

307.475

2
1959

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az
Allam- és Jogtudományi Intézet
ÉRTESÍTŐJE

II. KÖTET 1—2. SZÁM

1959

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Marion Géza</i> : Három könyv a szovjetjogi kártérítési felelősségről	3
<i>Peschka Vilmos</i> : A magyar magánjogtudomány jogbőlesei alapjai.....	37
<i>Schmidt Péter</i> : Decentralizáció és demokratikus centralizmus	75
<i>Mádl Ferenc</i> : Az objektív felelősség történetéhez	101
Az orosz és francia nyelvű tartalmi kivonatok az egyes tanulmányok után következnek.	

Szemle

<i>Herczegh Géza</i> : Az Állam- és Jogtudományi Intézet szervezete és feladatai	147
<i>Nagy Lajos</i> : Külföldi könyvészeti munka a magyar jog forrásairól és irodalmáról	151
<i>Márkus Ferenc</i> : Fábry Valer: Mezőgazdasági-szövetkezeti jog (Zemědělsko-družstevní právo Praha, 1956, a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadója 510 p	162

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Szerkeszti

AZ ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZET TUDOMÁNYOS TANÁCSA

Felelős szerkesztő: Szabó Imre

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az
Állam- és Jogtudományi Intézet
ÉRTESÍTŐJE

II. KÖTET 1—2. SZÁM

1959

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1959. III. 5 — Példányszám: 700. — Terjedelem: 17,5 (A/5) lv

47098/59 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TANULMÁNYOK

MARTON GÉZA

Három könyv a szovjetjogi kártérítési felelősségről*

II.

10. O. Sz. Joffe docens könyve, mint címe („Felelősség a szovjet polgári jogban”)¹ is jelzi, szélesebben határolja körül tárgyalási anyagát, mint *Matvejev* professzoré, azonban a két könyv jórészt fedi egymást, mert hiszen *Matvejev* is kénytelen a vétkesség mellett a polgári jogi felelősség egyéb elemeire is kiterjeszkedni, így az ismertetés sem kerülhet el bizonyos fokú ismétléseket. Viszont azonban enyhíti ezeknek a kénytelen ismétléseknek súlyát az a körülmény, hogy Joffe könyve az ismétlődő anyagnál is nyújt rendszerint új szempontokat és így alkalmat a megbeszélésekre.

A könyv a polgári jogi felelősség fogalmának ideológiai alapon való fejtegetésével kezdődik. E fejtegetéseknek itt csak eredményeit adhatom a szerző összefoglalása nyomán. (17/23.) Eszerint a szovjet polgári jogi felelősség jellemzője az, hogy

1. a felelősség nem más, mint a polgári jog szabályainak megsértésére kirótt *szankció*, mely a *meggyőzés* (uhjezsgyenie) és az *állami kényszer* kilátásba helyezése által kíván a szabálysértések csökkentésére hatni;

2. a felelősség alapja a jogsértő magatartásnak *társadalmi elítélése*, illetőleg ha erre szükség nincs, mert a felelős személy magatartása megrovás alá nem esik, a jogsértő *ösztönzése* a társadalom érdekeit szolgáló cselekvésre;

3. a felelősség a megsértett életviszonyok *visszaállításának* formájában (a jogsértőre *hátrányos következmények* megállapításában) jut kifejezésre, aminek célja és rációja az, hogy a szocialista társadalmi viszonyok normális fejlődésének feltételeit és a viszonyok szereplőinek a kommunizmus szellemében való *nevelését* biztosítsa. Ez a nevelő tendencia, mutat rá a szerző, odáig megy, hogy bizonyos esetekben, ahol a felelősségrevonásnak az adott helyzet szerint nem volna védelemre érdemes védettje, mert ez is megrovás alá esik (pl. törvénybeütköző ügyletből beállott gazdagodás visszaköveteléséről van szó), akkor a védelemre érdemetlen visszakövetelő igénye éppen a nevelő célzat kedvéért az államra száll át. (Szptkv. 147., 149. szakasz. — 15/21. o.)

Mivel a kártérítés a kárt (= a társadalmi vagyon csökkenését) volta-képpen nem szünteti meg, fő feladat a gazdasági fegyelem megerősítése, ami

* Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítőjének I. kötet 1. számában megjelent tanulmány befejező része.

¹ A könyv a szerkesztő „megjegyzése” szerint a jogi főiskolák elméleti és gyakorlati dolgozói, aspiránsai és hallgatói részére készült. — A jelen cikk szövegében zárjel közt található lapszámra utaló számok közül az első az eredeti könyv, a második a kézi-nyomat magyar fordítás lapszámát jelzi.

a jogsértések és a belőlük eredő károk létrejöttét csökkenti. Ennél játszik nagy szerepet a polgári jogi felelősségrevonás, mégpedig a teljes jóvátétel formájában. (25/37. o.) Ugyanez egyúttal lehetővé teszi az önálló elszámolású vállalatok termelékenységének hatásos ellenőrzését, ami nagy megelőző hatással bír.

E programpontokból kitűnik, hogy a szerző, éppen úgy, mint Matvejev tette, a polgári jogi felelősség területét egyedül a *jogsértésekből* eredő kár megtérítésére korlátozza. Hogy ez egyoldalú felfogás, mely csak hiányos következtetésekre vezethet, azt már Matvejev könyvének tárgyalásánál próbáltam kimutatni. Bizonyára ez ad tápot a szerzőnek arra a további, Matvejevével szintén egyező álláspontjára, hogy a felelősség alapja, legalább normális alapja, csak a vétkesség lehet, így néha a jogsértés és a belőle folyó felelősség fogalma mögött mindig ott lappang a vétkesség gondolata. Az ezen az alapon álló elméleti gondolkodó azonban nem látja már azokat a további jogpolitikai szempontokat, amelyek a vétkességi felelősség mögött is ott szerepelnek, mint ennek is kiformaló, szabályozó (súlyosító vagy enyhítő) elemei, csupán ennek uralkodó alapelve, a prevenció mellett, melyet a szerző egyedül ismer el ilyenek, elhalványulnak, mint a telihold mellett a gyengébb fényű csillagok, de teljes világossággal tűnnek fel ott, ahol a holdfény nem zavarja a látást: ha az elméleti kutató bevonja vizsgálódása körébe a felelősségi jog egész területét, azokat az alakzatokat is, ahol a prevenció elvnek nincs talaja, mert a felelősség nem jogsértésből eredt, így vétkességről és prevencióról beszélni sem lehet.

A szerző ebben az állásfoglalásában azonban nem is következetes. Mint Matvejev is, egyfelől ragaszkodik ahhoz a tanhoz, hogy a kommunista nevelés erkölcsi alapon nyugvó eszköze csak a vétkességi alapon nyugvó felelősségtétel lehet, mert csak ez *ösztönzi* a szocialista polgári jogviszonyokban szereplő személyeket az őket terhelő kötelezettségek becsületes, jóhiszemű teljesítésére — anélkül, hogy az *egyéni kezdeményezést* elfojtáná —, amit a vétkességi elv nyugati profétái a vétlen felelősség rovására már régóta hirdetnek — anélkül, hogy a jelentősebb vállalatokra már száz év óta bevezetett tárgyi felelősség ezt az ellenvetést igazolná, így például a légi közlekedésnek a maximumig fokozott felelőssége a repülőforgalmat káprázatosan gyors fejlődésében akadályozni tudta volna. Másfelől azonban — Matvejevvel ebben is egyezően — elismeri, hogy a vétkességi felelősség „nem öncél”, hanem „ha bizonyos meghatározott viszonyok közt ennek az elvnek alkalmazása nem biztosítja a kívánt célok elérését, el kell tőle térni és el kell ismerni a vétlen felelősséget”. (29/44. o.) (A szerző a veszélyes üzemek tárgyi felelősségére gondol.) Az elvből azonban nem enged. Az eltérés szerinte csak akkor engedhető meg, ha „a normális szabályok alkalmazása az adott körülmények között a személy vagy a társadalom egésze érdekeinek semmiképp nem igazolható megsértését jelentené”.

A szerző sem bocsátkozik azoknak az elveknek kielemezésébe, melyek így szerinte is elég erősek arra, hogy ama „bizonyos körülmények között” az egyeduralkodó elv uralmát megtörjék. Nem méltatja figyelmére annak az objektivista irodalomnak eredményeit, mely — mint láttuk — a cári orosz irodalomban is eléggé élénk visszhangot keltett. Pedig ennek az irodalomnak leszűrdött eredményeiben lehetett volna találni ennek a „rendellenes” felelősségnek megokolására is alkalmasabb argumentumokat, mint a ma már meghaladott „veszélyességi” elvet, elsősorban éppen abban a *megelőzési elvben*, amelyet az az objektivista irodalom csupán a vétlen felelősség

igazolására képezett ki, de amelyet a legújabb szovjet tan nagyon helyesen szélesített el az egész polgári jogi felelősség általános vezérelvévé — csak abban hibázva, hogy érvényét, mint a szerző is teszi, csak a vétkességi felelősség körére akarja szorítani, nem ismerve fel annak a *Beweisnotstand*-nak gyakorlati és elméleti jelentőségét, amit megint csak az az objektivista irodalom (*Exner*) emelt ki. Gyakorlati szempontból véleményem szerint éppen ez a nagyvállalatoknál óriássá növekvő bizonyítási szorult helyzet, melyben a kivülálló sértett van a nagyvállalat átláthatatlan gépezetével szemben, teszi azt, hogy vele szemben el kellett ejteni a vétkességnek szinte bebizonyíthatatlan követelményét. De nem vonja le a szerző fent ismertetett 1. tételének (hogy a polgári jogi felelősség = szankció) következményeit sem. A szankció alkalmazása a mai jogokban egyéniesítést kíván. Ezt az egyéniesítést van hivatva szolgálni éppen és nagy súllyal a szerző egyetlen alapelve, a vétkesség, de mellette — éppen olyan súllyal — a szerző által szintén figyelemre nem méltatott *érdekelv*, valamint a nagyvállalatoknál rendszerint meglevő *nagyobb teherbíróképesség* szempontja is, amelyet a szovjet ptkv. is magáévá tett. (Ptkv. 406. sz.)

Mindezek a szempontok nagyobb rugalmasságot, belsőbb igazságosságot adnának a polgári jogi felelősségi rendszernek, mint azt az egyedüli prevenció-*elv* tudja tenni, ezért nézetem szerint egy szocialista állam jogrendszerében még inkább helyet kell foglalniok, mint egy kapitalista rendszerben. A *Beweisnotstand*ra nézve kézzel fogható bizonytsága ennek az állításnak az önálló elszámolású állami vállalatok léte, melyeket a törvényhozás egyenesen azzal a célzattal hívott létre mai formájukban, hogy a maximumig felcsigázott felelősségükkel a hibajelző (az egyébként megfoghatatlan vétkességet regisztráló) vészsip szerepét játsszák. Az *érdekelv* nélkül (a *Merkel*-féle überwiegendes [szociális] Interesse elve nélkül) pedig a Ptkv. 406. szakasza meg sem érthető,² valamint csak ez tud adni választ a szovjet munkatörvényben is feltalálható rendelkezésekre, melyek a dolgozóknak munkájuk végzése közben történő károkozásait lényegesen enyhébb elbírálás alá utalják a kártérítés rendes szabályainál.

11. A könyv második fejezete a *felelősség alanyairól* szól. (34/77. o.) Ennek három §-a közül csak az utolsóhoz, a jogi személyek felelősségével foglalkozóhoz lesz észrevételem, mert a két előző § (az állami szocialista gazdasági szervezetek jogi személyiségének problémájával, illetőleg a természetes személyekkel mint a felelősség alanyaival foglalkozó) nem vet fel vizsgálódásaim körébe tartozó kérdéseket.

A jogi személy felelősségének kérdését, ezt az egyik legkritikusabb pontot, mely a vétkességi tan elégtelenségét a burzsoa elméletben is szinte kézzel foghatóan mutatta meg, a szocialista jogban még súlyosabbá teszi az önálló elszámolású állami vállalatok léte. A szerző joggal elhárítja a szovjet elméletben is felmerült azt a felfogást, mely ezeket a vállalatokat egyszerűen az állammal azonosítja, ami arra a visszatetsző eredményre vezetne, hogy ha a bíróság egy vállalat terhére vétkességet állapít meg, akkor „a jogsértés elkövetésében a szovjet államban megszervezett egységes ösztönési közösséget

² A szovjet Ptkv. 406. szakaszának szabályát az újabb szovjet elmélet igyekszik csupán a Nep korszakára szánt érvényű, ma már elhanyagolható szabállyá degradálni. (Vö. újabban Hالفina, Joffe könyvének recenziójában. *SzGP*. 1955. 7. sz. 134. és köv. o. 2. jegyzetnél.)

kellene vétkesnek deklarálni". (63/102. o.) Így a vétkességi elv síkján a probléma teljesen a kapitalista jogok vitakeretében merül fel: miként lehet megkonstruálni egy valóságos léttel nem bíró „személy” vétkességét? — Nem esoda, ha a szerző sem tudja ezt a megoldhatatlan kérdést megoldani.

Azzal kezdi, hogy elhárítja — szerintem is helyesen — a burzsoa elméletben ismert azt a szükségfogást, mely különbséget tesz a jogi személy „szervei” és egyéb alkalmazottai ténykedése között. Az előbbieket tényei és ezekben elkövetett vétkessége a jogi személy ténye és vétkessége, az utóbbiaké a jogi személyre idegen ténykedés és vétkesség, amit csak a „szervek” vétkessége (in eligendo, inspiciendo) kapcsol össze magával a jogi személlyel. (64/103. o.) Ezt a megkülönböztetést egyébként újabban a szovjet Legfelső Bíróság gyakorlatára is elejtette.³ — Hasonlóképpen elhárítja *Halfina* konstrukcióját is, mely szerint a jogi személy vétkessége már adva van egyszerűen annak a kötelességének megsértésével, hogy tevékenységét úgy szervezze meg, hogy azzal másnak kárt ne okozzon. (65/105. o.) Ennél a felfogásnál ugyanis a vétkesség egyszerűen egybeesnék a jogellenességgel, ami magát a vétkességfogalmat formálissá degradálná. Ezenfelül ez a konstrukció nem talál a nagyszámú alkalmazottakra, akik csak végrehajtó és nem szervező tevékenységet fejtenek ki, így az ezek hibáiért való felelősség megint csak a culpa in eligendo, inspiciendo fogásán át vezetne a szervező funkcionáriusokhoz és rajtuk keresztül a jogi személyhez.

A járható utat a szerző abban véli megtalálhatni, hogy a jogi személyt egyszerűen egy *kollektívának* tekinti: állami vállalatnál az összes dolgozók közösségének a főnök vezetése alatt, szövetkezeteknél az összes kolhoztagok együttességének, mikor a tagok feladatuk körében végzett cselekménye egyszerűen magának a jogi személynek cselekményeként tekinthető, így ez utóbbi nem *másnak* cselekményéért és vétkességéért, de a *magáéért* felel, úgy, mint az egyes egyén. Itt tehát a kár, melyért felelni kell, gyakran nem is egy meghatározott dolgozó cselekményéből és vétkességéből ered, hanem egy munkafolyamat összes lánczemeinek összeműködéséből és hibájából. Az egyes dolgozó, aki a jogi személlyel szemben fennálló belső (munkajogi) kötelességét is megsértette, ezért természetesen külön felel a munkaadóval szemben. (66/106. és 107. o.)

Ezzel a konstrukcióval szemben azonban szintén felmerül a kérdés, hogy mennyivel meggyőzőbb ez, mint az imént idézett s a szerző által is elhárított burzsoa tan a szerv vétkességének azonosításáról a jogi személy vétkességével, hiszen a szerző még csak jobban kiterjeszti azt a fikciót, amely a burzsoa tanban rejlik: kiterjeszti a szervekről a jogi személy összes végrehajtó közegeire, le az utolsó éjjeliórig. Erre a felfogásra méginkább talál a szerző saját (a burzsoa tanra célzó) megállapítása, hogy „a vétkességnek ilyen fogalma nem illeszthető be a szovjet felfogásba, mert ... a vétkesség elsősorban lelki kapcsolat a személy és annak jogellenes magatartása között”. De kiterjeszti a szerző és kiterjesztette a Legfelső Bíróság is, mert az élet szükséglete parancsolja a kiterjesztést: a jogi személynek (közelebbről: a vállalatnak) felelnie kell minden neki dolgozó egyén ténykedéséért.

Amire a vétkességi tan nem tud választ adni, az kézzelfogható a tárgyfelelősség nézőpontjáról. Miért felel a vállalkozó embere károkozásaiért éppi úgy, mint a sajátjaiért? — Azért, mert ezek a károk az ő üzemével kapcsola-

³ *Szovj. polg. jogi tankönyv* II. XVI. 7. § 2.

tosan, az ő érdekében folytatott tevékenység folytán merültek fel, márpedig minden aktivitás tartozik viselni érvényesülésének költségeit (*Merkel—Mataja*). Ez áll kisüzemre — nagyüzemre egyaránt. A kisüzemnél a főnök ellenőrzési lehetősége legfeljebb nyomatékosabbá teszi a felelősségi követelményt azzal, ha ebben maga is vétkes volt, de nem zárja ki akkor sem, ha nem volt. Viszont a nagyvállalatnál a Beweisnotstand áll a maga nagy súlyával az alapul szolgáló érdekelv háta megett — s ez a szocialista termelésben a mindennapos eset —, hozzá ez a szempont sok esetben még támogatást nyer a nagyvállalat fölényes teherbíróképességében is a károsultéhoz viszonyítva.

Az alkalmazott ellen visszaforduló kereset megint csak az érdekelv irányítása szerint alakul — természetesen az eltérő helyzetnek megfelelően eltérő eredménnyel. Itt ugyanis a felek között már a kapitalista világban is érdekkölcsönösség, a szocialista társadalomban pláne érdekközösség is van. Mindkét fél érdekelt, de a kettő közül az elsődleges érdek, a kezdeményezés, az irányítás, az ügy feletti uralom mégis a vállalatnál van meg; a munkavállaló szerződőféli minőségében csupán munkabére erejéig érdekelt (kapitalista rendben egyedül így, szocialista társadalomban állampolgári minőségében a munka eredményességében is), a Beweisnotstand is jórészt elesik, mivel a munka itt többnyire a vállalat szakszerű felügyelete alatt folyik: itt tehát helye van a vétkességre enyhített felelősségnek, melyet a munkavállaló jelentékenyen gyengébb teherbíróképessége még tovább gyengíthet, mint ezt a szovjet munkatörvény rendelkezései is bölcsen előírják.

A szerző csak mellékesen említi azt az előzőkkel összefüggő kérdést, hogy mi történjék azzal a kárral, melyet a dolgozó nem a bízott feladattal szorosan összefüggőleg, csak a feladat végzése alkalmával okozott (pl. a bádgozó vállalat embere eldobott cigarettájával tüzet okoz, a szerelő munkás lopást követ el). Abból, hogy az előző pontnál a kárnak szorosan a munkatevékenységhez tartozását követeli, valamint idevonatkozó példáiból (70/113. o.) úgy látszik, hogy az ily károkért való felelősséget elhárítja — amit nem mernék helyeselni. Pláne nem megokolt ez a szerző formulája szerint, hogy ti. a kollektíva tagjainak cselekménye = a jogi személy cselekménye. Az okozati kapcsolat megvan: a tettes megbízatás folytán jutott abba a helyzetbe, hogy a kárt elkövethesse. Mint másutt⁴ kifejtettem, ezt a német eredetű különböztetést: a megbízás körében és azzal kapcsolatban okozott kár között, nem lehet kategóriaalkotónak tekinteni. A két eset között legfeljebb a bírói mérlegelés tehet — az adott eset körülményei szerint — különbséget. Az égő cigarettájával tüzet okozó munkás gazdáját alig fogja felmenteni, a tolvaj munkását talán igen, a gyilkosét valószínűleg.

72. A következő (III.) fejezetben (78/127. — 109/178. o.) a jogellenes magatartásról, ennek tárgyáról és formáiról van szó.

A jogellenesség fogalmát a szerző nemcsak a norma, de a norma által védett jogviszony megsértésében látja (78/127. o.), ami természetes, hiszen az absztrakt normát csak konkrét megnyilvánulásán át lehet megsérteni. A lényeg azonban nyilván a norma sérelmén van egy olyan elméletben, mint a szerzőé is, mely a civiljogi felelősségben is szankcióeszközt lát a jogalkotó kezében. Erre mutat az is, hogy a szerző — helyesen — lehetségesnek tartja a polgári jogi felelősségrevonás terén (a büntetőjogtól eltérően) az analóg jogalkalmazást (83/133. o.), ami világosan utal arra, hogy a norma sérelmére helyezi a súlyt.

⁴ Szladits, M. *Magánjog* IV. 75. § 912—3. o.

Ellenben elhárítja egyes szovjet írók nézetét,⁵ akik hajlamosak a szocialista együttélés szabályainak megsértését jogi jelentőségű sérelemként is feltogni és a tartózkodóbb nézethez csatlakozik, mely szerint az alkotmány 130. cikke azzal, hogy a polgároknak kötelességükké teszi a szociális együttélés szabályainak megtartását, még nem emeli ezeket a szabályokat jogszabályok rangjára. Az alkotmány szerinte nemcsak jogparancsokat, de erkölcesparancsokat is tartalmaz, amelyek azonban kötelező jelleggel csak akkor bírnak, ha jogi norma kifejezetten utal rájuk, amikor ennek a normának kiegészítő részévé válnak. (89/140. o.)

Ezt a felfogást nem tudnám osztani. Ha már burzsoa törvénykönyvek, köztük olyan konzervatív jellegű is, mint a német BGB, de mellette az újabbak általában, tudták a morális kötelességek szándékos megsértését felelősségi alapul elfogadni, érthetetlen előttem, miért ne tehetné ezt a szovjet jog éppen azoknak a kötelességeknek megsértése esetén, melyeket a törvényhozás annyira fontosnak és védelemre érdemeseknek nyilvánított, hogy alaptörvényébe felvette őket.

E fejezet tartalmából kiemelem még a következőket:

A szerző a *nemtevéssel* előidézett károkozásokról szól, amikor a törvény bizonyos személyek vagy vállalatok terhére kármegelőző kötelességet ír elő (pl. munkásvédelmi rendszabályokat), esetleg mentési tevékenységet. Hiányolom, hogy ezek között a szerző nem említi éppen a leggyakoribbat és legfontosabbat: a károsult kárelhárítási kötelezettségét, ami a szovjet jogban is megvan s ami nélkül a károsult igényének ez a megszorítása értelmesen meg nem magyarázható.

Kitér ellenben a szerző a szovjet irodalomban is megtárgyalt, de még ott is folyékony állapotban levő annak a kérdésnek fejtegetésére, hogy mennyiben lehetne ezt a segélynyújtási, kárelhárítási kötelezettséget kiterjeszteni, általánosítani a polgári jogban. A szerző értesítése szerint ezt a gondolatot *Agarkov* professor vetette fel az 1938. évi polgári jogi tankönyvben, ahol az alkotmány 130. cikkével ellenkezőnek, ezért jogellenesnek minősítette annak az úszni tudó embernek magatartását, aki a folyóban a part közelében fuldoklónak nem nyújtott segítséget. Idézve M. O. *Reihel* cikkét,⁶ aki egyenesen javasolja ily értelmű kártérítési kötelesség felvételét a ptkv.-be, viszont elhárítva Sz. I. *Vilnyanszkij* ellenkező érveit,⁷ aki „kényszeraltruizmust” lát e rendelkezésben, a szerző maga is elismeri a kérdés nehézségeit, a legnagyobb óvatosságot ajánlja a bíró felelősségmérésről jogának teljes megadását. (102/158. o.)⁸

⁵ Ilyenekül idézi *Agarkovot*, aki szerint „az adós köteles a kötelem teljesítésénél a kellő gondosságot tanúsítani és a társadalmi kötelesség és a szociális együttélés szabályai által megkívánt erőfeszítéseket kifejtetni” (*Össz.-szöv. Jogt. Intézet Tájékoztató Bulletinje* 1. sz.); E. A. *Fleisicet* (*Személyes jogok a Szovjetunió és a tőkés országok polgári jogában*. 1941. 121. o.), aki a személyes jogok védelméről beszél a törvénnyel vagy a szociális együttélés szabályaival ellenkező cselekményekkel szemben; T. Sz. *Haszkinat* (*A szerződésenkívüli kárért való felelősség alapelvei* — autoreferat. 1949.), aki szerint „a szocialista együttélés szabályait” — legalább a kártérítési felelősség körében — „a szovjet szocialista jog forrásainak kell tekinteni”.

⁶ *A kölcsönös segítségéről és a jóhiszeműről a polgári jogban*. SzGP. 1948. 10. sz.

⁷ *A bírói gyakorlat jelentősége a polgári jogban*. *Össz.-szöv. Jogt. Intézet Tud. Füzetek* IX. f.

⁸ Szóval a szerző nem megy tovább e kérdésben *Novickij* professzornak magyarul is megjelent könyvében (*Az érdekek közössége a szovjet polgári jogban*. M. ford. 1953. 58. és köv. o.) foglaltaknál. E könyvről nem tesz említést.

Végül ebben a sorozatban tárgyalja (105/162. és köv. o.) a szovjet gyakorlatban felmerült azt a kérdést, hogy ki viselje a két szerződő fél közül azt a kárt, mely a szerződés teljesítésének a terv megváltozása folytán beállott lehetetlenülése következtében a vállalkozó fél terhére beállott (költségek, előkészületek). Sz. I. *Aszknazij* ugyanis amellet foglalt állást,⁹ hogy ezeket a károkat vissza kell hárítani a megrendelő félre, mint akinek üzemében a kár-ok előállott. Ezzel szemben *Venediktov* professor¹⁰ és G. N. *Amfityeatrov*¹¹ a károkat a vállalkozó terhén tartják meghagyandóknak. A gyakorlat azt a közvetítő megoldást választotta, hogy ha mindkét vállalat ugyanazon felső szerv hatósága alá esik, akkor a kárt hagyja az azt tényleg elszenvedett vállalat terhén; ha más-más felső szerv alá tartoznak, akkor visszahárítja a megrendelő félre. A szerző helyesli ezt a megoldást azzal az érveléssel, hogy ha mindkét fél felső hatósága változtatja meg a tervet, akkor annak teljesítése és a teljesítés elfogadása jogellenessé válna. Így eselnék a megtérítés kérdése. Ellenben ha csak az egyik fél fennhatósága változtatta meg a tervet, „ez nem foszthatja meg a másik felet a szerződésből eredő jogaitól”. Ez a megokolás téves, hisz a megváltozott terv teljesítése az első terv szerinti szolgáltatással szintén nem lenne jogszerű teljesítés. A kérdésben *Aszknazij* álláspontja a logikus és egyben méltányos: a tervben történt akár kényszerű, akár ötlet-szerű változtatást a megrendelő fél csupán a maga rovására eszközölheti. *Handeln auf eigene Gefahr!* A maga belső ügyét intézze el a saját felső szervével, ez nem tartozik a másik félre.

Ha a szerző nem állami vállalatok, de például szövetkezetek, vagy éppen egyéni szerződő felek közt vizsgálta volna a kérdést, bizonyára nem jutott volna el mostani döntéséhez.

13. A következő (IV.) fejezetben (110—202/179—326. o.) a *vétkesség* tárgyalására tér a szerző. A fejezet terjedelme is jelzi, hogy ebben van a könyv centrális problémája. A részletek kritikai tárgyalásához azonban feltétlenül szükségünk van arra, hogy ismerjük a szerző állásfoglalását az okozatosság kérdésében, melyet ő — nem éppen meggyőző helyességű sorrendben — a következő, V. fejezetben vesz sorra. Ezért előbb ezzel kell megismerkednünk.

Az *okozati összefüggés* kérdésében a szerző — az általánosan követett szovjet felfogással egyezően — elhárítja mind az adekvát okozatosság, mind a feltételek egyenjogúságának tanát — mindkettőt joggal —, de viszont elutasítja a szovjet elméletben újabb divatba jött tant is, mely az Engels-féle megkülönböztetés alapján „szükségszerű” és „véletlenszerű” okozati összefüggés közt téve különbséget, a felelősséget a „szükségszerű” okozati kapcsolathoz köti, a „véletlenszerűt” pedig kizárja.

Pontosabban szólva, magát az említett filozófiai megkülönböztetést a szerző is elfogadja azzal a magyarázattal, hogy ha az okok láncolatában csupán két egymáshoz kapcsolódó szemet veszünk figyelembe, akkor ezek kapcsolata vagy csupán szükségszerű, vagy csupán véletlenszerű lehet, viszont az eredmény létrehozásában, ahol számtalan láncszem hat közre, ezek közt egyesek szerepelhetnek szükségszerű, mások véletlen előfeltételekként. (221/356. o.) Az uralkodó felfogás, mondja, nem vezethet a probléma gyakorlatilag kielégítő

⁹ *A polgári jogi felelősség néhány kérdése. A leningrádi egyetem jogi karának Tud. Füzetei*, IV. 179. o.

¹⁰ *Szerződési jegyelem az iparban*. 1935.

¹¹ *A szovjet gazdasági jog kérdései*. 1933.

megoldására, mert szűk. Nem elég ugyanis a felelősséget a szükségszerű okozati kapcsolat eseteire szorítani és mentesíteni azt a részt, aki átlátta a véletlen okozati kapcsolat lehetőségét is saját cselekvősege és a bekövetkezett eredmény között. Utal a büntetőtörvénykönyv azon rendelkezéseire, melyek büntetést szabnak olyan magatartásokra, amelyek csupán bekövetkezhető káros eredményeket vonhatnak maguk után. (223—228/364. o.) Utal továbbá arra, hogy e tan hívei kénytelenek vagy tagadni a véletlen okozás előreláthatóságát, vagy azonosítani az előrelátott okozati kapcsolatot a szükségszerű okozatossággal. Végül hibáztatja, hogy e tan a felelősségalapító okozatosságnak csak egy fokozatát ismeri, holott a törvény ismeri a felelősség kimérésénél az okozás különböző fokait. (Ez utóbbinál a szerző nyilván az okozás laikus felfogásából indul ki, mely az okozásba rejti el a beszámíthatóságot is. Ez utóbbinak ugyanis vannak fokozatai, az okozatosságnak nincsenek: ez vagy van, vagy nincs.)

A szükségszerűség és véletlenszerűség helyett tehát más kritériumokat keres és ezeket a *lehetőség* és a *valóság* kategóriáiban véli megtalálni. A bírónak szerinte nem típusesetek nyomán kell eljárnia, hanem a konkrét eset vizsgálata alapján kutatnia, hogy „a lehetőséget valósággá változtató körülményként jelentkezett-e jogszerűtlen emberi magatartás”, mert ekkor „kétségtől olyan fűszültségű okozati kapcsolattal állunk szemben, amely a felelősség alapjául szolgálhat és kell is hogy szolgáljon”. (228/365. o.) Ennek a „fűszültségnek” megítélésére ajánlja a szerző először magának a bekövetkezett eredménynek „fizikai és társadalmi tulajdonságai” szerint való mérlegelését (halál, vagyonpusztulás, elmaradt haszon stb.); másodszor az ügy körülményeinek teljes felderítését, harmadszor „a feltárt körülmények szerepének értékelését azon feltételek összességében, melyek az eredmény bekövetkeztéhez vezettek, összevetve ezek okozó erejét a beállott eredmény természetes és társadalmi tulajdonságaival”. (? — 229/367. o.) — Egyszerűbben kifejezve: a bírónak megállapított okozati viszony alapján a törvényhozónak a törvényben kifejezésre juttatott intenciói szerint kell mérlegelnie az esetet.

E kijelentés ismét csak arra mutat, hogy a szerző a jogpolitikai értékelést az objektív okozati mozzanatban akarja elrejtteni quasi ellensúlyozásként annak, hogy viszont a tisztán tárgyi okozásfogalmat a véletlenszerűség belekeverésével, ami csak szubjektív szemléleten alapulhat, megrontja. Maga is beismeri, hogy az ő felfogása „ugyanazon módszertani előfeltételeken nyugszik, mint a véletlen és szükségszerű okozás elmélete”. (233/373. o.)

A *nemtevés okozatosságát* tagadó nézettel szemben a szerző igenlő értelemben foglal állást. Idevonatkozó irodalmi áttekintést mellőzve, az ő saját nézetét a következőkben foglalhatom össze. A nemtevés „mint anyagi, meghatározott formája az ember részvételének a társadalmi viszonyokban, befolyással van e viszonyok dinamikájára és ezért bizonyos társadalmi jellegű következményeket idéz elő”. E következmények azonban csak az illető megsértett társadalmi viszony oly résztvevőire nézve állhatnak be szerinte is, akiket a törvény bizonyos tevésekre kötelez, ami lényegében azt jelenti, hogy a felelősség igazi alapja itt nem az előállt eredmény *okozásában*, hanem az illető eredmény elhárítására szóló *kötelezettség nemteljesítésében* van. Igazi (= fizikai) okozás itt nincs. Ezt látja a szerző is, amennyiben — bár nem kifejezett helyesléssel, de kiérezhető szimpátiával és mintegy saját álláspontjának megerősítéséül — idézi E. A. *Fleisic* megállapítását,¹² hogy nemtevés esetén nem

¹² *Károkozásból és alaptalan gazdagodásból származó kötelmek.* 1951. 72. o.

reális, valóságosan fennforgó okozatosságról, hanem csupán „a tényeknek némileg már csak feltételezett okozati kapcsolatáról” van szó —, ami voltaképp az ő saját nézetének cáfolatát jelenti.

14. Visszatérve most már a *vétkesség* fejezetére, kezdi ezt a szerző a vétkesség fogalmának elemezésével (110—125/179—201. o.), kiindulva — természetesen — a determinizmus-indeterminizmus problémájából, melynél *Engels* ismert tételét veszi alapul: az akaratszabadság = hozzáértéssel való döntés lehetősége. Az ezáltal biztosított választási képesség az alapja a vétkességi felelősségetelnek, amihez kell közelebbről: *a*) hogy a tettes felismerte legyen az ő cselekménye (mulasztása) és a bekövetkezett eredmény közötti okozati kapcsolatot és *b*) felismerte egyúttal a bekövetkezendő eredmény társadalomellenes voltát. Utóbbinál a szerző, elhárítva azoknak a jogtudósoknak (főleg kriminalistáknak) nézetét, akik egyenesen a cselekmény jogellenességének tudatát kívánják meg, elegendőnek tartja a cselekmény társadalomellenességének felismerését még akkor is, ha a tettes abban a hitben van, hogy az illető magatartás jogilag megengedett. (Ez utóbbi tévedés szerinte csak akkor mentesít, „ha az a magatartás hasznosságába vetett hittel jár együtt”(!). (117/189. o.) — A jogszabály nemtudása a szerző szerint nem azért mentesít, mert ez a kifogás a felelősség alól való kibúvást könnyítené meg, hanem elvileg azért, mert a jogi normák alkalmazása nem függhet attól, hogy az ellenük cselekvőnek minő képzete volt róluk. (Miért nem függhet ettől? — Nyilván azért, mert ez a kifogás a norma érvényét tenné tönkre az említett kibúvó révén.)

A fent tárgyalt követelmények (*a—b*) fennforgásának megkövetelése nem esik kétség alá a szándékosság eseteiben, de annál inkább felmerül a gondatlanság, különösen az ún. unbewusste Fahrlässigkeit eseteiben, melyek pedig a polgári jogi jogsértéseknél gyakoriak. A szerző elhárítja *Antyimonovnak*¹³ a burzsoa jogban is jól ismert konstrukcióját a „megelőző vétkességről”. (Aki tüzes lóra ül anélkül, hogy lovagolni tudna, felel a kárért.) Elhárítja azzal, hogy a vétkességi mozzanatnak magában a károkozó tényben kell lennie, nem egy megelőzőben (ami nyilván hibás érvelés, hisz a kár itt közvetlen folyománya volt a képtelenség tudatában való vállalkozásnak). Ehelyett a gondatlanság tényállásait három csoportra osztja: a tudatos gondatlanságéra, mikor a felelősségnek feltétlenül be kell állnia, a másik szélső csoportra, amikor a cselekvőnek semmi szemrehányást nem lehet tenni azért, mert nem ismerte fel a káros eredmény bekövetkezésének lehetőségét (azaz vétlen volt), amikor a felelősség elesik, és a középső harmadikra, amikor a tettesnek volt képzete arról (*absztrakt* képzet), hogy a tényleg bekövetkezethez hasonló kárhatalások beállhatnak az ő magatartásából, de *konkrét* képzete nem volt az adott esetben bekövetkezett kárról és annak oksági kapcsolatáról, amikor felelőssége ismét megáll, mert a cselekvő tudatának pozitív tartalma is volt a beállható kárról való általános (*absztrakt*) képzetében, így abban, hogy mégis elkövette a cselekményt, megnyilvánult az ő társadalomellenes (a társadalom érdekeit lebecsülő) magatartása. (124/200. o.)

Ennek a szubjektíven felfogott konstrukciónak értékelésére alább térünk vissza annak a kérdésnek tárgyalásánál, hogy mihez kell mérniünk azt az absztrakt felismerést, amin a felelősség kérdése megfordul: a tettes személyes képességeihez-e, vagy egy tőle független típusmértékhez.

¹³ *A károsult vétkessége a polgári jogsértéseknél.* 1950. 89. o.

15. A következő szakaszban a vétkességi vélelmekről van szó, amelyek a szovjet elméletben, mint általában minden, a vétkesség elvén nyugvó felelősségi tanban, jelentős szerepet kapnak, szükségszerű folyományaképp annak a ténynek, hogy a vétkesség, ez a nehezen bizonyítható alapelem, nélkülök a civiljogi felelősséget nagyon fellazítaná. A szerző is sorompóba száll mellettük, vitába bocsátkozva K. Sz. *Jugyelszonnal*,¹⁴ aki helyteleníti a vétkességi vélelem alkalmazását a polgári jogban azon az alapon, hogy a vétkesség szerepe ugyanaz a polgári jogban, mint a büntetőben, ahol pedig a szovjet kriminalisták egybehangzó véleménye szerint éppen ellenkezőleg, a vétlenség vélelme az uralkodó. (138/220. o.) Ezt az érvelést a szerző azzal igyekszik megerősíteni, hogy gyakorlatilag lényeges különbség van a két szankció között: a vétkesség különböző foka szerint esetleg más-más szakasz alá minősülő bűncselekményeknél a vétkességnek más funkciója van, mint a mindig azonos polgári jogi szankció alá eső polgári jogi jogsértéseknél. — Ez azonban nem meggyőző argumentum. Dolust vagy akár durva gondatlanságot is nem szoktak bizonyított konkrét tényállási mozzanatok nélkül csak úgy vélelemként ráolvasni valakire, csak legfeljebb culpa levis-t, éppen hogy rá lehessen húzni az illetőre a megtérítési kötelezettséget. Teszem, valaki vigyázatlan mozdulatával testi sértést okoz másnak. A német prima facie Beweis tana szerint felelősség alá esik, míg vétlenségét ő maga nem igazolja, de büntetés alá nyilván nem eshet a vádló által végzett vétkességi bizonyítás nélkül. Miért? Mert a könnyebb és nem infamáló kártérítő szankciót lehet alkalmazni az okozóra vétkesség nélkül is, de az infamáló, súlyos büntető szankciót, amely éppen az erősen megnyilvánuló társadalomellenes érületet van hivatva üldözni, nem. Másként mondva: a vétkesség nem esszenciális eleme a polgári jogi felelősségi kötelelemnek. Vannak nyomós, józan megfontolások, melyek ezt nemcsak a vétkes jogsértés, de a vétlen okozás esetére is racionálisnak tüntetik fel, így a vétkességi vélelmek egyébként is kifogás alá eső fogását feleslegessé teszik. Ezek közé a megfontolások közé tartozik legközelebbiről a vétkesség bizonyításának nehézsége, amit itt egy futó megjegyzésében a szerző is felismer: „... a sértett kénytelen lenne olyan körülményeket is bizonyítani, amelyek bizonyítására egyáltalán képtelen, míg a jogsértő olyan körülmények bizonyítása alól is mentesülne, amelyek egyáltalán csak előtte lehetnek ismeretesek”. (136/217. o.) De főként ezek közé tartozik az a megfontolás, hogy még a bizonyítottan vétlenül okozott kár is inkább a vétlen okozó terhére hárítandó, mint a vétkesség gyanújával a nála kétségtelenül kevésbé terhelt károsultéra. Így a polgári jogi felelősség vétlenség nélkül is megáll.

A szovjetjog szempontjából különösen nem lehet itt figyelmen kívül hagyni, hogy a Ptkv. 403. és 117. szakasza, mint ezt már Matvejev könyvének tárgyalásánál kiemeltem (7. pont), a felelősséget elsődlegesen és teljes általánosságban az okozóra hárítja és a másodlagos (mentesítő) rendelkezésnél sem a cselekvő *vétlenségére* utal a kár felidőzésében, hanem csupán — bár kissé határozatlanul — arra, hogy „nem tudta *elhárítani* a kárt” —, ami szószerinti értelmében nem a kár *felidőzésében* való pozitív vétkességet emeli a felelőssététel esszenciális elemei közé, hanem a *kívülről jövő kár elleni védekezésben* (el nem hárításban) mutatkozó *felróható mulasztást*, aminek felróhatóságát egyébként itt — véleményem szerint is — a károsultnak, mint ez

¹⁴ A bizonyítás problémája a szovjet polgári jogban. 1951. 286. o.

irányban érdektelen adósnak, csupán saját képességeihez és az eset körülményeihez mért vétkessége szerint kell mérni.¹⁵ Az adós nem azért felel, mert a kárt pozítíve okozta, hanem mert elhárítási kötelességének nem tett eleget. (A mulasztás okozatosságának legfontosabb esete!) A mentőbizonyítás őt terheli. Semmiféle vélelemre szükség nincs.

16. A következő szakaszban a vétkességi tan kritikus pontjáról: a felelősség elhatárolásáról, azaz az erre szolgáló *vétkességi mérték* precizizálásáról van szó. Ez a határ természetesen a culpa, főleg a culpa levis területén keresendő, mert a dolus alapján való felelősség kétség alá nem esik, a culpa lata-n alapuló is csak ritka esetben.

A szovjet elmélet általában az átlagosan dolgozó és viselkedő szovjet állampolgár objektív mértékét fogadja el, bár vannak írók,¹⁶ akik — az átlagmérték nyílt elvetése nélkül — hangoztatják, hogy az átlagmérték *mellett* figyelemmel kell lenni az egyénnek sajátos körülményeire (egészségi állapot, kor, kulturális színvonal stb.), és főleg hogy az átlagmérték nem mentesítheti az átlagnál magasabb képességgel bíró egyéneket az átlagmértéket megütő, de a saját mértékükön alulmaradó magatartásukból eredő felelősségtől. (Így *Antyimonov* a jegyzetben idézett, előttem ismeretlen munkájában.)

A felfogásnak joggal veti ellen a szerző, hogy ez lényegileg az objektív mérték feladását jelenti. (146/231. o.) Viszont azonban az ő álláspontjának megint joggal lehet ellene vetni, hogy az objektív (absztrakt) átlagmértékhez ragaszkodás a vétkességi eszme teljes feladását jelenti azokra az egyedekre, akik az átlagon alul maradnak, részleges feladását azokra, kik az átlagon felül vannak. Tisztán morális szempontból nézve ugyanis az elsők csakugyan nem vétkesek, az utóbbiak pedig csakugyan vétkesek. Gyakorlatilag azonban lehetetlen kibocsátani a felelősség alól az alulmaradókat ezért, mert ez nyílt kapu lenne a felelősség alól való kibúvársra a bizonyítási nehézségek révén, másfelől nagyon nehéz volna bevonni a mértéken felülieket egyrészt az itt is felmerülhető bizonyítási nehézségek miatt, de méginkább azért, mert a kiváló egyedek az ő külön megterhelésüket büntetesképp (privilegium odiosum) fognák fel, ami demoralizáló hatással lenne rájuk nézve. Jutalmazással lehet kiválókat nevelni, de büntetéssel (felelősség szigorítással) alig.

Az a törekvés, mely az idézett írónál arra irányul, hogy összehétkétsék egymással az összehétkéthetlent: hogy figyelembe vegyék a tettes egyéni adottságait is, mégis megmentse a felelősséget az elsikkadástól, ismétlődik a szerzőnél is. Mint az ő előadásából kiveszem, *Antyimonov*nak szerinte is „nem elég világos” állásfoglalása abban foglalható össze, hogy a cselekvő annak maximumát köteles adni, amire képes („Mindenki képességei szerint!”), de semmi esetre sem kevesebbet, mint amit az ügy, melyben tevékenykedik,

¹⁵ Ez a rendezés emlékeztet a Code civil-nek a szerződéses adós felelősségére vonatkozó 1147. szakaszában foglalt szabályozásra azzal az eltéréssel, hogy a Code-ban az elsődleges (a felelősséget rendelő) szabály még a vétkességi alapon áll, a másodlagos (kimentő) szabály ellenben a mentességet már egy meghatározott, konkrétan megjelölendő elháríthatatlan külső ok igazolásához köti. A szovjet törvény az elsőnél sem beszél vétkességről, tehát parancsa általános tárgyi felelősséget foglal magában, a másodiknál (az elhárításnál) sem. Ezt csak az elméletet követő gyakorlat (vagy a gyakorlatot követő elmélet) magyarázta bele. Külső okról kifejezetten nincs szó, de a szöveg szóhangzata arra utal.

¹⁶ Ch. I. Svarc, *A vétkesség jelentősége kárkötelmeknél*. 1939. 36. o.; B. Sz. *Antyimonov, A károsult vétkességének jelentősége polgári jogi jogsértés esetén*. 1950. 101. o.

megkövetel. — Az utóbbi tétel szemmel láthatóan üti az elsőt. Mi lesz, ha valakinek olyan helyzetben kell tevékenykednie (hirtelen felmerült esetben, pl. kárelhárító tevékenysége körében), amelyhez képességei elégtelenek? — Látható, hogy Antyimonov formulája csak megkerüli a kérdést, de nem ad választ. És éppen ilyen Joffe kísérlete is, hogy saját (Antyimonovéval egyező) tételét — miszerint a vétkesség a tettes pszichikai viszonya az eredményhez, fenntartva az objektív mértéket — mégis elfogadhatóvá tegye. Lapokra terjedő fejtegetések (147—152/232—244. o.) után, melyek nagyon világosaknak szintén nem mondhatók, a maga részéről ahhoz a megállapításhoz jut, hogy a bírónak ahhoz, hogy a vétkességet fennforgónak lássa, tanulmányoznia kell: 1. annak a *tevékenységnek természetét*, mellyel a jogsértést elkövették; 2. hogy megtartották-e azokat a követelményeket, melyek az illető tevékenység *objektív természetéből* folynak; 3. nem állt-e módjában a cselekvőnek *saját tulajdonságaira tekintettel* többet tennie, mint általában szükséges; 4. *felkészült-e az illető* az ügy teljes ismeretében a kérdéses tevékenység végzésére (konkrét előrelátása, vagy legalább) a *jogsértés bekövetkeztetését általánosságban átfogó tudata* volt-e), végül 5. mérlegelnie kell a *konkrét helyzetet*, melynek keretében a tevékenység lefolyt. — Látnivaló, hogy ebben a sorozatban döntők a szubjektív mozzanatok. Az objektívek (1—2.) csak emezek közelebbi meghatározását szolgálják. Vagyis végeredményben Joffe is ahhoz a formulához jut el, mely szerint a bíró figyelemmel kell hogy kísérje, hogy egy absztrakt bonus paterfamilias miként viselkedett volna hasonló esetben, de a döntést végül is nem ehhez, hanem a konkrét alperesnek szubjektív képességeihez kell szabnia, amivel aztán a tényállásnak előbbi absztrakt vizsgálata nyilvánvalólag feleslegessé minősül. — Az a nem egészen világos formulázás, melyben a szerző a maga álláspontját összefoglalja: „A gondatlan vétkesség specifikuma abban áll, hogy az *pszichikai aktus*, mely csupán az *absztrakt előrelátás* területére korlátozódik” (158/241. o.), a szerző előző fejtegetéseivel (14. pont in fine) is összevetve, támaszt bizonyos kétséget az iránt, mintha az absztrakt előrelátás követelményével némi objektív elemet akarna bevinni a szerző a megítélésbe, azonban ez nem több látszatsznál, hiszen az absztrakt képzelei is az embernek arról, hogy egy bizonyos fajta magatartás társadalomellenes eredményre vezet-e vagy nem, éppúgy csak szubjektívek (a cselekvő képességeihez és tapasztalataihoz, műveltségéhez mérték) lehetnek, mint konkrét képzelei. A kettő szembeállítására erőszakolt. Akinek absztrakt képzele van, annak konkrét képzele sem lehet, és viszont egy cselekmény csak a konkrét képzet alapján minősülhet „pszichikai aktus”-sá. Vagyis ezzel ott vagyunk Antyimonov szubjektív mértékénél, melyet a szerző elvet. A büntető bíró a maga súlyos szankeiójára tekintettel csakugyan kénytelen lesz azt a konkrét előrelátást kutatni, sőt ennél figyelembe fogja venni a kiváló egyedeknek felemelt képességeit is, mert az ő feladata szankeiójával a büntetési lelkületet utólni, ami az utóbbi esetben esetleg fokozottabban mutatkozik meg. De mit csináljon a polgári jogi forgalom az ilyen változó ismérvek kezében? Hogy vizsgálja az a szerződés kötő fél, akinek a mai komplikált életviszonyok között lépten-nyomon van dolga előtte ismeretlen ügyfelekkel, hogy azoknak milyen konkrét vagy absztrakt előrelátóképességük van? — Az élet itt fix, tárgyi támpontokat kíván, akár pontosan a típusmérték alá esik az az ügyletfél, akár alatta marad, akár fölözi.

Ez nem jelenti azt, hogy a felelősség minden adósnál szükségképpen egyforma kell hogy legyen. Van különbség az adósok között is, de ez a külön-

ég nem az adósnak belső, rejtett, személyi (akarati) kvalitásában nyilvánul meg, hanem annak az életviszonynak tárgyi jellegében van adva, melyben a felelősség kérdése felmerült, mindenekelőtt abban az *érdekhelyzetben*, melyben az érdekelt felek az illető viszonyban éppen vannak, amelyben a kár felmerült. Az ügy ura (a *dominus negotii*) viselje a kár veszélyét, mely az ügygel kapcsolatosan előállhat, ha az ügy az ő érdekét szolgálta, ami a tipikus eset, ha csak nem igazolja, hogy a kár nem az ő érdekkörébe tartozó, hanem abba kívülről beavatkozó s rá nézve az adott helyzetben el nem háríthatott okfolyamat (természeti esemény vagy emberi, utóbbi esetben akár vétkes, akár vétlen magatartás) eredménye volt. Ilyen „idegen okozó” lehet az adósrá nézve éppen az ő hitelezője is. Az érdekelt figyelmen kívül hagyásával értelmessé megoldást találni e kérdésben nem lehet.

Természetesen a jogsértésen alapuló felelősségi esetekben az érdekelt nem érintheti a nála sokkal inkább intenzív prevencióelv elsőbbségét. A károk megelőzését a közérdek parancsolólag követeli. Ez ismét tárgyi szempont, éppen úgy, mint a prevencióelv szolgáltatásban álló Beweisnotstand szempontja is. Az érdekelt csak szabályozó segédelve lesz a prevencióelv által diktált felelősségkimérésnek. Ugyanez a szerep jut mellette a vétkességnek is. Mindkettőnek fennforgása erősíti a prevenciószükségletet, hiánya viszont enyhítőleg hat a felelősségkimérésnél (a vétkesség csak egyéb szociális megfontolások előfeltételeként). Ez a megállapítás nem érinti a két elv gyakorlati fontosságát és értékét. A kormányrendszer és a fékrendszer épp oly nélkülözhetetlen alkatrésze egy autónak, mint a motor. A Beweisnotstand szerepe pedig igazán csak egy olyan rendszerben lép teljes súlyával előtérbe, mely a vétkességi gondolatot tekinti a rendszer motorjának.

Említsük meg még, hogy ugyanerre az absztrakt és konkrét előrelátás különbségére akarja visszavezetni a szerző a vétkességi fokozatok, az enyhe és súlyos gondatlanság különbségét is. „Minél konkrétebb az eshetőleges következmények előrelátása — írja —, annál súlyosabbnak kell minősíteni a vétkesség fokát is.” (153/242. o.) Azt hiszem, ez egyoldalú különböztetés volna még akkor is, ha az absztrakt és konkrét előrelátás közti különbségtétel megállhatna. Maga a szerző mondja, hogy a kétféle gondatlanság közti különbség „tisztán mennyiségi”. Ezt a mennyiségi különbséget nem csupán egy alkat-elem szerepét játszó ismérv adhatja, de annak egyéb társadalmi és morális megítélése is.

17. A következő, 4. § -ban az egyáltalán nem találó „vegyes vétkesség”¹⁷ megnevezés alatt a sértett részvételét tárgyalja a szerző a felelősségviselésben. Megsejti, hogy „a sértett igen gyakran van bizonyos érintkezésben a jogsértéssel, legalábbis mint annak a vagyonnak tulajdonosa, melyben a kárt okozták” (156/247. o.), sőt felismeri azt is, hogy „a kár ilyenkor két személy : a jogsérelmet okozó és a sértett . . . magatartásának eredményeként következik be” (157/249. o.), de ezt a felismerést nem tudja értékesíteni, nem tudja levonni annak a ténynek következményeit, hogy ez a mindig ott lappangó „érintkezés” voltaképp az okozásban való közelebbi vagy távolabbi részvételt jelenti,

¹⁷ A szovjet gyakorlatban és elméletben használt ezt a hibás terminust erősen kifogásolja már Flejsic professzor is a *Szovjet polgári jogi tankönyvben* (II. köt. XVI. fejt. 13. §) azon a címen, hogy „egyik fél felelőssége és vétkessége nem »vegyülhet« a másikéval”, ami annyiból helyes, hogy a vétkességet mindig egyénileg kell értékelni akkor is, ha közös. De a sértett vétkessége akkor is fennforoghat, ha az okozás vétlen.

még akkor is, ha ez néha valóban csak annyiban mutatkozik, hogy a sértett vagyonában levő tárgy volt a jogsérelem közvetlen tárgya. (Ilyen elvékonyult „okozás” jelentkezhethet a másik oldalon is, mikor valakinek embere, állata, üzeme, gyermeke okozza a kárt.) — Ilyen felismerés persze csak az okozati kapcsolat természettudományi felfogása mellett keletkezhethet. Éppen ez is mutatja, hogy erre a természettudományi okfogalomra milyen nagy szükség van, mert hisz a sértett részvételének logikus rendszeri felfogását egyedül ez teszi lehetővé burzsoa és szovjet elméletben egyaránt. A sértett mindig épp oly együttokozója lévén a bekövetkezett káros eredménynek, mint a közvetlen tettes, rá ugyanazok a felelősségi elvek irányadók, mint amelyek az együttokozóra általában állanak — természetesen az ő részvételének sajátos módja szerint az együttokozásban. Ez a részvétel lehet teljesen egyenrangú a másik (vagy a többi) együttokozóéval, ahol ti. két vagy több önálló, egymástól független aktivitás összeütközéséből eredt a kár (pl. két autó összefutott), de lehet nem egyenrangú, ahol a sértett csak elszenvedte a másik jogellenes (szabálytalan) aktivitásából eredő kárt anélkül, hogy saját terhére ilyen jogellenesség (szabálytalanság) fennforogna. E megkülönböztetésnek az együttokozás tényállásában nincs nyoma a szerzőnél, pedig szembetűnő, hogy az említett esetkategóriákra más-más rendezés kívánatos.

Miután a sértett felelősségének kérdése elvileg csak a jogsértésből származó kárkötelmeknél merülhet fel, ahhoz, hogy a sértett felelősségéről beszélhessünk, szükséges az, hogy őt *jogellenes magatartás vádjá terhelhesse*. Miben állhat az ő jogellenessége?

Az imént említett első esetben a felelet egyszerű: ott az együttokozás szabályai normálisan működhetnek: a sértett magatartásának megfelelően fog osztozni a kárviselésben. A második esetben, ahol a kár a sértett részéről való minden szemrehányhatóság nélkül a másik fél aktivitásából következett be, azonban a sértett abban a helyzetben volt, hogy a kárt elháríthatta vagy legalább csökkenthette volna, ebből a magatartásból felelősséget levonni csak úgy lehet, ha az ő mulasztását is jogellenesnek minősítjük.

Itt volt éppen a burzsoa tan nagy próbája, mely előtt a mi nagy elméleti gondolkodónk, *Zsögöd* is megtorpant: „Magamagának kárt okozni, írta, nem tiltja semmiféle emberi törvény.”¹⁸ Az igaz, hogy kifejezetten nem tiltja, de azért szankció már *Zsögöd* idején is volt: egy indirekt szankció, nevezetesen a kártérítési igény megtagadása a kárelhárításban mulasztó sértett ellen, az elháríthatott kár erejéig. Ez ugyan furcsa szankció, mert — mint a szerző találóan megjegyzi (161/253. o.) — a két fél közül azt részesíti talán meg sem érdemelt előnyben, aki a sértettnél rendszerint súlyosabb beszámítás alá eső aktív (esetleg akár dolózus) magatartásával vett részt az okozásban. Viszont azonban túlzásba lendül a szerző akkor, mikor a védekezésben mulasztó sértett terhére valóságos kötelezettséget, illetőleg a károkozó javára valóságos jogot akar kovácsolni a védekező cselekmények elvégzésére s ennek a „kötelezettségnek” elmulasztása volna az, ami a károsult felelősségét megalapítja, mivelhogy az „a károkozót illető jogokat is sérti”. (161/254. o.) Ez erőltetett konstrukció. A valóság az, hogy a törvényhozó a *társadalmi vagyon védelme érdekében* még a teljesen ártatlan sértett terhére is rárója azt a kötelezettséget, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt a kár elhárítására vagy csökkentésére. Miután erre a rendes polgári jogi szankció (a kereset) nem al-

¹⁸ *Fejezetek*. I. — 69. § 1.

kalmas, hisz a károsult önmagát nem perelheti, és a büntető szankció alkalmazása sem látszik megérettnek, jött rá már a burzsoa jog arra a groteszknak tetsző megoldásra, hogy az elháríthatott kár erejéig az aktív okozó javára szóló igénykorlátozással sújtja a károsultat még az arra esetleg érdemetlen ellenféllel szemben is.

A szovjet jogban, mely a társadalmi vagyon megóvására még nagyobb súlyt helyez, erre megnyugtatóbb megoldást is lehet találni a 402. szakasz szabályának megfelelő alkalmazásával: a kedvezményezésre érdemetlen külső kár-
okozó teljes megtérítéssel tartozzék, de azt az összeget, amelytől a kárelhárításban vétkes sértett quasi büntetésképp elesik, az állampénztárba fizesse be.

Természetesen a sértett mulasztását az elhárítás körül itt a nem saját érdekből cselekvő (ingyen-) adós enyhített vétkességi mértékével kell mérni.¹⁹

E pontra egyébként alább, Antyimonov könyvének tárgyalásánál (27. pont) még visszatérek.

18. Az *idegen vétkességért való felelősség* (azaz a főnökre nézve vétkes felelősség) megvalósul a szovjet jogban is a főnök felelősségében a szerződés-
teljesítés körül az alkalmazottnak törvényes felhatalmazottsága, vagy a főnöktől nyert megbízás alapján végzett ténykedésében tanúsított vétkes cselekvéséért vagy mulasztásáért (Ptkv. 119. sz. 2. pont). E rendelkezés magyarázatánál a szerző *Agarkov* professzor nézetéhez csatlakozik, mely szerint ez az eset nem áll ellentétben a vétkességi alapelvvel, hisz a főnök végül is az alkalmazott vétkességéért felel és a vétkes alkalmazott ellen visszafordulhat saját keresetével, így az elv megvalósul, csupán közvetett úton, a főnök bevonásával, ami *Agarkov* szerint csak „technikai módozat”.²⁰ (174/274. o.) — E nézetet semmiképp sem oszthatom. A főnök (az első rangú felelős) nem válik azzal vétkessé, hogy alkalmazottja vétkességéért felelnie kell, sem az nem teszi az ő felelősségét vétkességivé, hogy vétkes alkalmazottja ellen visszafordulhat. (Ha ugyan van mit keresnie rajta. — A veszélyes üzem gazdája pláne felel az alkalmazott vétkes okozásáért is, az ő visszakeresete egyáltalán elesik az alkalmazott ellen.)

Elhárítja ellenben a szerző Sz. I. *Aszknazij* álláspontját,²¹ aki a Ptkv. rendelkezését hiányosnak tartja, s azt ki akarja terjeszteni személyileg a megbízotton kívül a teljesítésbe bevont külső személyekre (alvállalkozókra) is, tárgyilag pedig ennek a bevont személynek nemcsak vétkes tényeire, de az ő üzemi körében bekövetkezett véletlen körülményekre is, arra utalva, hogy ellenkező esetben az adósnak módja volna a felelősséget egyik láncszemről a másikra tolni, így alóla kibújni. *Aszknazij* érvelését azonban a szerző nem tartja elég nyomósnak ez újabb kivételnek bebocsátására a vétkesség elve alól, mert ez a kivétel a mai gazdasági élet sűrű kapcsolatai folytán általános érvényre jutna, így előfordulhatna az az eset, hogy a szerző a saját szférájában előfordult véletlenért nem felelne, az alvállalkozóban előfordultért felelne.

¹⁹ A szerző említi a szovjet irodalomban s a gyakorlatban is képviselt nézetet, hogy a károsult vétkességének felelősségenyhítő hatása csak a 403. szakasz (az ún. deliktuális felelősség) eseteiben érvényesülhet, de nem a szerződéses felelősség körében. (156/247. o.) Ez az álláspont a 118. szakasz kifejezett rendelkezésével szemben érthetetlen előttem. — A kármegosztást a Legf. Biróság 1943. jún. 10-i határozatával úgy szabályozta, hogy a két fél vétkességének megfelelő megosztás helyett rendelhet akár teljes kártérítést, akár teljes felmentést is.

²⁰ *Agarkov* cikkét ld. *A szovjet polgári jog kérdései* c. kötetben. 1945. 130. o.

²¹ *Leningrádi egyetem tud. füzetei*. IV. 172. o.

Az utóbbi észrevétel kétségekívül helytálló. A fővállalkozó felelőssége az alvállalkozó üzemében támadt kárért — hacsak az alvállalkozásba adás tilalma külön nem volt kikötve — semmivel sem megokoltabb, mint a saját üzeméből eredőért. De ez inkább amellett szól, hogy a felelősséget mentesíteni kell attól a ballaszttól, amit az alkalmazott vétkességének bizonyítása jelent a károsult hitelező számára, akár a fővállalkozónál történt a kár, akár az alvállalkozónál. Aszknazijnak teljesen igaza van abban, hogy „a köteleim adósa, aki annak teljesítésébe harmadik személyeket bevont s ezzel bizonyos gazdasági szférát szervezett meg, mindazoknak a véletleneknek *kockázatát* is viselni köteles, melyek a szférán belül keletkeznek”. (174/274. o.) De ő sem mutat rá az igazi gazdasági okra : a hitelezőt gyakran megbénító bizonyítási nehézségekre, másfelől arra az érdekhelyzetre, melyben az adós van, aki a saját keresménye fejében, saját kalkulációi alapján vállalkozik a szocializmus mai rendszerében is rendszerint egy kerekén körülhatárolt feladat (= eredmény) létrehozására, így az eredmény kimaradásáért felelnie is kell, hacsak ki nem mutatja, hogy az az eredmény az ő szféráján kívüleső, rá nézve legyőzhetetlen ok miatt hiúsult meg — mint ezt a magyar jog a tervszerződések vonatkozásában merészen bevezette és fenntartja. Ennek az eredményfelelősségnek eszmekörében az alkalmazottakért való felelősség csak abban a formában állhat meg, amelyben azt a Code civil másfél évszázaddal ezelőtt megvalósította és azóta is fenntartja : a gazda feltétlenül felelős embereiért a rájuk bízott munkakörben. De ha embereiért így felel, akkor annál inkább így kell felelnie saját ténykedése körében akár vétkessége nélkül is beállott károkért, röviden a rizikóért, ami minden emberi vállalkozást kísér. A szovjet elméletnek a rizikóval szemben elfoglalt ellenséges álláspontja előttem érthetetlen ; motivumait sem ismerem.

A szóban forgó kérdésben Joffe csak annyi engedményt ad, hogy a törvény kiterjesztő magyarázatával „megbízott” alatt az alvállalkozót is érti. (177/278. o.)

Az alkalmazottaknak a teljesítés alkalmával (de nem feladatkörükben) elkövetett károkozásairól nem esik szó nála.

19. Az idegen vétkességért való felelősségnek másik két esetéül említi a szerző a *jogi személy* felelősségét dolgozói ténykedéseieért és a *szülők* felelősségét gyermekeik károkozásaiéért. Mindkettőnél elutasítja az idegen vétkességért való felelősség konstrukcióját és visszavezeti a felelősséget a saját vétkességre. Az elsőről már fentebb szoltunk (11. pont), itt csak az utóbbival foglalkozunk röviden.

A szülők felelősségéről vita folyt le a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Jogi Intézetében 1941-ben K. K. *Jaiczkov* előadása alapján,²² aki — mint a szerző előadásából ki lehet venni — a felelősség alapját a szülők vétkességében látta („nem nevelték a gyermeket megfelelően”). Az ellenzők között komoly nevekkal találkozunk. Így Sz. N. *Bratusz* szerint a szülők vétkességük nélkül is felelnek, ha maguk a kártokozó gyermekek vétkesek. (Bratusz itt valószínűleg a vétőképeséggel nem bíró gyermekek vétkességére is gondol a nyugati elméletben elfogadott értelemben, amit a szerző erősen kifogásol.) V. O. *Szerebrovskij* a szülők tárgyi felelősségének rációját a Népbiztosok Tanácsa és az SzK(b)P Központi Bizottsága 1935. V. 31. rendeletének szellemében abban látja, hogy ez is egyik erős eszköze legyen annak a

²² Ismertetése *SzGP.* 1949. 5. sz.

harcnak, melyet a törvényhozás a gyermekek felügyelet nélkül hagyása ellen folytat. A vétkes felelősség mellett szólt G. M. Szverdlov is, és tegyük hozzá, ebben az értelemben nyilatkozik a polgári jogi tankönyv 1951. évi kiadása is. (M. ford. II. 250. — *Fleisic.*) — A szerző ellenérvei: hogy itt hiányzik a 404. szakasz fő motívuma, a „fokozott veszélyesség”, hogy magának Szverdlovnak nézete szerint is az elvált szülők közül csak azt terheli a felelősség, akinek felügyelete alatt a gyermek volt, ami világosan utal a felügyeletben való vétkes mulasztásra.

Nézetem szerint a tárgyalat felelősségi alakzat valóban nehezen elemezhető motívumokon nyugszik. Az az álláspont, amely a felelősséget a szülő vétkességéhez köti, jórészt fikcióval dolgozik, mert az lehetetlen, hogy a szülő, pláne a dolgozó szülő folyton rajta tartsa a szemét gyermekén (esetleg számos gyermekén). Viszont az is sérti a jogérzetet, hogy a gyermek tudatlanságából vagy pajkosságából származó kárt egyszerűen az idegen károsult legyen kénytelen viselni és ne inkább a szülő, aki, mint *Bentham* már másfél századdal ezelőtt — kissé idealizáltan — mondta, „hennük élete boldogságának legfőbb forrását találja fel és nevelésük gondja fejében ezer reménységgel van kárpótolva”.²³ Nézetem szerint ez az eset legközelebb a vadkárért való felelősséghez társul, ahol a vadászterület jogosultja, mint már Zsögöd írta, „kalitkába nem zárhatja vadait”, így vétkesnek nem mondható, de felelnie kell az általa okozott károkért. Igaz, hogy az az *érdekszál*, amely a vadászati jogosultat vadjaihoz fűzi, kézzelfoghatóbb, mint az, amely szülő és gyermek közt van meg, mert anyagiasabb, de elvégre ez az utóbbi vonás is fellelhető igen sok esetben: a gyermek felserdülvén, munkatársa, öregségében támasza lehet a szülőnek. S annyiban *Bentham*nek mindenesetre igaza van, hogy míg a gyermek a szülőre öröm és bánat forrása lehet, addig a károsult csak az utóbbi: a tőlük származó bajt, kárt, bosszúságot érzi. A szerző idegenül áll e felfogással szemben, pedig megállapítása: „Ha a szülők vétkessége felelősségük megállapításánál nem bír jelentőséggel, akkor annak alapja . . . egyedül abban a tényben keresendő, hogy ők — szülők”, nem lebeg minden alap nélkül a levegőben. Az összetartozás tudata, érzete az esetek túlnyomó nagy többségében megvan szülő és gyermek között, különösen a még a szülői ház körében élő gyermeknél. Ez elég. Persze, ha a szülők vétkesek is, felelősségük annál nyilvánvalóbb.

Egy friss keletű (1950) legfelső bírósági plenáris döntés értelmében a 14—18 év közti (már vétőképes) gyermekek károkozásaiból folyó kártérítés összegéért, ha ez rajtuk be nem hajtható, a szülők — vétkességük esetén — járulékosan felelősek. A szerző az egyetemlegesség mellett foglal állást — helyesen.

20. A vétkességi fejezet végén szentel a szerző egy külön §-t a vétkes felelősségnek is (183—201/287—316. o.), értve azonban ez alatt csupán a veszélyes üzemeknek a Ptkv. 404. szakaszában és egyes speciális törvényekben (tengeri keresk. kódex 132., légi fuvarozási kódex 78., vasúti üzletszabályzat 86. szakasz) tárgyi alapon szabályozott felelősségét, ellenben szót sem ejt a vétkes felelősségnek a Ptkv. 406. szakaszában foglalt (nem éppen jelentéktelen) eseteiről: a vagyoni helyzet különbözősége alapján a bíró által megállapítható felelősségéről annak, aki nem tudta elhárítani a kárt akár vétkesen is, vagy azt jogosan (megengedetten) pl. önvédelemből, végszükségben okozta, vagy egy vétőképtelen személy károkozásáról van szó. Ez utóbbiakra ugyanis

²³ *Traité de législation civile et pénale.* Tom 2. chap. 17. IV.

az az egyetlen szempont, amelyet a szerző, mint mindjárt rátérek, a veszélyes üzemek felelősségét motiváló rációul elismer, nem alkalmazható, a másik, egyes burzsoa törvényhozásokban és elméletben elismert ok, a méltányossági felelősségmérsklés (az überwiegende soziale Interesse alapján) pedig nála nem jut elismerésre.

A veszélyes üzemek fokozott felelősségét motiváló ez a szempont szerinte szocialista államokban lényegesen eltér attól a szemponttól, mely a fokozott felelősség bevezetésére a burzsoa államokban alapul szolgált. Míg az utóbbiaknál osztályharcok, esetleg az osztályonbelüli rétegek egymásközi harca kényszerítette ki a vonatkozó rendszabályok bevezetését, addig a szocialista állam hasonló rendszabályaival a termelés szakadatlan fejlesztésére és tökéletesítésére, a korszerű, új és legújabb technika alkalmazására igyekszik rábírní a vállalatokat, mivel a szocialista állam különös gondot fordít azok érdekeinek biztosítására, akik a technika felhasználásának folyamatában kárt szenvednek. (189/296. o.)

E gondolatnak, mely az újabb szovjet elméletben, amennyire látom, általános tetszésre talált,²⁴ (sőt már a mi irodalmunkban is kapott hangot), van bizonyos igazsága: a szigorúbb felelősség csakugyan a szélesebb — mondhatjuk: alacsonyabb — társadalmi rétegek nyomására nyert bevezetést s ez a felelősség csakugyan bír ösztönző hatással a vállalati üzemek technikai tökéletesítésére és ezen keresztül a károk csökkentésére. Az utóbbi megállapítás — mellesleg megjegyezve — egyben cáfolja a szovjet irodalomban elterjedt annak a másik felfogásnak helytállóságát, hogy megelőző-nevelő hatása egyedül a vétkes felelősségnek van. Ez a nevelő hatás azonban csak másodlagos, visszaverődő és csak a vállalatvezetők és technikai munkatársak szűk körére vonatkozó kihatása lesz a tárgyi felelősségnek, akiket ez újításokra serkent. Nem ad azonban magyarázatot arra, hogy miért terjeszti ki a törvényhozó vagy a bírói gyakorlat, szovjet és burzsoa egyaránt, a felemelt felelősséget az állami vagy egyéb tulajdonban levő nagyvállalatokon kívül a kisebb veszélyes üzemek folytatóinak, ipari, mezőgazdasági szövetkezeteknek, sőt egyeseknek tulajdonában levő kisebb kaliberű „veszélyforrások” (traktorok, egyéb gépek, autók, motorkerékpárok) százezreire és millióira, hisz ezek üzembentartóitól senki sem várja el, hogy a súlyos felelősség nyomása alatt a technika előrevitelén munkálkodjanak. — Az az ok, amely őket is a vétlen felelősség uralma alá hajtja, közelebb áll hozzájuk, mint ez az említett távolabbi, önmagában természetesen kívánatos cél.

A szerző erre nem tud más érvet, mint azt, amit a múlt századvégi objektivista burzsoa tan hívei — még a pandektajogi gondolkodás büvkörében mozogva — kiagyaltak: a gépek használatának *veszélyességét*. A veszélyesség azonban sem önmagában, sem abban a józanabb formájában, melyet a német és francia elmélet újabban kiérlelt: mint *veszélyeztetés* (Gefährdung, a franciáknál *risque créé*), nem *elv*, mely külön alapjául szolgálhatna a vétkességen túlhaladó felelősségnek. Egy cselekvés veszélyessége (veszélyeztető volta) csak ténybeli tulajdonsága annak az aktivitásnak, amely a vétkességi *elv* szintjéről nézve logikusan legfeljebb csak a vétkességi mérték (diligentia) felemelését követeli meg, de nem vonja maga után magának az *elvnek* elvetését, sőt éppen az ellenkezővel való felváltását.

²⁴ A szerző L. M. Jegorovra utal mint megalkotójára (191/299. o.); *A vállalatok felelőssége a fokozott veszély forrása által okozott károkért*. Kand. dissz. önreferátum. 1953.

A rejtély nyitja tehát, amely megmagyarázza, hogy miért kell ezekre a veszélyes műveletekre szigorúbb, a vétkességen túlmenő felelősségi elvet keresni, ott van, hogy vétkességi mozzanat *nehezen bizonyítható*, különösen az az itt szóba jövő vállalatok nagyobb részénél, a nagyüzemeknél, de még a kisebb üzemeknél (autók, traktorok stb.) is, ezért a felelősség rajta való felépítése a *prevencióelvet gyengíti*; a gazdasági élet biztonságát megrontja. Az egészséges gyakorlati gazdasági felfogás itt imperative megköveteli, hogy minden aktivitás viselje a velejáró előreláthatatlan következményeket, köznyelven a kockázatot, mely minden emberi törekvés feje felett lebeg. A másnak kárt okozó, de a károsult részén fennforgó bizonyítási nehézség mögött meghúzódni akaró aktivitás csak parazita aktivitás lehet. Éppen a szocialista gazdálkodásnak nincs oka ilyeneket pártfogolni vagy éppen kinevelni. Ez a motívum az, amely nemesak a technika továbbfejlesztésére hivatott nagyvállalatvezetők és konstruktőrök szűk körére, de a legutolsó traktortulajdonosra és motorbiciklisre is vonatkozik, mert a biztos felelősség tudata őket és embereiket jó vagy rossz minőségű gépük karbantartására, ellenőrzésére serkenti, így százezrekre gyakorol nevelő-megelőző hatást. Az a dajkamese, hogy a szigorú tárgyi felelősség az általa sújtott embereket fásult defetizmusra kényszeríti, megdönthetetlen cáfolatot nyer abban a tényben, hogy az a porosz vasúti törvény, mely a veszélyes üzemek felemelt tárgyi felelősségének első megvalósítója volt egy oly korban, amikor Poroszországnak még mindössze 158 kilométernyi vasútja volt, sem ott, sem másutt, ahol a törvényt átvették, nem tudta megakadályozni a vasúti üzem óriássá fejlődését, sem ennek a felelősségnek az automobilokra és légi járművekre kiterjesztése (utóbbiaknál pláne még a vis majort is felölelően) nem tudta meggátolni ezeknek az azóta eltelt néhány évtized alatt bekövetkezett ezerszeres elszaporodását.

A veszélyes üzemek tárgyi felelősségének elhatárolásánál a szerző helyesen érzi meg, hogy a 404. szakaszban megjelölt egyik ok, a vis major, magában nem kielégítő, hanem mellette még mentesítő okként javasolja egy kívülálló harmadik személy *vétkes* tényének felvételét is. (193/302. o.) A helyes gondolat megfogalmazása azonban nem szabatos. Miért csak a vétkes okozás legyen mentő ok? Ebben a vonatkozásban mellékes az, hogy a harmadik beavatkozása vétkes volt-e vagy vétkes; elég, ha *elháríthatatlan* volt —, amit pedig a szerző elmulaszt kiemelni. A lényeg az, hogy az üzemtől *idegen* legyen, ami kizárja a beszámítható *okozatosságot* az alperes és a jogsértő káros eredmény közt. Ime a francia *cause étrangère*, akár vétkes ember ténye, akár vétkes, esetleg vétőképtelené (őrült, gyermek), vagy akár állaté vagy egyéb természeti eseményé, mint szilárd, objektív, magától értetődő, logikus, meggyőző felelősségszüntető ok. E tágabb fogalom alá esik egyébként a *vis major* (casus major) esete is. A különbség közte és a felhozott többi eset közt csak a bizonyítás szempontjából jelentős: vis major, ha egyszer bizonyítva van (vagy közismert), magától beszél, a többinél külön kell bizonyítani annak, aki rá hivatkozik, a tényt magát is, annak az adott esetben fennforgott elháríthatatlanságát is. De hatásuk ugyanaz: idegen okozásból eredt kárért az, akinek tevékenységébe az idegen ok elháríthatatlanul hatolt be és tette őt a károkozás részesévé, felelőssé nem tehető, legyen ez akár egy veszélyes üzem is. Az ingyen kárbiztosító szerepét ez sem tartozik vállalni. Rá is csak az elhárításban való mulasztás révén — itt tehát valóban vétkességi alapon — hárulhat ilyen felelősség. A szerzőnek ez irányban való állásfoglalásáról azonban célszerűbb lesz alább (a 40. jegyzetnél), Antyimonov idevágó nézetével kapcsolatban szólni.

Itt csak azt említem még meg, hogy a szerző e tárgyú fejtegetései végén élénken tiltakozik a 404. szakasz különszabályának további kiterjesztése ellen a vétkeességi alapelv rovására. Ez álláspontját azonban a szovjet bírói gyakorlat sem respektálta,²⁵ s méltán. A jövő fejlődése az én megítélésem szerint a vétlen felelősség kiterjesztése felé mutat, aminek egyik megkapó bizonyítékát látom a francia *responsabilité du fait des choses* inanimées már említett vakmerő tanában, amelynek segítségével a francia Legfelső Bíróság egy a szovjet Ptkv. 404. szakaszán jóval messzebb menő tárgyi felelősséget erőszakolt rá a vétkeesség gondolatától átítatott francia bírói gyakorlatra és elméletre — nyilván az élet szükségleteinek nyomása alatt és — tegyük hozzá — az elmélet utólagos beletörődésével.

21. A következő (V.) fejezetben (202—235/327—378. o.) a szerző „okozati összefüggés” cím alatt három különböző tényállási elemet vesz tárgyalás alá: a *kárt* mint a polgári jogsértés következményét, a *jogellenes magatartást* mint a kár okát, és magát az *okozati összefüggést*.

A *kárnál* Lunc professzor nyomán²⁶ megkülönbözteti a kárt mint a vagyonban beállott hátrányos fizikai változást (*uscserb*) és ennek folytán a vagyon egészében mutatkozó veszteséget (csökkenést = *ubitki*). Azt hiszem, hogy az elméleti fejtegetések szempontjából csak az utóbbi jön szóba, mellékes lévén, hogy a csökkenés milyen fizikai formában következett be. A figyelemnek a fizikai kár felé terelése csak zavart okoz.

A „*jogellenes magatartásról*” szóló szakaszban pedig a tárgyalás kimerül a „magatartás” magyarázatában, ennél is a nemtevésben álló magatartás körül kialakult vita ismertetésében és egy szó sem esik a magatartás *jogellenességéről*, holott nyilvánvaló, hogy a nemtevés mint pusztán emberi magatartás kevés magyarázatra szorul, a vita pedig, mely körüle forog, nem a magatartás mibenállására, de a nemtevés *okozatosságára* vonatkozik, amiről már fentebb megfelelőbbnek látszó helyen (13. pont) szóltam. Viszont a jogellenesség mint nem fizikai, de jogi tényállási elem, külön tárgyalást érdemelt volna.

22. Utolsó (VI.) fejezetében a szerző a *felelősség terjedelméről* szól négy §-ban: az elsőben általában a kártérítésről, a másodikban-harmadikban a szocialista szervezeteknek, illetőleg az egyes polgároknak okozott károk megtérítéséről, az utolsóban a bírságjellegű szankciókról.

Az első § fő tétele az, hogy a kártérítés *teljes kártérítés* kell hogy legyen. A kártérítés lényegéből folyó, már a pandektajogban is általában elismert ez az elv a szocialista jogban is irányadó marad. Ez elv alól a múltban csak egyes jogokban volt némi eltérés az elmaradt hasznot illetőleg, valamint volt némi próbálkozás a felelősség terjedelmének a vétkeesség foka szerint való megállapítása irányában. Mindkettő hagyott nyomot a szovjet tanban is. Az elsőről a 2—3. §-nál lesz szó, az utóbbiról mindjárt az 1. §-ban számol be a szerző, utalván egyes írókra, akik ezt a gondolatot felkarolták,²⁷ mégpedig a burzsoa jogokban (Code civil 1150., Op. 1302, 1324. §) ismert korlátozásokat messze túlhaladva egyenesen elő kívánnák írni a bírónak, hogy a marasztalást

²⁵ *Szovjet polgári jogi tankönyv*. II. köt. (1951.) XVI. fej. 9. § 2. pont.

²⁶ Novickij-Lunc, *A kötelek általános tanai*. 365. o.

²⁷ H. J. Svare, *A vétkeesség jelentősége a károkozásból származó köteleknél*. 1939. 37. o.; G. K. Matvejev, *A vétkeesség mint a szerződési felelősség alapja*. 1948. 128. o.; Sz. I. Aszknazij, *A szocialista polgári jog elméletének fő kérdései*. Dokt. dissz. tézisei. *Leningrádi egyetem közl.* 1947. 12. sz. 95. o.

mindig a vétkesség fokához mérje, amikor a teljes kárösszegre marasztalásnak, mint a szerző is megállapítja, csak szándékos jogsértés esetén volna helye. (243/388. o.) Ennek a megoldásnak gyakorlati abszurditása nyilvánvaló. Viszont helytálló az illető íróknak az az ellenvetése, hogy a vétkes okozónak olyan károkat való marasztalása, melyeket előre nem látott vagy láthatott („kellett volna látnia”), többé nem *vétkes*, hanem vétlen felelősség. Ebből a szorító helyzetből a szerző, a vétkességi elv hű harcosa, azzal a kétségbeesett érveléssel akar kimenekülni, hogy „a pusztá gondatlan okozás... ugyanolyan mértékű felelősséget, mint a szándékos, csak akkor vonhat maga után, amikor annak a kárnak mértéke, melynek bekövetkezését a szándékos okozó előre látta, megegyezik annak a kárnak nagyságával, amelynek bekövetkeztét a gondatlan cselekvőnek is előre kellett volna látnia”. (243/388. o.) — Vajon ki mondja meg a gondatlan okozó esetében, hogy egy szándékos okozó mit látott volna előre? És egy szándékos okozó csak az általa előre látott kárért fog felelni? Ime a vétkességi elv következetes keresztülvitele milyen útvesztőbe vezet! A tárgyi alapon való megoldás egyszerű és világos: a jogsértő (vétkes vagy vétlen egyformán) késedelembe esett, úgy, mint a nemteljesítő adós (utóbbi is jogsértő!); a késedelmes adós pedig *minden* következményért felel. A bíró dolga, hogy a megfelelő esetben (az überwiegende soziale Interesse elve alapján: Szptkv. 411. sz.) a körülmények (köztük a jogsértő vétlensége) figyelembevételével megfelelőleg mentesítse az elvileg teljes kártérítés alól, ha és amilyen mértékben ezt helyénvalónak látja. — Ezenfelül módja nyílik a bírónak az adós súlyosabb vagy enyhébb kezelésére a beszámítási mérlegelés során abban a formában, hogy a súlyosan vétkes jogsértő esetén tovább megy az okozatosság távolodó láncszemein, mint azt egy kevésbé vétkes vagy vétlen károkozóval szemben tenné. (A szerző ezt az utóbbi lehetőséget csak a bírságok kiszabásánál hajlandó megadni.) (244/389. o.)

23. A következő, 2. §-ban a főtéma az elmaradt haszon megtérítésének kérdése. A szerző, miután már előző tárgyalásai során (208/336. o.) elutasította a szovjet irodalomban felmerült azt a nézetet, hogy az elmaradt haszon kategóriáját, mely a burzsoa jogból való kritikátlan átvételen alapul, egyáltalán el kell ejteni mint a szovjet jog számára idegen kereskedelmi forgalom terminusát,²⁸ ezt a fogalmat maga is csupán a szocialista vállalatok egymás-közi viszonyában tartja fenn teljességében, az egyes polgárok vonatkozásában azonban az alkotmány 10. szakaszába ütközőnek tekinti, mint munkanélküli jövedelmet —, illetőleg csak annyiban ismeri el, amennyiben a haszon munkából származnék, így főleg testi sértéseknél, ahol a károsult érdekeinek a szocialista társadalom érdekeivel való helyes és harmónikus összeegyeztetését a károsult teljes érdekkielégítésében látja. Ugyanitt incidentaliter kiemeli azt az elvi jelentőségű szempontot, hogy a kártérítés nem válhat a károsult gazdagodásának alapjává (280/441. o.) anélkül, hogy e tétel elvi jelentőségét kidomborítaná. Másutt csak a megrongált dolog vagy megsemmisített vagyontárgy értékét kívánja megtéríttetni, nem azét a nyereségét is, amelyet a károsult vele szerezhett volna (275/433. o.). A szovjet polgári jog tankönyve ilyen megkülönböztetésről nem tud. Joggal.

A 3. § apróbb részletkérdései között, melyekre itt nincs módom kitérni, visszatér a szerző a károsult vétkességének közrejátszásával létrejött kár megoszlásának kérdésére. (280/442. o.) A Legfelső Bíróság erre vonatkozólag

²⁸ Így Venediktov, *Szerződési fejelem az iparban*. 111. o.

1943. június 10-i határozatával azt az utasítást adta, hogy a durván hanyag károsulttal szemben a bíróság csak rész-megtérítést ítéljen meg. A szerző — helyesen — kifogásolja a bíróságoknak azt a merev gyakorlatát, mellyel ily esetben általában csak 50%-os kártérítést ítélnek meg a két fél vétkességi fokától függetlenül.

24. E fejezet utolsó, terjedelmes szakaszában a bírságjellegű szankciókról szól a szerző. Ezek közül itt csak a *kötbér* érdekel bennünket. Ennek háromféle felfogásáról tesz említést a szerző. (285/450. és köv. o.) Az első²⁹ különböztet bírságszerű és becsló kötbér között, melyek közül az első a kötelem teljesítését van hivatva a kötbérben foglalt fenyegetéssel biztosítani, a másik a hitelező érdekmegtérítését ennek az érdeknek előre való fixírozásával. — A második nézet³⁰ szerint minden bírság, így a kötbér is, egyaránt a reális teljesítés biztosítására szolgál, így különbségtételre nincs szükség. — A harmadik nézet³¹ tagadja a becsló kötbér létét, szerinte minden kötbér bírság jellegű, és feladata a teljesítésre való ösztönzés. A szerző a második nézethez (*Venediktov*) csatlakozik, ami annyiban helyes, hogy ma valóban minden kötbér a szerződés reális teljesítésére van kikötve, azonban ezt a reális teljesítményt jelentékenyen előmozdítja egy előre fixírozott hozzávetőleges kártérítési összeg tudata az adósra, aki így tudja, hogy nemteljesítés vagy nem kellő teljesítés esetén egy, a bizonyítás nehézségeitől mentesített pernek néz elébe. Ezt a hatást a szerző is értékeli. E körül forognak a kötbér szükségessége mellett felhozott összes argumentumai. (292/459. és köv. o.) Hogy egy ilyen kötbérfizetési kötelezettségnek aztán szocialista szervezetek közti viszonyban egyúttal még szignalizáló mellékhatása is van az adós felső hatósága felé, az véleményem szerint csak egy reflex-hatása az ügyletnek, melynek azonban szintén jótékony befolyása lesz a reális teljesítésre, ami a fő cél, s egyben motívuma annak, hogy tervszerződéseknel a kötbérikötés kötelezővé van téve. Hogy ez a fő cél, mutatja a Ptkv. 141. szakaszában foglalt rendelkezés is, mely szerint, ha az elmaradt teljesítés okozta kár a kötbérösszeget meghaladja, a különbözet még követelhető.

*

Az összbenyomás, melyet az olvasó a könyvről szerez, vegyes. Vannak jól megírt részei, eredeti, jó elgondolásai, és vannak hibái, melyeket nemcsak az ellenlábás felelősségi elv alapján álló kritikus róhat fel, de a vele egy alapnézetű is.³²

III.

25. D. Sz. *Antyimonov* könyve bevezető fejezetében a szerző a veszélyes üzemek fokozott felelősségének elvi alapjait (jogcímeit) vizsgálja.³³ Megemlíti,

²⁹ K. A. Grave, *A szerződéses kötbér a szovjetjogban*. 1950.

³⁰ A. V. Venediktov i. m. 59–60. o.

³¹ V. K. Rajher — idézve L. I. Kartuzsanzkijnak *Felelősség a szocialista gazdaság keretében kötött szerződés teljesítéséért* c. munkájában. *Leningrádi egyetem közl.* 1950. 4. sz.

³² Vö. R. O. Halfina, a jogi tudományok kandidátusa bírálatát az SzGP 1956. 7. számában (134–138. o.), akinek azonban többrendbeli kifogásainak szintén nem mind-egyikét merném vállalni.

³³ Sem Antyimonov, sem Joffe és Matvejev könyve nem tartalmaz semmi közelebbi adatot a szovjet Ptkv. 404. szakaszában foglalt szabály létrejövetelére az alább

hogy a Ptkv. 404. szakaszának újszerű rendelkezését kezdetben („a huszas években”) a civilisták közül „néhányan”, nyilván francia hatás alatt, a kockázat-elméletben keresték, — „nem gondolva arra, hogy a szovjet ideológiával szemben ellenséges tanítást ültetnek át szovjet talajra”. (17/19. o.) — Más szerzők, így elsősorban *Agarkov* professzor, a 404. szakasz rendelkezésében a gondosság fokozására való tendenciát látták³⁴ és e szabályt úgy tekintették, mint a fokozott éberségre való serkentés érdekében alkotott kivételt a vétkesség elve alól. *Agarkov* szerint „a törvény számol a vétkesség megállapításának nehézségeivel az e szakasz alá eső esetekben” (— íme a *Beweisnotstand* gondolata! —), így anélkül, hogy valami új elvet akarna bevezetni a polgári jogi felelősség tanába, „csupán gyakorlati megfontolásból tesz kivételt a vétkesség elve alól”. — Végül említ olyan újkeletű nézetet is,³⁵ amely a 404. szakaszban egyszerűen vétkességi felelősséget lát.

Mindezeket a próbálkozásokat a szerző elutasítja. Különös hevésséggel fordul a francia *risque* tana ellen. Nem veszi észre, hogy maga a „kockázat” sem elv, csak jelzése annak, hogy hirdetői a felelősséget a *kockázatra is* ki akarják terjeszteni, amely — akármennyire nem akar tudomást venni róla a szerző — a szocialista gazdálkodásban is megvan. (A francia terminust nem is teljességében — *théorie du risque* creé — használja, ahol a hangsúly nem a *risque* szón, de a *créé*-n van: aki más számára káros kockázatot idéz fel, feleljen is érte, vagyis ez a német *Gefährdungshaftung*-gal egyenértékű.) Nem ismeri, vagy legalább cáfolatra érdemesnek nem tartja a szerző azokat az *elvi* okokat sem, amelyekkel a burzsoa tan a kockázatotért való felelősséget meg akarta magyarázni; a prevenció-törekvés fokozása (*Gustav Rümelin*), a *Beweisnotstand* szempontja (*Exner*), mely *Agarkov*nál már felesillan, az érdekelt kettős hatása (*Merkel Adolf* és *Rudolf*). Pontosabban: az utóbbiról mégis megemlékezik, de úgy, mint „a profit kisajtolásának eszközéről...”

De elhárítja a szerző *Agarkov* és *Haszskina* álláspontját is. Az elsőt, mert az „mintegy a vétkesség árnyékára vagy inkább fikciójára alapítja a felelősséget”, az utóbbit, mert ez szöges ellentétben áll a szovjet törvénnyel és a 28 éves bírói gyakorlattal, mely joggal tartja fenn a vétkesség gondolatát a 403. szakasz esetére, de joggal ejti el a 404. viszonylatában, ahol — mint ismert dolog — csak az erőhatalom és a sértett súlyos vétkessége esetén van felmentés (28/35. o.). Az erőhatalmat ugyanis nem lehet *Agarkov* módjára szubjektíven felfogni s így a szakaszt „burkoltan feltételezett vétkesség” címén a 403-mal azonosítani. Ennek ellene mond az a tény is, hogy a törvény fokozott felelősséggel csak a gazdát terheli, nem az üzem technikai kezelőjét is, holott a feltételezett vétkesség alapján az utóbbit is terhelnie kellene, sőt

(36. jegyzetnél) említetten kívül. Tekintve, hogy e szakasz fogalmazásában erősen emlékeztet a magyar Tervezetek szövegére, melyek közül az első több mint két évtizeddel előbb keletkezett a szovjet kódexnél és ennek keletkezésekor még egyedülálló ilyenmű kísérlet volt az egész világon, bizonyára nemcsak egyedül bennem merült fel a kérdés, vajon a szovjet kodifikátorok ismerték-e a magyar Tervezetet és Javaslatot. Adatok híján nem merem feltételezni. Azt ellenben bizonyosnak vélem, hogy mindkettőnek létrejövetelére annak a német tannak volt hatása, mely a vétkességen túlmenő felelősségnek rációját ezeknek a vállalatoknak (vasút, gyárak, bányák) veszélyességében kereste. Mindkét törvénytű kifejezetten utal is e szempontra, s e tannak a cári jogirodalomban is voltak már jelentékeny képviselői. (Ld. fent a 29. jegyzetnél.)

³⁴ Az 1944. évi polgári jogi tankönyv. I. 337. o.

³⁵ T. Sz. Haszskina, *A szerződésenkívüli kártérítési felelősség alapelvei*. 1950. Disszertáció vázlat.

elsősorban ezt kellene terhelnie, mint akinek ténykedése okozza a balesetet (30/38. o.). — A szerző ismét nem veszi észre, hogy ez az ilyen rendezés egyenesen az érdekelven alapul s a prevenció-törekvés csak a gazdán keresztül érvényesül másodlagosan. Abban van igaza, hogy szocialista vállalatoknál az az érdek, melynek alapján a vállalat felelőssége bekövetkezik az okozott kárért, nem azonos a kapitalista vállalkozó érdekével, de azért megvan a szocialista vállalatra mint az üzem szinleges gazdájára nézve is, amennyiben a vállalat prosperitása az egész kollektíva s főleg a vezetők megbecsülését idézi elő, ami anyagiakban is kifejezésre jut, a kár pedig ezeket az előnyöket fenyegeti, így az érdekelteket éberségre ösztönzi (prevenció); megvan az igazi tulajdonosra, az államra is, mert a felelősségnek vészjelző hatása is van, így az adminisztratív ellenőrzést megkönnyíti, teljesebbé teszi (ez is prevenció).

Ami most már a kérdés pozitív oldalát, igazi lényegét illeti, hogy ti. mi tette szükségessé, hogy a törvény a 404. szakaszban „más elvvel cserélje fel a vétkességnek kétségtelenül nevelő hatású elvét” — amely hatást a szerző makacsul csak a vétkességi elv számára tart fenn — : erre a szerző csak nagyon bizonytalan, elmosódó választ tud adni.

Elindul Sztálin tanításán, aki több ízben különbséget tett a jelenségek szükségzerű előfeltételei közt, olyanok közt, melyek a társadalom fejlődésének menetére *meghatározó* befolyással vannak, és olyanok közt, melyek, bár az előfeltételek közt szerepelnek, de ilyen meghatározó jelleggel nem bírnak. Ézt a megkülönböztetést erőlteti rá a szerző a jogsértésekkel szemben követendő jogi rendezésre. A jogsértések egyik csoportjában — írja — meghatározó okként szerepel az érdekelt személyek (sértő és sértett) *hibáztható magatartása*, a másokban a fokozott veszély üzem bentartása. Az utóbbinál a meghatározó ok tehát *magában az adott tevékenység fajtájában* van, nem a konkrét eset sajátosságában. Így például „a vasút üzem bentartásánál a balesetek meghatározó okaként az éjjel-nappal közlekedő vonatok forgalmának nagy gyorsasága, a földre lefektetett és az emberek, állatok útját keresztező vonalvezetés, a vasúttal érintkezésbe jövő emberek számára fülsiketítő zaj” stb., stb. jelentkezik (36/46. o.). Mint e fejtegetések összefoglalásaképp mondja : „a fokozott veszély forrásának *felhasználása önmagában véve* meghatározó okát alkotja károkozó események keletkezésének”.

Az olvasó e szintelen kijelentéssel szemben tájékozatlanul kérdi: de hát mégis milyen tulajdonságánál fogva okoz az a veszélyforrás károkozó eseményeket? — Nyilván arra kell gondolnia, amit a törvény is jelez, hogy veszélyességénél fogva. A szerző azonban ezt a feltevést elutasítja. „Burzsoa misztifikációnak” minősíti azt az állítást, mely a gépesített üzemek állítólagos nagyobb statisztikai károkozásaival akarja megokolni a felelősségszigorítást, ami a nagyobb veszélyességre mutatna (39/51), sőt magát az egész „fokozott veszélyforrás”-ra való utalást a jövő törvénykönyvből, mint feleslegesen zavart keltőt, kihagyandónak véleményezi (101/142. o.). (Ébbsen, véleményem szerint is, teljesen igaza van.) Hasonlóképp elhárítja a vétkesség hívei részéről a 404. szakasz elvi magyarázatára általánosan használt vétkességi vélelmeket (szerinte is fikciókat), (amiben szintén igaza van, (40/54. o.). A reális magyarázatot egyszerűen — az újabb szovjet felfogással egyetértve — abban a praktikus szempontban keresi, hogy a szovjet jog nem állhat meg „fatalista beletnyugvással” a balesetekkel szemben a termelésben, közlekedésben stb., hanem harcra mozgósít ellenük — a technika tökéletesítésével (uo.). Erről már szoltam *Joffe* könyvével (fent a 24. jegyzetnél).

26. A most tárgyalt bevezető fejezethez tartalmilag legszorosabban csatlakoznak a szerzőnek azok a fejtegetései, melyek a 404. szakaszban előírt tárgyi felelősség elhatárolására vonatkoznak (IV. fejj.). Ilyen elhatároló mozzanatul az id. szakasz tudvalevőleg az erőhatalmat és a sértett szándékos vagy súlyosan gondatlan magatartását jelöli meg.

Az erőhatalom fogalmával a szovjet Ptkv. csak két helyen operál: a 48. szakaszban (a keresetelévülés megszakításának okaként) és a 404-ben (a veszélyes üzemek felelősségének elhatároló mozzanataként). Az első eset itt nem érdekel bennünket. Az utóbbiról megtudjuk, hogy a tervezetben még nem szerepelt e mentőök, csak a Központi Végrehajtó Bizottság vette fel a károsult vétkessége mellé.³⁶

Az erőhatalom elméleti fogalmának kialakulását a Ptkv. első évtizedében zavarta az a körülmény, hogy az elmélet és gyakorlat a 403. szakasz általános kijelentését a tárgyi felelősség értelmében fogta fel, így az erőhatalom fogalmával, melynek említése a 404. szakaszban kétségtelenül a felelősség súlyosítására utal az előző szakasz általános szabályával szemben, nem tudott mit kezdeni, hiszen ha már az előző szakaszbeli felelősség felnyúlik a tárgyi felelősségig, akkor a következő szakasznak nincs megfogható értelme, az erőhatalomnak nem marad alkalmazási tere. (*Superflua lex non loquitur.*)³⁷ Az erőhatalom akkor nyerte vissza helyét a felelősségi rendszerben, mikor az elmélet és gyakorlat visszatért a 403. szakasz magyarázatánál a vétkességi alapelvhez — talán éppen a most jellezt megfontolás, mint legfőbb argumentum hatása alatt — s ezzel az erőhatalom a 404. szakaszban foglalt rendkívül fontos különfelelősség³⁸ egyik ismérvévé lett.

Ezzel a felfogásbeli változással azok a megoldási kísérletek, melyek a szovjet elméletben a most tárgyalt pontra nézve felmerültek, lényegileg a jogtörténet körébe mentek át. Mivel azonban a jelen írásnak nemcsak az élő jog ismertetése és kritikája, de fejlődéstörténetének informatív ismertetése is programjába tartozik, nem találok feleslegesnek e kísérleteket a szerző adatai nyomán itt egy jegyzetben röviden ismertetni.³⁸

³⁶ Előfordul az erőhatalom fogalom és elnevezés mint mentőök a Szovjetunió tengerhajózási törvénykönyvében (132. szakasz) az utas életében vagy testi épségében történt kárra való vonatkozásban, a vasúti fuvarozásnál (az 1935. évi Vasúti Szabályzat 68. szakasz) a fuvarozott áru „elemi jellegű behatás” folytán történt elveszte vagy megrongálódása esetére, végül a légi közlekedés törvénykönyvének 78. szakasza még az erőhatalomra is kiterjedő felelősséget állapít meg (a vonatkozó nemzetközi jogi egyezményekkel összhangban) a légi járművön előfordult személyi vagy dologi károkért is.

³⁷ Így jutott például P. I. Sztucska ahhoz a fentebb (34. jegyzetnél) már érintett magyarázathoz, hogy a kodifikátorok az említett két szakaszt különböző törvénykönyvekből vették át. (151/210. o.) Sztucska egyébként, mint a szerző értesít, elveti mind a vétkesség, mind az okozás elvét és a „társadalmilag káros” magatartásért való felelősség fogalmával pótolja. Ezért őt a szerző az okozási elv hívei közé sorolja. Ez azonban már több, mint a nyers „okozási” elv.

³⁸ Elsőül említi a szerző a Ptkv.-nek 1928-ban megjelent „magyarázatát” (Az OSzFSzK polgári törvénykönyve. Tudományos magyarázat. 1928. XX. füzet 26. és köv. o.), mely így definiál: „Az erőhatalom oly veszély, amely elháríthatatlan és egyben nem sajátossága az adott tevékenységnek, nem megnyilvánulása a tevékenység sajátos vonásainak.” Még hozzáteszi: „A kár elhárításának lehetőségét vagy lehetetlenségét tisztán objektíven kell mérlegelni.” Ez nyilván egyezik a német objektív felfogással. — N. Toporov egy folyóirati cikkében (*Fokozott veszélyforrás*. Munkásbíróság, 1926. 19. sz. 11. o.) is az akkor uralkodó általános objektív felelősség álláspontján a 403. és 404. szakasz közti különbséget abban látja, hogy az előbbinél elég a mentességhez az elháríthatatlanság egyszerű bizonyítása, ellenben a 404-nél csak „az erőhatalom, vagyis rend-

Az elméleti irodalom méltatása után az erőhatalom bírói gyakorlatban kiképződött fogalmának ismertetésére tér a szerző (180—191/254—267. o.). Megállapítja, hogy e tekintetben a bírói gyakorlat fejlődésében az általános államjogi (egyben gazdasági) fejlődésnek megfelelőleg két szakasz különböztethető meg: az oktőberi forradalomtól a kizsákmányoló osztályok felszámolásáig, és a város és falu tőkés elemeinek felszámolása után a szocialista gazdálkodás teljes győzelméig tartó szakasz. Az utóbbi, a gépesített üzemek kora fokozza a követelményeket az üzemekkel szemben. Míg az első korszak az elháríthatatlanság mozzanatát hangsúlyozza, az utóbbi a felelős személy szempontjából valóban objektív véletlen eseményt ért erőhatalom alatt, így történik, hogy a negyvenes évek gyakorlata gyakran utasítja el a károkozónak az erőhatalomra való hivatkozását a szubjektív mozzanat kizárásával ott, ahol a korábbi helyt adott ennek.

kívüli erejű, előre nem látott és elháríthatatlan elemi jelenségek beavatkozása” mentesíti. Toporov azonban, mondja a szerző, a 403. esetén is objektíven fogja fel az elháríthatatlanságot, így nála a különböztetés elesik. — A vétkesség gondolata azonban már a huszas évek során kezdett előtérbe jutni a 403. szakasz magyarázatánál. Az ellentétet az írók úgy próbálták kiküszöbölni, hogy a 403-ban az egyszerű véletlent vették fel a felelősség határául, a 404-ben a „minősített véletlent”, amit Novickij professzor már 1921-ben (a Ptkv. előtt) megjelent könyvében (*A polgári jog vázlata*. II. 151. o.) ajánlta, s e nézet a szerző szerint folyóirati cikkekben más íróknál (Aszknazij, Stejnberg, Nyecsajev, Pergament) is elfogadásra talált (155/216. o.). (Az idézetek közül azonban Aszknazij csak az objektív elháríthatatlanságot ismeri el mentőökny a 403-nál is, amit a szerző kifogásol is.) — Hosszan beszél a szerző (159—168/221—234. o.) Venediktov professzor álláspontjáról, aki a *Szerződési fejelem az iparban* c., 1935-ben megjelent munkájában kikel a véletlen és az erőhatalom fogalmainak a burzsoa jogból bírálattól való átvétele ellen, mivel e fogalmak szerinte a szovjet gazdasági jog alapelveivel ellenkeznek. A római jogból örökölt erőhatalomnak rációja szerinte az, hogy megadja az adós felelősségének határát ott, ahol a burzsoa jog kivételesen túlmegy a vétkesség elvén. A megkülönböztetésnek azonban egyszerű és minősített véletlen között „a kizsákmányolással kapcsolatos osztályjellege van” (? — a szerző nem közli Venediktov megokolását), így ezt átültetni helytelen. Venediktov beérné a Ptkv-ben az általános kijelentéssel: „nem tudta elhárítani a kárt”, legfeljebb a vasúti és hajózási vállalatoknál kívánna példálózó felsorolásokat. Álláspontját azonban az elmélet és gyakorlat egyértelműleg elvetette. — Utána Agarkov professzorral száll hosszabb vitába a szerző (168/234. és köv. o.), aki az 1938-ban megjelent polgári jogi tankönyv vonatkozó fejezetébe (II. köt. 404. o.) élesen elkülöníti a 403. szakasz általános felelősségét, mely a véletlenre már nem terjed ki, a 404-étől, mely csak a minősített véletlennél, az erőhatalomnál áll meg. Még ezt is szubjektíven fogja fel, mint „olyan eseményt, mely semmiféle óvintézkedéssel nem hárítható el”. (171/229. o.) Az irodalomban felmerült észrevételek nyomán Agarkov ezt a meghatározást így egészítette ki: „Az erőhatalom szempontjából az jellemző, hogy az elháríthatatlanság nem az adott személy számára, de általánosságban lehetetlen. (1944. évi tankönyv.) A szerződési felelősség kérdése című 1945-ben megjelent tanulmányában (*A szovjet polgári jog kérdései* c. gyűjteményben, 122. o.) pedig még hozzát teszi: „Figyelembe kell venni a technika és a gazdaság állapotát az adott időben”. Vagyis Agarkov erőhatalmi fogalma a szerző szerint nem más, „mint felmentés a hanyagság, a lemaradottság vádja alól a technika adott színvonalához képest”, s mint ilyen „egyenes ellentéte az úgynevezett szublimált vétkességnek, a különösen kifinomult hibáztathatóságnak”. (176/246. o.) — Végül röviden idézi a szerző T. B. Maleman aspiráns meghatározását (*A Szöv. Jogt. Intézet aspiránsainak tud. ülészsaka előadásainak tézisei*) mint olyat, melyben „az erőhatalom kérdése teljes megoldásra talál oly álláspont alapján, melynek semmi köze nincs a burzsoa objektív elméletéhez”: „Erőhatalom = semmiképp el nem hárítható, a fokozott erő forrásán kívülálló oly esemény, amely az erőforrásra gyakorolt hatásával előidézte a környezetre veszélyt jelentő sajátosságok károkozó megnyilvánulását.” (177/247. o.) — A definíció kétségkívül helyes. — Végül ismerteteti Joffenek egy korábbi munkájában kifejtett álláspontját e kérdésben. Joffe későbbi munkájában foglalt meghatározásról már szoltam.

Az új gyakorlat vezérelveit a szerző a következő pontokba foglalja össze (183—191/257—267. o.): 1. Az erőhatalmat a bírói gyakorlat *egységes fogalomnak* tekinti az egész polgári jogra nézve. 2. Az erőhatalmat *objektív véletlenként* fogja fel. 3. *Viszonylagos jelleget* ad neki, de e viszonylagosság is objektív (hely és idő viszonyaitól, nem szubjektív előfeltételektől függ). 4. Az erőhatalom a káros következménynek mindig egyik *szükségszerű* oka, mely *előmozdítja* a káros következményt a mellett a másik ok mellett, amelyért a szóbanforgó személy felelős. 5. Az erőhatalom nem esik egybe a felelős személy vétkessége nélkül beállt bármely eseménnyel.

Befejezve áttekintését az erőhatalom szovjet elmélete és bírói gyakorlata felett, a szerző elmulasztja pozitív formában összefoglalni saját nézetét e kérdésben, így az olvasóra marad, hogy ezt a szerző ismertető és kritizáló előadása során elszórt megjegyzéseiből próbálja összeállítani. E feladat nem éppen könnyű, mert ő valamennyi ismertetett író álláspontját kritizálja (legkevésbé *Malcman* hiányosan ismertetett felfogását). Annyi mindenesetre kitűnik e megjegyzéseiből, hogy ő az objektív erőhatalom-fogalom híve s ahhoz a szovjet irodalomban többek (*Genkin, Lunc, Flejsic* professzorok) által képviselt nézethez csatlakozik, mely ezt a fogalmat az újabban tért nyert okozatossági megkülönböztetésre vezeti vissza (szükségszerű és véletlenszerű összefüggés között: erőhatalom olyan *szükségszerű* egyik oka a káros eredménynek, mely a másik ok mellett (melyért ti. az alperes üzem felelős) előmozdította ennek a káros eredménynek bekövetkeztét (188/263. o.).

Ebben helyes az, hogy az erőhatalmi tény csak *egyik* oka a káros eredménynek, a másik ok magának az üzemnek jogszerű (szabályszerű) tevékenysége, melyet csak az „egyik” oknak elháríthatatlan beavatkozása vitt a káros eredmény előidézésére. (Ez az éppen, ami az üzemet berántja a felelősségbe). De ez a felismerés még nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért éppen egy erőhatalmi tény (*casus maior . . . cui resisti non potest*) kell ahhoz, hogy a veszélyes üzem szabaduljon a felelősségtől; miért nem elég ehhez az, ha egy *casus minor*-t igazol, melynek elhárításában vétkes mulasztás vádjá nem terheli, mint ahogy ez már emberi tevékenységnél elegendő. A feleletet erre a kérdésre véleménye szerint nem absztrakt filozófiai elgondolások alapján, minők az okozás objektív szükségszerűsége vagy véletlenszerűsége, hanem a gyakorlati élet célszerűségi megfontolásai alapján kell megadni. Ezekre pedig rávilágít a fogalom fejlődéstörténete, s ez egyben irányt mutat arra nézve is, hogy van-e szüksége a szocialista jognak arra, hogy egy, a hurzsoa jogétől eltérő erőhatalom-fogalmat képezzen ki magának.

A vis maior első megjelenése tudvalevőleg a római hajóforgalomban (és az utazással kapcsolatos vendéglői megszállásoknál) történt. Mindkettőnek mizerábilis állapota arra készítette az óvatos rómaid, hogy a hajósnak átadott (a vendéglőbe bevitt) áruit, illetőleg dolgait elveszés, megrongálás ellen egy mentséget nem ismerő stipulációval (*salvum fore*) biztosítsa a hajósgazdával, illetőleg fogadóssal szemben. Ezt az előrelátó, praktikus gyakorlatot szentesítette a prétor, amikor egy ediktumával ugyanilyen mértékben felelőssé tette a gazdát akkor is, ha valami okból ilyen stipulációs kikötés nem történt. Ezt a semmi mentséget nem ismerő felelősséget csak a kezdő klasszikus jogtudomány (*Labeo* tekintélye nyomán) enyhítette annyiban, hogy *exceptiót* adott a hajósnak, ha ez vis maiort, azaz egy oly külső körülményt tudott igazolni, mely az áruk visszaadását vagy kiszolgáltatását nemcsak rá nézve, de helyében bármely emberre nézve lehetetlenné tette, így a vállalt stipulációs

vagy az ediktum által diktált kötelezettségét az *ultra posse nemo tenetur* elv alapján megszüntette. Érthető, hogy az akkori bizalmatlansággal terhelt felfogás ilyen mentő okul csak a legszembeszökőbb eseteket (hajótörés, kalóztámadás stb.) ismerte el s ezt alkalmazta a tradíció nyomása alatt akkor is, amikor a jogtudósok gyakorlata ezt a hajósra szabott felelősséget az otthoni forgalomban is kiterjesztette oly esetekre, ahol valaki a maga dolgát használta, zálogbiztosíték stb. céljára a maga érdekében másnak őrizetébe (*custodia*) adta (régén nyilván hasonló stipulációigéret mellett).

A vis maior szabálya tehát *bizonyítási szabályként* született meg, kivételként a bonae fidei actiok rendes szabálya alól, mely az adós kötelezettségének megszűntét már az egyszerű casus esetén is megszüntnek tekintette, ahol az adós vétkességének bizonyítását a hitelezőre nézve nem gátolta az adós javára fennálló bizonyítási szükséghelyzet. Ahol ez (mint a kizárólagos őrizetbe vett dolgoknál) fennállott, ott éppen a bona fides nevében a mentekező bizonyítást áthárította az adós terhére, aki ezt könnyebben teljesítheti, és mértékét fel-emelte a casus maior (a minden kétséget kizáró kötelemszüntető ok) magaslatára. Bizonyítsa ez, hogy az áru kiszolgáltatása (vagy visszaadása) „nem rajta múlt”, hanem egy tőle független (rá nézve idegen) oly okon, amellyel semmiféle emberi erő nem birkózhatott volna meg. Jellemző azonban, hogy a klasszikusok e különbszály alól kivették az ingyen teljesítő adóst, a mandatóriust, a depozitáriust, negotiorum gestort.

Vagyis itt áll előttünk a vis maiorig menő felelősség két mozgató eleme: a bizonyítási szükséghelyzet és az aktív érdekelttség szempontja. Ez a kettő, és nem a veszélyesség adja ki ma is az úgynevezett „veszélyes üzemek” felelősségét. (Ki mondaná ma komolyan, hogy a vasúti áruszállítás veszélyes foglalkozás?) E kettőhöz hozzájárul még a gyakorlatban egy gazdasági szempont: az adós teherbíróképessége, ami rendszerint csak a nagyüzemeknél van meg s ami az egész elgondolásnak gyakorlati funkcionálását lehetővé teszi. Egy egylovas fuvarozót vagy egy kézikocsis hordárt bajos volna a vasúti üzletszályzat előírásai alá fogni.

E gazdasági és szociális megfontolások világánál semmivé foszlik az a teória, amely a vis maior és az egyszerű casus eseteinek különbségét a szükség-szerű és véletlenszerű okozatosság különbségére vezeti vissza. Ennek a szocialista elmélet és gyakorlat sem veszi hasznát. Ellenben hasznát venné annak a Haftpflichtgesetzeiben érvényre jutott felismerésnek, hogy a vis maior mellett szükség van egy alacsonyabb, enyhébb mentességi okra is, különösen azóta, hogy az élet szükséglete a vétkességtől mentesített felelősséget kiterjesztette a kisebb kaliberű „veszélyes üzemekre” is, minők az autók, traktorok s effélék. A vis maior fogalmát az utolsó évtizedek nagy üzemeihez történő méretezés nagyon magasra tolta fel. Ehhez a mérethez viszonyítva az úttestre az autó elé váratlanul lerohanó kisgyermek vagy kutya, malac ténye, bár adott esetben éppen olyan kivédhetetlen, mint a hegyoldalról legördülő szikláé vagy lavináé, vis maiornak nem nevezhető, de az autós felelősség alól való mentességének éppen oly jó oka lehet, mint emez. Miért? Éppen, mert kivédhetetlen és az autósra idegen, külső tény volt. A „veszélyes üzem” is csak a saját tényéért tehető felelőssé, nem idegenért is. Utóbbiért csak akkor, ha az rá nézve elhárítható volt, aminek elmulasztása már saját tény. Ha az adott esetben a kisebb kaliberű idegen beavatkozás is elháríthatatlan volt, a felelősségnek el kell esnie. A különbség ez eset és a vis maior esete közt csak a bizonyításban van. Az utóbbi már magában hordja az el-

háríthatatlanság ismérveit, az előbbinél ezt külön kell bizonyítania annak, aki rá mint mentőokra hivatkozik. Itt ugyanis kétes marad, hogy egy ügyesebb, tapasztaltabb autóvezető egy jobb fékrendszerrel bíró kocsin nem tudta volna-e elhárítani a kárt. A lényeg, ami mindkettőnek a mentesítő erőt megadja, ugyanaz: idegen ok mind a kettő, a felelősséget érte nem viselheti az, akire az ok idegen volt. Hogy a rómaiak megálltak — a maguk gyenge lábon álló perbeli bizonyítási rendszere mellett — a kézzelfogható vis maior fogalomnál, nem ok arra, hogy a mai tökéletesebb bizonyítási módszerek mellett a vis maior jelenségének finomabb formában jelentkező alakzatát ne engedjük szóhoz jutni a felelősségi mérlegelésben. Viszont a belső ok, még ha méreteiben a vis maior külső formái közt jelentkezik is, pl. bányalégrobbanás s effélék, a belső üzem felett mindig ott lebegő bizonyítási kétség miatt nem jöhet mentőokként számba.

27. A fejezet második részében hosszan (191—242/268—340. o.) foglalkozik a szerző a másik mentőokkal, a károsult vétkességével, amiről ő egyébként egy külön tanulmányt is írt,³⁹ de itt a veszélyes üzemekre vonatkozóan megismétli az ott mondottakat. E fejezetrész túlnyomólag tételes jellegű. Egy aránylag rövid bevezetés után részletkérdésekbe merül el (beszámíthatatlan személy és a jogi személy mint károsult, a szívességi utas problémája, járművek összeütközése).

A bevezetésben megemlíti, hogy a törvény első évtizedében egyes írók az objektivista felfogás hatása alatt, a 403. és 404. szakaszban a károsult magatartásának megjelölésére használt kifejezés (nyeosztorozsnoszt = vigyázatlanság, illetőleg nyebrazsnoszt = hanyagság, semmibevevés) különbözősége alapján tartalmi különbséget akartak tenni a két szakasz szabálya közt, de ezt a későbbi elmélet elejtette. Ellenben nem tesz említést arról a lényegesebb különbségről, mely a károsult vétkessége tekintetében valóban fennáll a szerződési és a szerződésenkívüli viszonylatokban (előbbiben a kisebb vétkesség is beszámít a károsultnak, utóbbinál csak a súlyos, amit *Agarkov* professzor már az érdekelv bevonásával magyarázott, azzal ti., hogy míg szerződésen kívül a károsultat egy őt rendszerint váratlanul jött „nem kívánatos” támadás éri, addig a szerződésnél a hitelezőtől az általa is kívánt teljesítés létrejöttében nagyobb odaadást lehet elvárni. *Agarkov* e megoldásban nem alap nélkül látja a szovjet jog fölényét a burzsoa jogokéval szemben.⁴⁰

A fejezetrész főproblémája kétségtelenül az, hogy a károsult vétkessége micsoda elvi alapon befolyásolhatja a vele szemben álló külső okozó felelősségét. E tekintetben a szerző eljut bizonyos helyes alapvető felismerésekre, de ezeket nem tudja kiaknázni. Helyes az a megállapítása (194/272. o.), hogy „a károsult voltaképp együttokozó a kárnál”, de hibás mindjárt az e megállapításhoz hozzáfűzött az a megszorítása, hogy csak akkor, „ha a kár keletkezését előmozdította”. Hiányzik nála a károsult közreműködésének pontos elemzése. Ez a közreműködés ugyanis — mint fentebb már rámutattam — a beszámítás szempontjából többféle és egymástól lényegesen különböző értékű lehet. Lehet, hogy egyenesen ő volt az aktív kezdeményező: a kutyával ingerkedett, mire ez megharapta; a gépet, melynek kezeléséhez nem értett,

³⁹ *A károsult vétkességének jelentősége polgári jogsértés esetén.* Moszkva, 1950 (E tanulmánynak csak egyes részei ismeretesek előttem.)

⁴⁰ *Agarkov, A szerződéses felelősség kérdéséhez. (A szovjet polgári jog kérdései e. gyűjteményben.* Moszkva, 1945. 146. o.)

tilalom ellen működésbe hozta s ebből kára támadt stb.= itt a kárát maga viseli. Lehet, hogy közreműködése egyenértékű volt a másik okozóval: két autó összeütközött. Az, amelyik szabályosan haladt, kiesik a beszámításból, mert felelősség csak jogellenes (szabályellenes) magatartásért van. Ha mindkettő szabálytalanul hajtott, közösen viselik a kárt a bíró által az okozásnál tanúsított és a beszámításra kiható magatartás mérlegelése szerint (például egyik kevésbé volt szemrehányható, mint a másik. Esetleg a bíró teljesen az egyikre is háríthatja a kárt.) Végül lehet az egyik magatartása teljesen passzív jellegű és teljesen szabályszerű: az útszélen előírás szerint parkírozó autóba belerohan a részeg másik autós. A bekövetkezett kárért elvileg csak ez felel.

A törvényhozó azonban nem áll itt meg. A törvényhozó nemcsak a még be nem következett kár megelőzését írja elő kötelezőleg, hanem a már bekövetkezett kár továbbterjedésének lehető csökkentését is. Előírja ezt még a kár felidézésében teljesen ártatlan károsult terhére is. Előírta már a burzsoa jog is, annál inkább elő kell írnia a szocialista jognak, mely a társadalmi vagyon védelmére különös hangsúlyt helyez. E szabály rációjával fentebb *Joffe* könyvének megbeszélésénél (17. pont in fine) már foglalkoztam, de most vissza kell térnem rá, mert *Joffe* éppen *Antyimonov* egy előző könyvének (39. j.) bírálatával kapcsolatban fejtette ki először ott kifogásolt nézetét.⁴¹ *Antyimonov* azonban ez újabb könyvében is kvázi elrejtve, mellékesen, a jogi személy mint károsult vétkességének tárgyalása közben egy lábjegyzetben ismétli meg, *Joffe*vel polemizálva, azt az álláspontját, hogy „nem a . . . jogsértő jogosult a károsultat »vádolni« (a kár elhárításában történt mulasztásért), hanem csupán az állam; a károsult vétkes magatartásának jogellenesége csakis a jogszabály megsértésében, a szocialista együttélés szabályainak (az egész társadalom érdekeinek) megsértésében áll”. (217. o. 1. j./ford. 372. jegyz.) Ebben szerintem is igaza van. Ezzel a felfogással azonban nem áll összhangban az — mint ezt már *Joffe* is megjegyezte —, hogy az állam elleni jogsértés szankcióját meghagyja a kívülálló jogsértő javára szóló felelősségcsökkentésnek. Viszont annak a megoldásnak, hogy a külső okozó, vagy legalább a kedvezményre nem érdemes (dolózus vagy durván gondatlan) külső okozó a károsultnak fizetendő kártérítési összeg csorbulása helyett az állam javára fizesse be a károsult rovására eső kárnagyobbodás összegét, bizonyos gyakorlati nehézségeit látom. Ki érvényesítené az állam jogát, a bíró vagy az ügyész? A helyzet meggyőződéseim szerint úgy alakulna, hogy a nem-dolózus külső okozó, aki saját javára dolgozik, sokkal nagyobb hatékonysággal kutatná ki az elhárításban mulasztó károsult hibáit, mint a dolózus okozó helyett eljáró bíró vagy ügyész, s ezzel a károsultra nehezedő elhárítási kötelezettség ezzel az ellenféllel szemben való viszonyában csökkenne. Az ő kötetme itt valóban büntetésé válna, aminek logikus folytatása az kellene hogy legyen, hogy a szándékos vagy durván gondatlan önkárokozás általában is büntetés alá kerüljön.

Külön szakaszban bőven (202—213/282—298. o.) tárgyalja a szerző azt az esetet, amikor a veszélyes üzem mint károkozó egy, az általános jog alá tartozó nem veszélyes üzemmel vagy magános személlyel kerül szembe mint károsulttal. Az eset meggondolást kelt már általánosságban a tekintetben, hogy lehet-e egy ügyet kétféle jogszabály alapján eldönteni, egyik felet az általános, a másikat a különös jog szerint megítélni? Különösen élessé

⁴¹ *A leningrádi egyetem Értesítője*. 1951. 2. sz. 135. o.

válí a helyzet akkor, ha a veszélyes üzem egy beszámíthatatlan személlyel kerül együttokozóként szembe: egy kisgyermek vagy egy őrült fut a szabályosan hajtó autó vagy villamos elé s ez kivédhetetlenül elgázolja. A törvény betűje szerint az üzem felel, hisz a károsult nem volt súlyosan vétkes, sőt egyáltalában nem volt vétkes. A szovjet bíróságok a szerző értesítése szerint és helyeslése mellett (205/287. o.) így is ítélnék. A nyugati burzsoa elmélet ebből a lehetetlen helyzetből, mely a jogérvetlenné nyilván ellenkezik, azzal az erőszakolt fogással igyekezett szabadulni — szintén a vétkeességi elv rabságában —, hogy megkonstruálta a vétőképtelenek vétkeességet, ezt a fából vas-karikát. Egyes szovjet bírói ítéletek a szülők, gyámok vétkeességeinek erőszakolt bevonásával kísérleteztek, mint a szerző értesít. Mindkét álláspont hibás. Mindkettő azon a hiányon alapul, hogy nem ismerik az „elháríthatatlan külső ok” (a francia *cause étrangère*) fogalmát, amely, mint láttuk, lényegében azonos a vis maior-ral, csak kaliberében kisebb, elháríthatatlanságát illetőleg nem olyan kétségenkívüli, hanem külön bizonyítandó, de ha egyszer bizonyítva van, amazzal egyenértékű. Elháríthatatlan külső ok káros hatásáért, származzék az akár eget-földet rázó eseménytől, akár egy kisgyermek cselekményétől, felelősséget senkitől, még a veszélyes nagyüzemtől sem követelhetünk meg, mert ez annyi volna, mint belőle ingyenes kárbiztosítót csinálni. Hogy ez a külső ok éppen a károsult tényében jelentkezik, az a felelősségre vont személyre vagy üzemre teljesen közömbös. Ő csak a maga okozásáért felel, ha ti. az jogellenes, ami ez esetben sem forog fenn.⁴²

28. Külön szakaszban, de e fejezetben szól szerző az ún. *szívességi utast* ért automobilbalesetért való felelősségről. Az eset nyilván nem a fent tárgyalt gondolatkörbe tartozik, mert nem a károsult utasnak a kár körüli vétkeességről van szó, de ha már a szerző itt hozta szóba ezt a kérdést is, röviden kitérhetünk rá.

A szerző elhárítja egyes neves burzsoa jogászoknak (a francia *Mazeaud* fivéreknek, az angol *Salmond*nak) azt a nézetét, hogy az ilyen utas „a vállalkozás részesévé” válí a velejáró kockázattal, így nincs igénye a vendéglátó tulajdonos ellen, még ha ez vétkes is (222/310 és köv. o.). Ellenben helyesli a szovjet bíróságok álláspontját, melyek a kocsis üzemeltetőjét felelőssé teszik azon az egyszerű alapon, hogy a 404. szakasz mentőokainak egyike sem forog fenn (222/312. o.). Megjegyzendő, hogy a szovjet bíróságok az ember életében vagy testi épségében okozott kár esetét, még ha az valamely szerződéses viszony körében merült is fel, a 403—404. szakasz szabályai szerint bírálják el (224/314. o.).

Nézetem szerint itt kétségen kívül szerződéses viszony forog fenn, mely a megbízáshoz áll legközelebb. Ha csak az utas dolgainak elviteléről van szó, ez kétségtelen, de ugyanez kell hogy álljon személyére nézve is. A mandatárius a Ptkv. 253. szakasza szerint minden vétkeességeért (gondatlanságáért) felel, tekintet nélkül arra, hogy a mandátum ingyenes volt-e vagy díjazott. Véleményem szerint a kettő között különbséget kell tenni. Ingyenes megbízott csak súlyosabb hibájáért kell hogy feleljen, amit az itt igazán alkalmazandó culpa in concreto helyett elfogadhatónak vélek.

29. A könyvnek eddig nem tárgyalt többi fejezetei: a II.: A fokozott veszélyforrás fogalma; az V.: A fokozott veszély forrása által okozott kárért

⁴² Ez a felismerés megcsillan a szerzőnél is, amennyiben a károsult tényét az erőhatalommal veti össze, mint azonos jelentőségű ténytet. (194/272. o.)

felelős személy; a VI.: Kerestetelévülés; — tételesjogi tartalmúak, így vizsgálódásaim köréből kiesnek.

A III. fejezet, mely az okozati összefüggés sajátos kérdéseiről szól a fokozott felelősséggel való vonatkozásaiban, szintén csak részben, az okozatosság általános felfogását érintő bevezető szakaszában tartozik ide. A szovjet elméletben uralkodó okozatossági tanról az előzőkben eléggé részletesen szoltam; ismétlésekbe bocsátkoznom felesleges volna, ezért itt csak a szerző néhány olyan általános érdekű megállapítását emelem ki, melyeket helyesléssel olvastam. Ezek a következők: „Nincs és nem is lehet más okozatos összefüggés, mint fizikai” (105/147. o.). Továbbá: „Mikor a törvény okozatosságról beszél, ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a kárt egyetlen ok idézte elő, . . . elég, ha a felelős személy egyike volt a kár okainak” (107/149. o.). (Ezt pozitíve úgy formulálnám: A felelősséget megalapító kárt *sohasem* egyetlen ok idézi elő.) „A bíróság ítélete, mellyel megállapítja valamely személy felelősségét, nem merülhet ki abban, hogy konstatalja az okozati összefüggést a létrejött kár és az illető személy magatartása közt” (108/151. o.) — azt azonban, hogy mi kell még hozzá, a fejezet további része nem mondja meg precízen. Ez az, amit leginkább hiányolok: azoknak a jogpolitikai rációknak kifejtése, melyek az okozatossági kapcsolat alapján — mely, mint a szerző helyesen mondja, magában nem elég — a felelősséget kialakítják, általában is, speciáliter a veszélyes üzemeknél is. Az, amit az utóbbira nézve a szerző — az általános szovjetjogi felfogással egyetértőleg — rációként kiemel (a technikai tökéletesítésre serkentés), nagyon vékony és távolabbi szál. A szerző elejti még a szovjet elméletben újabban örvendetesen felkarolt prevenció-elvet is, mikor annak csak ezt a távoli vonatkozását ragadja meg. Nem veszi észre a másik oldalon azt a gyakorlati motívumot, mely a felemelt felelősséget, hogy úgy mondjam, jogtechnikai szempontból indokolja, a bizonyítási nehézségek közrehatását a „veszélyes” (többnyire *nagy*) üzemek károkozásainál, sem azt a szociális jellegű érvet, mely a vétlen kár visszahárítását is követeli arra, aki azt a maga érdekében folytatott aktivitással, bár ártatlanul, előidézte.

A fejezet részlettárgyalásaihoz nincs megjegyzésem.

ТРИ КНИГИ ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРИЧИНЕНИЕ ВРЕДА В СОВЕТСКОМ ПРАВЕ

Гези Мартон

Статья является продолжением работы, опубликованной в томе I/1 настоящего журнала, на тему о монографии проф. Матвеева об ответственности.

В статье прежде всего говорится о монографии О. С. Иоффе. Автор, придерживаясь системы принципа объективной ответственности, критикует в первую очередь взгляд О. С. Иоффе на вину как основу ответственности. Он считает, что принцип предупреждения причинения вреда с распространением крупных предприятий, вынудивших трудностей доказывания, выдвигает на передний план принцип объективной ответственности; и лишь в этих рамках, для индивидуализации ответственности, применяются принципы интереса, а с учетом материального положения причинившего также вины. Это основное противоречие в подходе накладывает свой отпечаток на весь дальнейший ход статьи.

Автор считает правильным, что Иоффе отвергает различие между органами и другими служащими юридического лица, а также взгляд о природе виновности юридического лица как такой организации его деятельности, которая привела к причинению

вреда. Но автор не считает убедительной точку зрения Иоффе на ответственность юридического лица в том плане, что совокупность его служащих составляет единый коллектив, и поэтому причинение вреда каждым отдельным служащим считается причинением вреда юридическим лицом.

Попытка Иоффе на разрешение вопроса о причинной связи, основанная на различии между созданием возможности и претворением ее в действительность, рассматривается автором статьи как привнесение юридико-политической оценки в объективный момент причинности.

В соответствии с принципом объективной ответственности, автор считает внутренне противоречивыми высказывания Иоффе на меру виновности. Он считает, что принятие объективного критерия, как меры виновности, означает отказ от принципа вины в отношении лиц, отличающихся от среднего, а коррективы Иоффе, содержащие субъективные элементы, не отвечают требованиям гражданского оборота, ввиду отказа от объективного подхода.

Объяснение казусов из советской практики на базе объективной ответственности может быть принято постольку, поскольку оно основано на поощрении усиленной самозащиты. Однако это, с одной стороны, означает отказ от точки зрения, по которой поощрять может лишь ответственность, основанная на виновности, а с другой — это не подходит ко всем случаям. Для этих случаев нельзя считать удовлетворительным объяснение в связи с опасностью, ибо опасность сама по себе не может быть мотивировкой для объективной ответственности, а может вести лишь к усилению меры опасности, *diligentiae*.

Далее, в статье говорится о монографии Антимонова. Автор несогласен с резкой критикой против прежних объяснений объективной ответственности и считает «расплывчатым» собственное объяснение Антимонова, основанное на специфическом виде данной деятельности.

В связи с анализом понятия непреодолимой силы в статье говорится, что это понятие сложилось в качестве правила доказывания. Необходимость доказывания, вместе с принципом активной заинтересованности и лучшим имущественным положением причинителя, привела к возникновению повышенной ответственности источников повышенной опасности. При таких обстоятельствах нет необходимости в проведении различия между непреодолимой силой и случаем на основе необходимого или случайного характера причинной связи. Автор статьи согласен с существом положений о виновности потерпевшего, но отмечает, что невозможно правильно оценивать роль недееспособного потерпевшего без понятия «*cause étrangère*». Автор также согласен с точкой зрения Антимонова на причинную связь.

TROIS LIVRES SUR LA RESPONSABILITÉ CIVILE EN DROIT SOVIÉTIQUE

Géza Marton

L'article est la continuation de l'étude publiée dans le premier fascicule du Vol. I de notre Bulletin consacrée à la monographie du Prof. Matvéiev sur la responsabilité civile.

L'auteur traite d'abord la monographie de O. S. Ioffe. Partisan de la doctrine de la responsabilité objective, l'auteur critique les vues du Prof. Ioffe fondées sur la culpabilité. Suivant l'auteur le principe de la prévention milite en faveur de la responsabilité objective, étant donné les difficultés toujours grandissantes de la preuve, comme une des conséquences de la multiplication des grosses entreprises; c'est dans ce cadre que le principe de l'intérêt et l'idée d'une majeure capacité économique arrivent à jouer un certain rôle et à côté de ceux-ci le principe de la culpabilité comme moyen au service de l'individualisation.

C'est le même antagonisme des vues qui continue à caractériser la critique exercée par l'auteur de l'article.

L'auteur est d'accord avec le Prof. Ioffe pour repousser toute discrimination entre les organes et les autres fonctionnaires des personnes morales, comme également cette opinion suivant laquelle la culpabilité des personnes morales consisterait dans la mauvaise organisation de leur fonctionnement, aboutissant à provoquer des dommages. Par contre, l'auteur considère comme peu convainquante la solution du Prof. Ioffe attribuant la responsabilité de la personne morale au fait que ses employés constituent

une collectivité homogène et qu'ainsi les dommages causés par un d'eux doivent être considérés comme causés par la personne morale même.

La tentative de Ioffe de résoudre le problème du rapport de cause à effet par une distinction entre la création et la réalisation d'une possibilité, selon l'auteur n'est autre chose que l'introduction d'un jugement de valeur politico-juridique dans l'élément causal objectif.

Fidèle à la position objectiviste de son auteur, l'étude considère les explications concernant l'appréciation de la culpabilité comme étant en contradiction avec elles-mêmes. Selon l'auteur, tout jugement porté sur la culpabilité en base de critères objectifs équivaut à l'abandon du principe de la culpabilité en ce qui concerne les personnes qui s'écartent de la moyenne ; tandis que les correctifs apportés par Ioffe, qui contiennent des éléments subjectifs, abandonnent le terrain de l'appréciation objective et ne satisfont pas aux exigences du commerce du droit civil.

L'explication des groupes de la responsabilité objective en droit soviétique peut être acceptée en tant que la distinction qui est à leur base est fondée sur l'idée de l'encouragement à une plus grande prévention. Ceci signifie cependant l'abandon de la thèse, suivant laquelle la responsabilité basée sur la faute pourrait avoir également un effet stimulateur et d'autre part il ne peut pas être appliqué à tous les cas. Pour ces derniers, l'explication par le caractère dangereux n'est pas satisfaisante, car le caractère dangereux d'un acte pour la société en soi-même ne suffit pas à motiver la responsabilité objective ; il peut contribuer seulement à faire augmenter la mesure de la culpabilité c'est à dire de la diligence.

L'article s'occupe ensuite de la monographie d'Antimonov. Il n'accepte pas la critique exercée par cet auteur contre les explications antérieures de la responsabilité objective et considère comme vague l'explication fournie par Antimonov, basée sur la nature particulière d'une activité donnée.

En ce qui concerne l'analyse de la notion de la force majeure, l'article démontre que cette notion s'est formée comme une règle de la preuve. Les difficultés de la preuve, à côté de l'idée de l'intérêt et du potentiel économique de l'auteur du dommage, ont contribué à la formation de la plus grande responsabilité des usines dangereuses. Dans ces conditions il est cependant sans importance qu'on veuille faire distinction entre les cas de force majeure et les cas fortuits, en ce qui concerne le caractère nécessaire ou accidentel du lien causal. L'article se déclare d'accord avec l'essence des déductions relatives à la culpabilité de la victime, tout en observant que la juste appréciation des effets de l'intervention d'une personne irresponsable apparaît comme impossible sans employer la notion de la "cause étrangère". L'auteur est également d'accord avec les thèses fondamentales d'Antimonov relatives au rapport de cause à effet.

A magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapjai

Az állam- és jogelmélet, az általános jogfilozófiai megállapítások és gondolatok hatással vannak a többi állam- és jogtudományra, különösen a tételes jogtudományokra. A tételes jogtudományok a kutatás módszerét, a tudományos vizsgálódás alapvető elméleti tételeit, nevezetesen az államra és a jogra, ezek lényegére vonatkozó általános elméleti megállapításokat, amelyekre speciális kutatásaikat s azok eredményeit építik, az állam- és jogelmélettől, kapitalista viszonyok közepette a jogfilozófiától kapják. A módszertani s elméleti alapoknak ez a hatása, amely a szóbanforgó tudományág fejlődésére és eredményeire rányomja bélyegét, már jelzi ezen elméleti bázis a tételes jogtudományok vonatkozásában játszott szerepének jelentőségét. Minthogy ezek szerint az adott tételes jogtudományok módszertani és elméleti alapjai az illető tudományág egész fejlődését és alakulását jelentősen befolyásolják, ezért nem tűnik érdektelennek az olyan történeti jellegű munka, amely valamely tételes jogtudomány alakulását és fejlődését elméleti alapjai szemszögéből elemzésnek veti alá. Ezért valamely tételes jogtudomány jogfilozófiai nézeteire vetett pillantás, e jogbölcséleti gondolatokban beálló változásoknak, s e változások okainak feltárása fontos és érdekes lehet a szóbanforgó tudományág történetének és fejlődésének megírása számára. De az ilyen jellegű munka nemcsak a tételes jogtudományok, hanem az állam- és jogelmélet számára is hasznos lehet, mert történeti adalékokat szolgáltathat az állam- és jogelméleti nézetek és megállapítások a többi jogtudományra való hatásának s általában az állam- és jogelméleti gondolatok a tételes jogtudományok vonatkozásában játszott szerepének feltárásához.

A jelen dolgozat a magyar magánjogtudomány jogfilozófiai alapjait kísérli meg bemutatni. A feldolgozás módszerét illetően azonban már most jelezni kell, hogy e tanulmány távolról sem tűzi maga elé azt a feladatot, hogy a magyar magánjogtudomány valamennyi jelentősebb alakjának munkásságát jogfilozófiai felfogásuk szempontjából elemezze. Ez a feladat meghaladná e dolgozat kereteit. Itt csak arra szorítkozhatunk — és ez általában elegendőnek is látszik —, hogy a magyar magánjogtudományban jelentkező legfontosabb jogfilozófiai gondolatokat és nézeteket, azokat az elméleti irányokat tárgyaljuk, amelyek magánjogtudományunk fejlődésére és alakulására nézve jelentősnek, meghatározó jellegűnek mutatkoztak. A következőkben tehát megkíséreljük kritikai módon bemutatni azt a fő elméleti fejlődési vonalat, amely magánjogtudományunk történetén a XIX. század első évtizedeitől 1945-ig végighúzódik. Azokat a legjellegzetesebb, magánjogtudományunkban legerőteljesebben jelentkező jogfilozófiai gondolatokat igyekszünk feltárni, amelyek a fejlődés menetében, sokszor éles és szenvedélyes

polémiák közepette váltották fel egymást, új elméleti bázist nyújtva a magánjogi tudományos kutatásnak. Természetesen az elemzés nem elégedhet meg azzal, hogy feltárja, melyek a magyar magánjogtudomány fejlődésében jelentkező legfontosabb jogfilozófiai gondolatok. A vizsgálódásnak ennél tovább kell jutnia s meg kell keresnie azokat az okokat, amelyek a jogfilozófiai nézetek megjelenését és eltűnését, ezek váltakozását megindokolják és megmagyarázzák, valamint fel kell tárnia a jogfilozófiai gondolatoknak magánjogtudományunk és magánjogunk, s általában a magyar társadalom története és fejlődése vonatkozásában betöltött szerepét és funkcióját.

I.

A XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben — a nyugati államok fejlődéséhez képest megkésve bár — Ausztriában is erőteljes kapitalizálódási folyamat indult meg. A kapitalista termelési viszonyok kifejlődésével összhangban levő abszolutisztikus politikai hatalom az osztrák abszolutizmus és az osztrák burzsoázia számára egyaránt kedvező gazdasági és politikai intézkedéseivel, azzal, hogy Magyarországot az osztrák tőke kizárólagos piacává tette, az osztrák burzsoázia megerősödését, a magyar ipari fejlődés és kapitalizálódás megakadályozását és Magyarország gyarmati sorba szorítását idézte elő.

Magyarország gyarmati helyzete, Ausztriától való függősége nemcsak az ország gazdasági, hanem politikai, kulturális fejlődésére is rányomta bélyegét. A Habsburg abszolutizmus az osztrák szellemi termékeket, így az osztrák állam- és jogtudomány eredményeit és műveit épp úgy, mint az osztrák ipar cikkeit, Magyarországon is elhelyezni és terjeszteni törekedett. Az osztrák jogbölcseletnek Magyarországra való exportálása Martini Károly bécsi professzor, a Habsburg abszolút monarchia érdekeit jól képviselő, „denaturált” természetjogi művének 1777-től 1848-ig a magyar egyetemeken kötelező tankönyvvé tételében történt meg. Az a Wolff—Martini-féle természetjog, amelynek a XVIII. század klasszikus forradalmi természetjogi tanításaihoz vajmi kevés köze volt, amely a szerződési elméletet úgy hamisította meg, hogy az uralkodó korlátlan hatalmát igazolta s a jogot eredete szerint istenire és emberire, tartalmánál fogva természeti és pozitív jogra osztotta, hogy ezáltal a fennálló pozitív jogot természetjogilag hamisan indokolja,¹ a magyar jogbölcseletben 1777-től 1848-ig elfoglalt uralkodó helyzeténél fogva a tételes jogtudományok s így a magyar magánjogtudomány művelőinek tanításaira is hatással volt.

Jól lemérhető ez a XIX. század első évtizedeiben megjelenő, a magyar magánjog kérdéseit tárgyaló tudományos munkákban. A Martini-féle Magyarországra exportált „denaturált” természetjognak a magyar magánjogtudományba való behatolását jól láthatjuk Kelemen Imre összefoglaló jellegű magánjogi művéből.² A feudális magyar magánjog tételes és szokásjogi szabályait a Hármaskönyv, régi törvényeink és az évszázados joggyakorlat alapján dogmatikusan leíró ezen munka pregnáns példája annak a tárgyalási módnak, amely ez évtizedek magánjogtudományi metodológiájára általában jellemző:

¹ Szabó Imre, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. 44. o.

² Kelemen Imre, *Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások*. Pest, 1822.

a tételesjogi kérdések tárgyalása elé bocsátott bevezető fejtegetésekben megismétli a „tudós Martini” „De lege naturali positiones” c. és Lakics György Zsigmond „Martini gondolatainak rövid kivonatát”³ jelentő könyvében található természetjogi tanításokat. Kelemen Imre is „a magános polgári jus” egyik forrásának a „természeti törvényt”, másik forrásának pedig „az isteni meghatározott törvényt” tartja.⁴ A természeti törvényen, „ezen legközönségesebb törvényen, mint mozdulhatatlan fundamentumon épülnek és nyugszanak minden többi különös törvények”.⁵ Az „örökkévaló és változhatatlan törvény (a természeti törvény)” tehát minden egyéb jog alapja. De a természet az Isten műve, s „az emberi törvények csak annyiban helyesek, amennyiben nem különböznek az isteni törvényektől”.⁶ Így a természetjog és minden pozitív jog végső fokon az isteni törvény függvénye. A Kelemen könyvében található természetjog is, szemben a klasszikus forradalmi természetjogi tanításokkal, a jog végső alapját nem a természetben, hanem Istenben találja meg. Ezzel a természetjogi érvelés forradalmi élet teljesen elveszi. A természetjogi magyarázat — mint Martininál — itt is csak „a pozitív jog erkölcsileg is kötelező erejének fokozására szolgáló metafizikus magyarázat”,⁷ s a természetjog csak hamis indokolásul szolgál a fennálló „hazai magános törvényhez”.

De a Martini-féle természetjognak a magyar magánjogtudományra való hatása nem tart 1848-ig, s bár a jogbölcseletben — mint említettük — egészen a forradalomig uralkodó helyzetet foglal el, a magánjogtudományban már előbb elveszti ezt a szerepét és jelentőségét. Magyarországon az 1825—30-as években erőteljesebb kapitalista fejlődés indult meg, a kapitalista termelési viszonyok kialakulása jelentősen meggyorsult. Az árutermelésre való áttérés, a gyáripar fejlődése, a kereskedelmi tőke szerepének megnövekedése jól jelzi ezt a kapitalizálódást, s a burzsoázia kialakulásának fokozódását. A társadalmi-gazdasági viszonyokban beállt ez a változás a magyar jogéletre, s így a magánjogra is hatással volt. E kapitalizálódási folyamat megindulását mutatják az ebben az időszakban megjelenő, polgári jellegű magánjogi rendelkezések; az 1840. XV. tv. a váltóról, az 1840. XVI. tv. a kereskedőkről, a XVII. tv. a gyárak jogviszonyairól, a XVIII. tv. a közkereseti társaságról és részvénytársaságról, a XIX. tv. a kereskedői testületekről és alkuszokról, a XX. tv. a fuvarosokról, a XXI. tv. a jelzálogjogról, a XXII. tv. a csődről stb. Az ország társadalmi-gazdasági viszonyaiban lejátszódó kapitalista tendenciájú fejlődés a jogtudomány vonatkozásában sem maradt hatástalan. Bár — mint arról szó volt — az államilag fenntartott uralkodó jogfilozófia továbbra is a Wolff—Martini-féle „denaturált” természetjog maradt, e jogbölcseleti irány mellett a kanti észjog kezdett lassan elterjedni és különösen a jogra vonatkozó tanításait illetően jelentősebb szerepet kapni. A kanti jogfilozófia tételei is, akárcsak a természetjogi tanítás, osztrák közvetítéssel, Zeiler és Egger munkáinak tolmácsolásában kerültek hozzánk, ami különösen azért érdekelt, mert e közvetítés Kant tanításaiból kiszűrte a Habsburg monarchiára esetleg veszélyes közjogi elveket, s a hangsúlyt a kanti jogfilozófia magánjogi tételeire helyezte.⁸

³ Szabó i. m. 47. old.; Lakics György Zsigmond, *Institutio Elementarum juris naturalis*. Buda, 1778. (Névtelenül jelent meg.)

⁴ Kelemen i. m. 23—25. o.

⁵ Kelemen i. m. 23. o.

⁶ Kelemen i. m. 25. o.

⁷ Szabó i. m. 45. o.

⁸ Szabó i. m. 95—96. o.

A gazdasági-társadalmi viszonyok tőkés tendenciájú fejlődésének megindulása, ennek következtében a burzsoa magánjogi jellegű jogszabályok számának megnövekedése és a jogfilozófiában Martini mellett Kant jogbölcseleti, főleg magánjogi jellegű tételeinek megjelenése és elterjedése a magyar magánjogtudomány jogfilozófiai alapjaiban is bizonyos változást eredményezett. A magyar magánjogtudományban ez években megjelenő művek elméleti bevezetései — de ismételten hangsúlyozni kell, hogy csak e bevezetések — szakítanak Martini természetjogi felfogásával és elméleti alapjukul Kantnak a jogra vonatkozó ama nézeteit teszik meg, „amelyek a magánjogot illetően egyengették a kapitalista fejlődés útját, de ugyanakkor messzemenő engedményeket tettek az abszolút monarchiának az államjog területén — nagybanegészen megfeleltek azoknak a gazdasági és politikai viszonyoknak, amelyek Magyarországon a XIX. század első felében uralkodtak”.⁹ Ezen időszak magánjogtudományának jelentősebb képviselői: *Kövy Sándor*, *Fogarasy János*, *Kallós Lajos* stb.¹⁰ egyaránt Kant észjogi tanításai alapján fejtik ki a magánjog tárgyalását bevezető, jogról szóló felfogásukat. A jogot Kant nyomán úgy határozzák meg, hogy az nem más, mint „külső szabadság azt cselekedni, mi mások külső szabadságával nem ellenkezik”.¹¹ A külső szabadságot megkülönböztetik a belső szabadságtól, kiemelik az állami kényszer szerepét a jog vonatkozásában, kényszerítésnek ugyanis csak a külső szabadság lehet tárgya, a belső szabadság viszont az erkölcstanba tartozik. Ilyenképpen Kant módjára a jogot elválasztják az erkölctől. E magánjogi művek tehát a jogról szóló általános fejtegetésekben átvették Kantnak a magyar társadalmi viszonyokhoz hasonló, kisszerű, nyomorúságos német viszonyokon alapuló formális, az állami kényszer elemén kívül minden tartalmi elemet nélkülöző észjogi tanítását, amely „immár nem a feudalizmus önkénye ellen küzdő elmélet, hanem a burzsoázia számára mind megfelelőbb, a burzsoázia 'szabad akaratát', vállalkozási szabadságát és erőszakosságát is igazoló, a kényszert s nem az erkölcsi tartalmat kiemelő elmélet.”¹²

A magyarországi nyomorúságos viszonyokra azonban nemesak az jellemző, hogy a kanti jogbölcselet közjogi elveit negligálták s a magyar jogbölcseletből kirekesztették, hanem az is, hogy a kanti jogbölcseletnek azok a tételei, amelyek polgári magánjogi elveket tartalmaztak a tulajdon, a dologi jogok, a szerződés és bizonyos személyi jogok vonatkozásában, csak a Kantot követő magyar jogbölcslők műveiben találtak kifejtésre,¹³ de egyáltalán nem voltak hatással a legilletékesebbekre, a magyar magánjogtudomány művelőire, és ezek munkáiban a magánjog egyes intézményeire vonatkozó kanti, burzsoa tartalmú tanítások nem kaptak helyet. A magyar magánjogtudomány ezen időszakban megjelenő műveiben a kanti jogbölcselet hatása kizárólag abban

⁹ Szabó i. m. 100. o.

¹⁰ Kövy Sándor, *Elementa jurisprudentiae hungaricae*. Sárospatak, 1823.; Fogarasy János, *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei. Kövy Sándor után*. Pest, 1847. Kallós Lajos, *Alapelvek a magyar honi polgárjogban. Kövy Sándor szerint*. Pest, 1846.

¹¹ Fogarasy i. m. 2. o.

¹² Szabó i. m. 97. o.

¹³ Fuchs János Sámuel, *Elementa juris naturae*. Lócse, 1803.; Sz. Szilágyi János, *Természeti törvénytudomány*. Máramarossziget, 1813.; Szibenliszt Mihály, *Institutiones juris naturalis*. Eger, 1820.; Virozsil Antal, *Egytetemes természet- vagy észjog elemei*. Pest, 1861. stb.

merül ki, hogy a bevezető fejtegetésekben megismétlik Kantnak a jogra vonatkozó általános tételeit. De a magánjogi tárgyalási mód nem változott, a magánjogi munkák rendszerét, az egyes magánjogi intézmények tárgyalását illetően Kant elvei nem voltak hatással; azokat változatlanul régi jogunk és Werbőczy szellemében tárgyalják olyannyira, hogy az 1840-es években megjelenő polgári jellegű magánjogi törvényeinket egyáltalán figyelemre sem méltatják.¹⁴ Ez a szomorú tény jól mutatja, hogy a kanti észjog elvei csak annyiban hatottak és hathattak a magyar jogtudományra, ameddig azok a fennálló feudális intézmények létét nem veszélyeztették. A jogbölcséletben „megtűrt haladásként” még kifejtést nyerhettek Martini mellett Kantnak a magánjogra vonatkozó burzsoa jellegű nézetei, a magánjogtudományba odabiggyeszített, a művek tartalmát nem érintő függeléként behatolhattak Kantnak a jogra vonatkozó általános tanai, de Kant burzsoa magánjogi elvei a magyar magánjog tételes rendelkezéseinek tárgyalását már nem érinthették és befolyásolhatták. A magánjogtudományi munkák tehát a magánjogi intézményeket illetően megőrizték a polgári jellegű kanti hatástól feudális érintetlenségüket. A magyar magánjogtudománynak ez a sivár állapota hű kifejezője a magyarországi társadalmi helyzet általános nyomorúságának és a társadalmi-politikai viszonyok még Németország kisszerű viszonyaihoz mérten is elmaradott állapotának.

II.

A magyar társadalmi-politikai viszonyok tragédiája s egyben paradoxája az, hogy a kanti észjognak ez a viszonylag ártatlan, többszörösen cenzúrázott és megszürt befolyása a magyar magánjog tudományára, a további fejlődés során még túlságosan haladónak és forradalminak bizonyult. A társadalmi-gazdasági viszonyoknak az 1830—40-es években beálló kapitalista irányú változása, amely a magánjogban az említett 1840. évi törvényekben tükröződött, a fejlődés menetének tendenciáját a polgári társadalom felé világosan megmutatta, s a történelem kíméletlen logikája a változás és változtatás programját tűzte napirendre. A társadalmi viszonyoknak ilyen alakulása szükségszerűen hatással volt a magánjogtudomány művelőire, ezek jogfilozófiai felfogására is. A magyar magánjogtudomány képviselőit s ezek jogbölcséleti nézeteit illetően a társadalmi viszonyoknak kapitalista jellegű változása mindenekelőtt olyan hatást váltott ki, amely ezt a fejlődést nem előmozdítani és segíteni, hanem az anakronisztikussá vált feudális állapotok konzerválásával akadályozni és meggátolni igyekezett. A magánjogtudomány művelőinek jogfilozófiai nézeteit s az ebben az időszakban megjelenő magánjogi művek jogelméleti alapjait illetően ez abban mutatkozott meg, hogy a magánjogtudományi munkákban eddig uralkodó természetjogi-észjogi felfogást a történeti jogi iskola jogszemlélete és jogfilozófiai nézetei váltották fel. A magyar jogtudomány és jogbölcsélet fejlődésének sajátos érdekessége, hogy ez a jogfilozófiai irányzat a magyar jogbölcséletben alig kapott hangot s uralkodóvá sohasem vált, hanem főleg a magánjogtudományban nyert kifejtést és játszott hosszú ideig jelentős szerepet.

A természetjogi-észjogi nézetektől való elfordulás a történeti jogi iskola jogfelfogása felé az 1848 előtti magyar magánjogtudomány legjelesebb

¹⁴ Ld. például Fogarasy János és Kallós Lajos id. műveit.

művelőjének tartott *Frank Ignác* munkásságában a legkézzelfoghatóbban tapasztalható. Frank Ignác ifjúkori művében, „Észjogi vázlat”-ában még a bölcészeti irány híve, bár a tulajdonjogot már ekkor sem az ész törvényeiből, hanem a nemzetek tételes intézményeiből származtatja.¹⁵ Hasonló észjogi nézeteket vall 1823-ban megjelent magánjogi munkájában is.¹⁶ Életének későbbi időszakában megjelenő műveiben már szakított ifjúkori észjogi felfogásával és „meggyőződése egész hevével a történeti jogiskola elveihez ragaszkodott”.¹⁷ Az észjogi elvektől való elfordulást jól lemérhetjük 1845-ben megjelent nagy magánjogi összefoglaló, „A közigazság törvénye Magyarhonban” c. művében, ahol az észjogi alapoknak elvetése abban fejeződik ki, hogy egyáltalán minden hölceseleti és elméleti alapvetést feleslegesnek tart és munkájából következetesen elmellőz. Pauler Tivadar Frank Ignác jogfilozófiai felfogásának ezt a változását a következőképpen indokolja: „Hegel rendszere tanulmányához nagy buzgósággal fogott, de munkái többszörös átolvasása, sőt közönséges nyelvre lefordítása után végre, mint előttem ismételve állítá, azon eredményre jutott, miszerint egész eredetisége csak írásmódjának homályosságában áll, melyet csupa szemfényvesztésnek tartván, nagy tekintélyt a tömeg felületes ítéletének tulajdonítá; a hegeli rendszer elleni ellenszenvét átvitte az összes német hölcesészekre, sőt az eszményi, hölcesészeti irányra általában; és így történt, hogy Frank, ki fennebb említett irataiban a bölcészeti irányt követte, utóbb a történeti jogiskola elvihez ragaszkodván, a hölcesészeti jogtant nemcsak fölösleges, de *veszélyes*, a közoktatásból kiküszöbölendő s a római jog által pótolandó tudománynak tekintette; a törvénykönyvek rendszeresítésére irányzott munkálatokat mindannyi a jog természetes fejlődésével ellenkező merész kísérletnek tartotta.”¹⁸ S bár igaz lehet, hogy a hegeli jogfilozófia nehézkességének is szerepe volt Franknak a történeti jogi iskola elméleti megállapításaihoz való közeledésében, jogfelfogása egyőkeres megváltozásának okát mégis komolyabb tényezőkben kell keresnünk. Paulernak előbb közölt megemlékezése is árulkodó módon Frank ama felfogásáról beszél, hogy az észjogot *veszélyesnek*, s a kodifikációs törekvéseket a jog természetes fejlődésével ellenkező merész kísérletnek tartotta. Sokkal inkább látszik valószínűnek és igazoltnak az a feltevés, hogy a társadalmi viszonyoknak polgári irányú változása, a fejlődésnek a feudális viszonyokat veszélyeztető tendenciája, amely már bizonyos jogszabályokban is kifejezést nyert, s amely a magánjog kodifikálását is egyre inkább előtérbe helyezte, valamint az a tényező, hogy az ebben az irányban ható erők többnyire a kanti és hegeli észjog ideológiai mezében jelentkeztek (gondoljunk csak Szalay László hegeliánus jogfilozófiájára és a jog, többek között a magánjog kodifikálását célzó törekvéseire) voltak azok az okok, amelyek Frank Ignácnak az észjoggal való szakítását és a történeti jogi iskola felfogásához való csatlakozását előidéztek. E feltevés jogosultságát bizonyítja Franknak, aki „a korunkat átható és átlengő eszmék és azokkal kapcsolatos követelmények iránt rokonszenvvel nem viseltetett”,¹⁹ a feudális jellegű magánjoghoz való konzervatív,

¹⁵ Ld. Pauler Tivadar, *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Bp. 1878. 161—162. o.

¹⁶ Frank Ignác, *Specimen elaborandarum institutionum juris civilis Hungarici*. Kassa, 1823., ld. erre nézve Szabó i. m. 152. o.

¹⁷ Pauler i. m. 162. o.

¹⁸ Pauler i. m. 169. o. (Kiemelés tőlem — P. V.)

¹⁹ Pauler i. m. 169—170. o.

reakciós ragaszkodása. Igaz, hogy Frank a történeti jogi iskolával közös jogfilozófiai nézeteinek jogbölcséleti fejtegetésekben nemigen adott hangot, amit az észjogtól való megcsömörlése folytán minden jogfilozófiai elmélkedésnek a jogtudományból való száműzése érthető módon megmagyaráz. De e korszakában megjelenő magánjogi műveinek szelleme sugározza a történeti jogi iskola hatását. A magyar magánjogi intézmények természetes fejlődésének hangsúlyozása, a kutatás gerincét tevő történeti múltbanzés, amely az új jogfejlődés eredményeinek negligálásával vagy legalábbis háttérbe szorításával karöltve jelentkezik, régi jogunk és ősi intézményeink harcossá védelmezése, ezek azok a momentumok művében, amelyek a történeti jogi iskola hatásának kétségtelen nyomai. S hogy az imént felsoroltak a tények objektivitásával rendelkeznek, elég csak arra utalni, hogy míg a „Közgazság törvénye Magyarhonban” jóformán nem más, mint régi jogunk, ősi intézményeink Werbőczy szellemében történő ismertetése, addig az 1840-es évek jelentős jogszabályaival alig foglalkozik, azokat éppen hogy csak megemlíti.²⁰ Ugyancsak ezt igazolja az a konzervatív esőkönyösség is, amellyel az 1848-as polgári forradalom viharában, arra hivatkozva, hogy „a törvények alkotásával a nemzeti *érzéseket* is kímélve méltányolva tekintetbe kell venni”, az ősiség anakronisztikus intézményéhez ragaszkodik.²¹

Frank Ignác az átmenetet, a hidat jelenti, amely a magyar magánjogtudomány természetjogi, észjogi felfogásától a történeti jogi iskola jogfelfogását jelentő jogbölcséleti megalapozáshoz vezet. Ezzel a jogtörténeti iskola jogfelfogása megveti lábát a magánjogtudomány területén; a történeti jogi iskolának ez a betörése a magyar magánjogtudományba nem volt epizódikus, hanem hosszú időre meghatározta a magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapját.

Az 1848—49-es magyar polgári forradalom, amely akárcsak a német forradalom, elbukott, s így továbbra is „fennmaradt az abszolutizmus (a korlátlan önkényuralom), a feudalizmus (a feudális földbirtokosok birtokai és kiváltságai) és a nemzeti elnyomás”,²² mégis csak előmozdította és lehetővé tette a társadalmi-gazdasági élet kapitalista fejlődését, a tőkés termelési viszonyok erőteljesebb kibontakozását. Az 1848—49-es évek magánjogtudományában e tudományág jogfilozófiai alapjait illetően nem találunk semmi említésre méltó változást. Mint említettük, Frank Ignác a forradalom alatt is tovább hirdette a történeti jogi iskola tanításaira támaszkodó felfogását. S bár az 1848: XV. tc., amely a magánjog kodifikálását vette tervbe, valamint a feudális tulajdoni rendszert alapjaiban megszüntető rendelkezések az adományrendszer, az ősiség és az úrbériség felszámolásáról, a magyar magánjog feudális arculatán jelentős változtatásokat eredményeztek, a társadalmipolitikai állapotok fejlődése s az ezt tükröző magánjogalkotási vívmányok ez évek magánjogtudományának jogelméleti alapjait lényegében nem érintették. Sőt, mivel a forradalom leverése utáni idők osztrák önkényuralma a magyar politikai és kulturális életre békítőan hatott, a magyar magánjogtudomány további fejlődése számára csak az önkényuralom megszűnése után, az 1860-as évek táján nyíltak kedvezőbb feltételek.

²⁰ Frank, *A közgazság törvénye Magyarhonban*. Buda, 1845.

²¹ Frank, *Ősiség és elvűlés*. Buda, 1848. 31. o.

²² Lonin, *Művei*. Szikra, Bp. 1955. 18. köt. 369. o.

Ezen időszak magánjogtudományának jogfilozófiai alapjait három lényeges tényező határozza meg: 1. mindenekelőtt a gazdasági viszonyok, főleg az ipar kapitalista fejlődésének jelentős meggyorsulása és megerősödése, s ezzel összefüggésben és emellett a feudális földbirtokviszonyok és politikai viszonyok megmaradása, valamint ezek megőrzésére irányuló törekvés; 2. az osztrák önkényuralom elnyomásával és intézkedéseivel (magánjogi téren különösen az Osztrák Polgári Törvénykönyvnek 1853. május 1-én Magyarországon való életbeléptetése) szembeni nemzeti ellenállás reakciós megnyergelése; 3. a levert forradalom meg nem valósított magánjogi feladatainak és törekvéseinek, különösen a magánjog kodifikációját napirendre tűző 1848: XV. tc.-nek öröksége. Ezek azok a társadalmi-politikai feltételek, amelyek ezen időszak magánjogtudományára jogfilozófiai alapjainak alakulását megmagyarázzák és érthetővé teszik.

A XIX. század második felének magyar magánjogtudományára jellemző, hogy a tételesjogi fejtegetések alapjául szolgáló felfogás a történeti jogi iskola jogfilozófiai elmélete. Míg a magyar jogbölcseletben nemhogy uralkodóvá nem vált, de jóformán hangot is alig kapott a történeti jogbölcselet tanítása, addig a magyar magánjogtudományban Frank Ignác munkásságától számíthatóan, a történeti jogi iskola konzervatív, reakciós, a népszellemre hivatkozó, misztikus, irracionális elmélete szélesen elterjedt és a magánjogtudomány uralkodó jogfilozófiai szemléletévé vált. A történeti jogi irány nézeteinek a magánjogi fejtegetések alapjául való elfogadását az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének alakulása, a kapitalista tendenciájú fejlődés, a konzervatív feudális uralkodó osztálynak a fejlődéssel és a burzsoázia megerősödésével szembeni védekezése indokolja. Abban az időszakban, amikor a társadalom gazdasági struktúrájának alakulása a jog területén is változtatásokat, mégpedig polgári jellegű változtatásokat igényelt, a magánjogtudomány vezető képviselői a féltve őrzött régi, feudális jellegű, nemzeti magyar magánjog megvédését és konzerválását tartották elsőrendű feladatuknak. Az ősi magyar magánjog felé fordulás, a valódi történetiséget figyelmen kívül hagyó nosztalgikus múltbanezés konzervatív attitűdjéhez a magyar magánjogtudomány nemzeti apostolai a történeti jogi iskola romantikus-reakciós álhistorizmusában, az organikusan fejlődő népszellemről szóló tanításában találták meg a megfelelő elméleti indokolást. A magyar magánjogtudomány művelőinek jelentős része tehát ahhoz a jogfilozófiai iskolához fordult elméleti segítségért, „amely a tegnap gyalázatával törvényesíti a ma gyalázatát, . . . , amely lázadónak nyilvánítja a jobbágy minden felkiáltását a korbács ellen, ha a korbács régi, törzsökös, történelmi korbács . . . , amelynek a történelem, mint Izrael Istene szolgájának Mózesnek, csak az a *posteriori*-ját mutatja . . . ”²³

Ebben az időszakban a történeti jogi iskola jogelméletére építő magánjogtudomány kiemelkedő képviselői, Frank Ignác munkásságának folytatói: *Wenzel Gusztáv, Herczeg Mihál, Suhayda János és Zlinszky Imre.*²⁴ A történeti

²³ Marx – Engels, *Művei*. I. köt. Bp. 1957. 379–380.

²⁴ Wenzel Gusztáv, *A magyar magánjog rendszere*. Pest, 1872.; *Az 1848 előtti magyar magánjog*. Bp. 1885.; *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda, 1863.; Suhayda János, *A magyar polgári anyagi magánjog rendszere az Országbírói értekezlet által megállapított szabályokhoz alkalmazva*. Buda, 1869.; Herczeg Mihál, *A magyar magánjog mai érvényében*. Bp. 1880.; Zlinszky Imre, *A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés*. Bp. 1877.; *A magyar magánjog mai érvényében*. Bp. 1902. (VIII. kiadás,

jogi iskola jogelméleti tanításainak a magánjogtudományban való meghonosodása azonban nem redukálódik e szerzők munkásságára. A történeti jogi iskola jogelméleti nézetei Frank Ignác és követői munkásságának folytán annyira meggyökeresedtek a magyar magánjogtudományban, hogy hatásuk a konzervatív felfogást képviselő magánjogtudósoknál egészen 1945-ig észlelhető. E hatás megalapozása azonban kétségtelenül ebben az időszakban, az említett szerzők műveiben történt meg.

A történeti jogi iskola szellemének a magyar magánjogtudományban való meghonosodását három vonatkozásban figyelhetjük meg: a magánjogtudományi művek elméleti bevezetéseknek a történeti jogi iskola tanításainak megfelelő kifejtésében; e művek „történeti” módszerében; s végül a gyakorlati törvényhozási és kodifikációs kérdések eldöntésénél fellépő „nemzeti”, „történeti” ideológiában.

Ezekben az években megjelenő magánjogtudományi művek jelentős része a jog fogalmát, lényegét, keletkezését és fejlődését a történeti jogi iskola nézeteinek megfelelően magyarázza. „Minden pozitív jog kisugárzása a *jogeszmenek*’, amely az emberi természettel születve van.”²⁵ A jogeszmé a társadalom egyes tagjainak jogérzetében nyer kifejezést. „A fennálló jog tehát a nép szellemi életében gyökerezik; s a jogeszmé belső erejének folytán támadt azon jogi meggyőződés a népből, mely a társadalmi viszonyok rendezésének szolgál alapul.” „A társadalmi organizmus pedig, melyet a népet ezáltal nyer, a közös és egyéni érdek legfontosabb biztosítéka.”²⁶ Ezek szerint a jogeszmé és a nemzeti sajátosságok azok, amelyek a magyar magánjogot meghatározzák. A történeti jogi iskola jogfelfogásának ez a sajátos magyar magánjogi változata — amely a magánjogtudományi munkák jogfelfogását hosszú időre meghatározta — annyiban tér el a német történeti jogi iskola ortodox tanításától, hogy a romantikus, misztikus „népszellem” fölé második fórumként az irracionális, természetjogias „jogeszmet” helyezte, s így nem a „népszellem”, hanem a „jogeszme” lett az a legfelsőbb bíróság, ahová a magyar magánjogtudomány az elméleti kérdések eldöntésénél végső fokon fellebbezhetett.²⁷ A magyar magánjogtudomány számára tehát a „népszellem” romantikus, reakciós kategóriája nem volt elegendő a fennálló jog igazolására, hanem ehhez még segítségül hívta az emberi természetben gyökerező jogeszmet is. Így a fennálló, történeti múlttal rendelkező, nemzeti jellegű magyar magánjog nemcsak azért megfelelő és helyes, mert a magyar nemzet „szellemének”, „a nép jogi meggyőződésének”, „a nemzet jogalakító öntudatának” kifejeződése, hanem mert egyúttal az emberi természetben gyökerező „jogeszme” kisugárzása. A magyar magánjog a jogeszmé hatása folytán létrejött népi jogi meggyőződésben alakult ki, amely kezdetben a szokásjogban, később a törvényekben is kifejezésre talált. Ebből következik a magyar magánjog vizsgálatának szükségszerű módszere, az ún. „történeti” módszer.

E magánjogtudományi művek történeti módszere szerint a magyar magánjogot mint olyat kell vizsgálni, amely a magyar nemzet ősi jogrendjéből indul ki és abban gyökerezik, alakulási momentumait és fennállási alapjait a társadalom sajátos organizmusában s a nemzet jogalakító öntudatában

²⁵ Wenzel, *A magyar magánjog rendszere*. Pest, 1872. 6. o.

²⁶ Wenzel, *Az 1848 előtti magyar magánjog*. 78. o.

²⁷ Ld. Plehánov, *A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez*. Szikra, Bp. 1950. 161. o.

bírja.²⁸ A történetiség tehát a magyar magánjog múltjának, a magyar társadalom s a nemzet jogalakító öntudata organikus fejlődésének történetietlen, konzerváló bemutatásában áll. Bár közel sem olyan élességgel és határozottsággal, mint a Savigny-féle történeti jogi irány, a magyar magánjog történeti jogi szemlélete is, a szokásjog jelentőségének s a népi jogi meggyőződés organikus alakulásának hangsúlyozásával, a nemzet jogi fejlődésében a jogszabályi beavatkozásnak csekély jelentőséget tulajdonít, illetve a jogszabályt pusztán a népi jogi meggyőződés kifejeződésének tartja. „Ehhez képest sarkalatos hibának tekintjük, ha a jogintézeteket . . . jogszabályok alapján construálni kísértik. Sőt megfordítva, a jogintézetek a nemzeti élet közvetlen nyilatkozatainak mutatkoznak, s bennök kell a positiv jogok különbségének és sajátos jellemének fő alakját keresni.”²⁹ Hogy a történeti jogi iskola tanításaihoz csatlakozó magánjogászok nem álltak oly határozottan és élesen szemben a törvényi, jogszabályi jogalakítással, azt az ipar kapitalista fejlődésének meggyorsulásával előálló ama szükségletek okozták, amelyek az újonnan kialakuló társadalmi viszonyok jogi szabályozását igényelték. Ez a jogi szabályozás ugyanis nem volt megoldható a „népi jogi meggyőződés” kifejezésének mód-szerével, hanem e népszellemben nem található jogelvek alapján kellett, hogy történjék. A népi jogi meggyőződés, a társadalom organikus fejlődése, amely a külsődleges, jogszabályi beavatkozást sarkalatos hibának tartja, olyan történetiséget rejt magában, amely nem történelem. „A történelem e felfogás szerint csendes, észrevehetetlen, természetszerű 'szerves' növekedés, szóval a társadalom olyan fejlődése, amely alapján véve megállás, amely a társadalom hagyományos legitim berendezéseit nem változtatja meg, főként pedig nem változtatja meg tudatosan. Az emberi tevékenység teljesen kikapcsolandó a történelemből.”³⁰ Ezt a történetiséget hirdetik a történeti jogi iskola szellemét sugárzó magánjogtudományunk kiemelkedő képviselőjének, Wenzel Gusztávnak következő szavai: „Werbőczy jövőre is — hazai jogunk nemzeti szellemének hű nyilatkozata” s „jövendőbeli codificationk csak akkor fog üdvös célt elérni, ha eddigi jogunk alapfogalmai iránt kellő deferentiával viseltetik.”³¹ E magánjogászok történetisége tehát Werbőczy jogának „történelmi” konzerválása, az ősi feudális jogi intézmények megőrzése, a fennállónak rögzítése, s minden igazi fejlődésnek és történetiségnek az organikus, szerves fejlődés mindenféle ugrást, forradalmi változást kizáró, s a mechanikus létrehozást ezzel szembeállító elméletével való tagadása.

E múltbavágyó történetiségnek és reakciós nacionalizmusnak ezen időszak magánjogtudományában való tobzódását különösen jól megfigyelhetjük azokban a nagyjelentőségű kodifikációs vitákban, amelyeknek 1861 után a magyar magánjogtudomány színterévé vált. A gazdasági viszonyok kapitalista jellegű kifejlődését elősegítő, de az osztrák gyarmati elnyomásnak jogilag is kifejezést adó azon rendelkezés, amely az Osztrák Polgári Törvénykönyv és egyéb osztrák gazdasági jellegű jogszabályok (telekkönyvi rendelkezések, bányatörvény, esődtörvény stb.) hatályát Magyarország területére is kiterjesztette, a magyar magánjogtudományban nemzeti ellenállásra adott lehetőséget. A nemzeti jelszavakra hivatkozás, ez a jogi nacionalizmus azonban

²⁸ Wenzel, *A magyar magánjog rendszere*. 4–5. o.

²⁹ Wenzel, i. m. 8. o.

³⁰ Lukács György, *A történelmi regény*. Bp. 12. o.

³¹ Wenzel i. m. 135., 237. o.

tartalmilag közel sem volt egyértelmű, hanem kétes értékű álnacionalizmus, álhisztorizmus volt. Jól kitűnt ez már az 1861-es Országbírói Értekezleten, amelynek Ideiglenes Törvénykezési Szabályai a magyar nép nemzeti jogára hivatkozva, az 1848 előtti feudális magyar magánjog intézményeit restaurálták, de egészen nyilvánvalóvá az Országbírói Értekezlet után vált, amikor az 1848—49-es forradalom meghagyásának folytán (1848. XV. tc.) a magánjogi kodifikáció végrehajtásának feladata ismét előtérbe került. Az események során kitűnt, hogy a hitel, az ingatlanforgalom szabályozásánál a magyar magánjog nemzeti génuszát oly hevesen védelmező magánjogászok egyáltalán nem vélték „nemzeti jogunkra” nézve sérelmesnek az osztrák magánjogi rendelkezések további hatályban tartását, mert ezek a rendelkezések megfeleltek a feudális nagybirtokos osztály érdekeinek. Homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaltak el azonban magánjogtudományunknak a történeti jogi iskola tanaira támaszkodó bajnokai öröklési jogunk kodifikálását illetően. A nemzeti-történeti szellem soha oly magasra még nem lángolt, mint az öröklési szabályokról kerekedett vitában. A történeti jogi iskola elméletét magukénak valló magánjogászok a legádázabb küzdelmet folytatták Teleszky István haladó, a magyar örökjogból a feudális elemeket s az ági öröklést kiküszöbölni akaró öröklési jogi tervezete ellen. Az öröklési jog és a családi jog területén a legvégsőkig kitartottak e viszonyok feudális jellegű szabályozása mellett. S e harchoz a történeti jogi iskola reakciós, nacionalista, történetietlen felfogása szolgáltatott elméleti indokolást. A feudális érdekeket szem előtt tartó magánjogászaink ugyanis a magyar jog nemzeti génuszára, jogunk ősi intézményeinek a nép jogi meggyőződésében való meggyökeresedésére, jogunk töretlen, szerves fejlődésére hivatkozva elutasítottak minden a „népszellemmel”, értsd feudális érdekekkel ellenkező, haladó, polgári jellegű javaslatot. Zlinszky Imre akadémiai pályadíjat nyert öröklési jogi munkájában, „mely felett — mint Dell’Adami Rezső nem kis iróniával írja — a halhatatlan absurdum őrangyalai örömkönnyekeket hullatnak”, arra törekszik, hogy a fennálló öröklési jog védelmében a magyar és az európai jogfejlődést a történeti jogi iskola módszerével összehasonlítva kimutassa, hogy „az öröklési jog mennyire össze van forrva a nemzetek életével, jellemével, társadalmi fejlődésével és szokásaival”, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy „e jogfejlődés a jövő törvényalkotásnál sem mellőzhető egyszerűen, hacsak a kodifikátor kötelességeit egészen szem elől téveszteni, s emellett hazánk viszonyai és nemzetünk életérdekei előtt szemet hunyni nem akarunk.”³² Ezért öntelt nemzeti büszkeséggel írja: „Igen is, mi fenn akarjuk tartani a magyar öröklési rendszert, s nem riaszt bennünket ettől vissza az a további kedvenc érv sem, hogy e törvények arisztokratikus irányuknál fogva, demokrata állam szervezetébe nem is illenek.”³³ A történeti-nemzeti szellem és jog magyar bajnokainak társadalmi-politikai céljait és szándékait, reakciós beállítottságát ezen áruló sorok mindenki számára nyilvánvalóvá teszik. Az arisztokratikus, feudális társadalmi berendezkedés védelme, a demokratikus irányú haladás útjának eltorlaszolása, ez a magyar magánjogtudomány történeti-jogi felfogásának társadalmi-ideológiai szerepe. Ennek igazolására még hallgassuk meg az ún. „politikai iskola” egyik élharcosának, a történeti jogi szemléletet elfogadó Tóth Lőrincznek örökjogunk kodifikálásával kapcsolatos megnyilat-

³² Zlinszky, *A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés*. 2. o.

³³ Zlinszky i. m. 332. o.

kozását: „... sőt, továbbmenve, a polgári törvénykönyv alkotása alkalmával se fognék arra szavazni soha, hogy a családi és örökösödési törvényben nemzeti jellemünk, szokásaink, sajátságaink és külön érdekeink, szóval nemzeti géniusunk, e sokat gúnyolt génius, figyelembe ne vétessenek, s a váltó- és kereskedelmi jogban, vagy akár az összes szerződési jogban annyira kívánatos cosmopolita egyenlőség a családi és örökösödési jogban is alkalmaztassék.”³⁴ A történeti jogi iskola érveire (nemzeti jellem és génius stb.) való hivatkozás, a feudális örökjogi intézmények konzerválására irányuló törekvés, s ugyanakkor a váltó-, a kereskedelmi és a szerződési jogban a burzsoa alapelveknek elfogadása jól kifejezik a feudális és tőkés érdekek kompromisszumos összeshözvödöttségét, a magyar társadalmi-politikai viszonyok feudál-kapitalista jellegét.

Ezt a kompromisszumot fejezi ki egész életművével, oeuvre-jének minden részében, a magyar burzsoa magyar jogtudomány egyik legjelesebb művelője: *Grosschmid (Zsögöd) Béni*. Grosschmid jogfilozófiai nézeteivel, a birtokjogi öröklési jogi, családi és alkotmányjogi kérdésekben elfoglalt magyarkodó, „nemzeti” álláspontjával a magyar magánjogtudománynak azon képviselőivel vállalt közösséget, akik a történeti jogi iskola reakciós jogfelfogására támaszkodva, a feudális nagybirtokos osztály érdekeit képviselték és védelmezték a haladó, polgári törekvésekkel szemben. A szerződési jog, a kapitalista áruforgalmat szabályozó kötelmi jog területén viszont az érdek elemet elméletének középpontjába helyező felfogásával, a kötelmi jogi kérdések finom és szellemes feldolgozásával a fejlődő kapitalista termelési viszonyokat és az egyre erősödő burzsoázia helyzetét szilárdította; „... a család s örökjogban rendületlenül maradjunk nemzeti jogunk régi alapjain, holott a magánjog egyéb részén, mint a személyi, dologjog, kötelmi jogban, továbbá a kereskedelmi s váltójogban, s így tovább, igyekezzünk simulni az európai művelt nemzetekhez és haladjunk velök.”³⁵ Ezek szerint Grosschmid munkásságában két fő tendenciát észlelhetünk, mely fő irányok a nagybirtokos és tőkés uralkodó osztályok politikai kompromisszumának megfelelően, Grosschmid műveiben mind a feudális, mind a kapitalista érdekeket kifejező egységbe ötvöződnék.

Grosschmid Béni széleskörű és nagyarányú magánjogtudományi munkásságának jogfilozófiai alapjait illetően Szabó Imre megállapítását helyeselve,³⁶ mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy szinte megdöbbentő az a tudományos primitívség, amely Grosschmid rendkívül éleselméjű tételesjogi fejtegetéseinek végső elméleti támpontjául szolgáló jogfilozófiai felfogására jellemző. Grosschmid jogfelfogása nem sokban tér el az előbb említett történeti jogi iskola és Wenzel Gusztáv jogfilozófiai nézeteitől. Akárcsak Wenzel, Grosschmid is a jog magyarázatánál a jogeszméből indul ki, csak míg Wenzelnél a jogeszmé az emberi természetből, addig Grosschmidnál az isteni sugallatból fakad. Ez a skolasztikus természetjogi jogeszmé a nép jogi meggyőződésében, az idealista, irracionális, megfoghatatlan népi jogérzetben, e népi jogi meggyőződés pedig a szokásjogban és a törvényben fejeződik ki; „a törvény közvetve, azaz azokon mint csatornákon keresztül, kikre a nép a törvényhozási hatalom gyakorlatát ruházza, míg ellenben a szokásjog közvetlenül képezi ki-

³⁴ Tóth Lőrinc, *Szemle a magyar jogászgyűlések munkássága és eredményei felett*. Pest, 1872. 74. o.

³⁵ Zsögöd Béni, *Magánjogi tanulmányok*. Bp. 1901. 140–141. o.

³⁶ Ld. Szabó i. m. 323. o.

folyását a nép jogi meggyőződésének.”³⁷ Mint látni, Grosschmid jogfelfogásának lényegi, középponti eleme: az irracionális, megfoghatatlan népi jogérzet.

A nép jogi meggyőződésének a jog lényegi elemévé tételéből Grosschmid a jog fogalmát és keletkezését illetően jelentős elméleti következtetésekre jut. Mindenekelőtt a kényszernek, az állami kényszernek a joggal kapcsolatos fontos, lényeges szerepét tagadja; szerinte az állami kényszer a jognak nem fogalmi eleme „Ti. nem kell azt hinni, hogy a jogi és egyéb szabályfők szerinti kötelezettségek közt a kénytetőséget (elvben) tekintve valami mélyebbre ható ellentét volna.”³⁸ A jogi és egyéb magatartási szabályok szankcióit nivellálja, s így nála a szankciók sorában az állami kényszer, a közmegvetés, a kigolyózás, a hitelvesztés, az elkárkozás és a lelkiismeretfurdalás mint a magatartási szabályokhoz fűzött szankciók között, nincs lényeges különbség. Ezért a jog legfőbb biztosítója és végső garanciája nem is az állami kényszer, hanem a jogérzet. Ezzel az elméleti okfejtéssel Grosschmid elmosza a jog és az egyéb magatartási szabályok közti különbséget és lehetetlenné teszi ezek, többek között a jog és az erkölcs megkülönböztetését. Az állami kényszernek mint a jog tartalmi elemének a jogból való kirekesztése a jog osztályjellegének ellepülését is jelentős mértékben elősegíti. Ezt célozzák Grosschmidnak azok a fejtegetései is, amelyekkel az államnak a jog keletkezésével kapcsolatos szerepét igyekszik negligálni. Minthogy az államnak mint a jog szankciójának a jog szempontjából való jelentőségét tagadja, ezért elveti azt az elméleti felfogást is, amely a jog keletkezését az állam keletkezésével és létezésével hozza kapcsolatba. „Az államhatalom létele, s a joguralomnak ezáltal való biztosítása és valósítása kétségkívül más felsőbb fejlődési foka a jognak, de nem keletkezése, s következésképpen nem szabad a jog lételet ezen fokoktól datálni.”³⁹

A jog keletkezését és alakulását, akárcsak a történeti jogi iskola, lassú, szerves, észrevehetetlen folyamatnak, a népi jogérzet organikus, csendes, természetszerű, a mechanikus külső beavatkozást kiküszöbölő történelmi fejlődésnek magyarázza. A jog fejlődését, mint Savigny és követői, Grosschmid is a nyelv fejlődéséhez hasonlítja. „A jog ugyanis képződmény, miként az élő nyelv.”⁴⁰ „Az emberekben bensőleg él a jog.”⁴¹ A szokásjog és a törvény csak a népi jogérzet közvetlen és közvetett kifejeződései. A nép jogi meggyőződésének természetszerű, spontán alakulása, az észrevétlen történelmi processzus hozza létre a jogi intézményeket. „Az intézmények egyénisége az arra való fejlődésre képes nemzeteknél a nép és a társadalmi élet fejlődésével lépést tartó növekvés eredménye; egyedül bizonyos észrevétlen történelmi processzus képes létrehozni oly intézményeket, melyek a nemzet sajátosságait mélyen bevésvé magukon viselik.”⁴² Ez a történeti folyamat a legzavartalanabbul és legközvetlenebbül a szokásjogban megy végbe. Ezért a szokásjogot, mint a történeti jogi iskola hívei általában, Frank Ignác nézeteinek megfelelően a törvény, a jogszabály elé helyezi; „... figyelmet érdemel az az igazság, amelyet Frank igen szépen úgy fejez ki, hogy azok a legjobb és legerősebb törvények, amelyek már írásbafoglaltatásuk előtt a szokásban mintegy élve gyökeret vertek, ami

³⁷ Zsögöd, *Magyar Magánjogi jegyzetek*. Bp. 1897. 26–27. o.

³⁸ Zsögöd, *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*. Bp. 1901. II. köt. 855. o.

³⁹ Grosschmid Béni, *Magánjogi előadások. Jogszabálytan*. Bp. 1905. 3. o.

⁴⁰ Grosschmid i. m. 11. o.

⁴¹ Grosschmid i. m. 1. o.

⁴² Grosschmid i. m. 43. o.

más szóval azt jelenti, hogy az élő szokás voltaképpen az, ami a jogszabály uralmának legmegbízhatóbb alapja.”⁴³ S bár enyhít a történeti jogi iskola ortodox felfogásán, s a jog fejlődését illetően Savignyékkel ellentétben jelentőséget tulajdonít a külső beavatkozásnak, — mert mint írja, „a jog a mester-séges alakításnak hasonlíthatatlanul több tért enged, mint a nyelv. S kell is, hogy engedjen.”⁴⁴ — az igazi „nemzeti” jog és jogintézmények a szokásjog spontán fejlődéséből s nem a törvényből jönnek létre; „... a törvényhozás az ő intézkedéseiben merev és bevégzett; és a jogélettel való állandó kontaktus és eleven összeköttetés nélkül mintegy önmagában elszigetelve áll, holott ellenben a jogszokás az ő képző működésében folytonlagos szakadatlan, miként a folyóvíz, mely egy percentre sem pihen; másfelől ugyancsak a szokásjog a jogéletre függesztett tekintetéből meríti impulzusait; ebből folyólag ceteris paribus, több a valószínűség amellett, hogy a jogszokás felel meg inkább a jogélet és eleven valóság kívánalmainak, mintsem a törvény.”⁴⁵ A törvények és általában a kodifikáció kérdésében Grosschmid felfogásában található ez a kettősség, hogy egyrészt teret enged bizonyos törvényhozói beavatkozásnak, másrészt az igazán jó jogintézményeknek a nép jogi meggyőződésében, a szokásjogban kialakultakat tekinti, azzal magyarázható, hogy Grosschmid a kapitalista áruforgalom kötelmi jogi szabályozása területén, erre vonatkozólag nem lévén „ősi intézményeink”, helyeselte az e viszonyokat szabályozó új jogszabályok, olyan törvények alkotását, melyeknek semmi közük sem lehetett semmiféle népi jogérzethez, de a birtokjogi, öröklési jogi és alkotmányjogi viszonyok rendezésénél a legmerevebben ragaszkodott a régi, nemzeti, értsd korhadt feudális intézményekhez. Sőt, ezeken a jogterületeken a történeti jogi iskola reakciós nacionalizmusát is a legmesszebbmenőkig felhasználta ezen ósdi, feudális intézményeink konzerválására és védelmére. Ez a körülmény magyarázza Grosschmidnak azokat a lelkesült és lángoló fejtegetéseit, amelyekkel nemzeti jogunkat, történeti intézményeinket dicsőíti, s ezek megőrzését a magyar jogélet és jogtudomány legszentebb és legmagasabb feladatává teszi; „... mi könnyen képesek vagyunk mi sok százados megszokásokat eldobni üres semmiért. Haladó-képesség, ha vedlési könnyedséget annak vesszük. Ugyanaz a készség, mellyel a nádort, országbírót desactiváltuk (vö. 1867: VII.; 1884: XXXVIII.) a „tekintetes Karok és Rendeket” s számtalan egyéb zománczát a hazai fejlődöttségeknek kicseréltük, s cseréljük tovább évről-évre, nem különböztetve meg a haladás substanciáját annak külszínétől. A nemzetben magában kétségtelenül meglevő ezen hajlamot a magasabb szempontok ápolására hivatott törvényhozásnak nem szítani, hanem mérsékelni kellene. Azt a palackot könnyű megtölteni, amely üres. Ezért nincs mit feltétlenül örülni e készségen. A specifikus (fejlődött, magról nőtt) intézmény-világ egyik legnemesebb metallum a nemzeti fajsúlyok valutájában.”⁴⁶

A népi jogérzet, a jog szerves, észrevétlen fejlődése, a történeti, nemzeti intézményekhez való reakciós ragaszkodás, a szokásjognak a törvénnyel és a kodifikációs törekvésekkel való maradi szembeállítás, álhisztorizmus és retrográd nacionalizmus — ezek azok az elemek, amelyek Grosschmid Béni magánjogi munkásságának alapjául szolgáló jogfilozófiai nézeteiben a

⁴³ Grosschmid i. m. 83. o.

⁴⁴ Grosschmid i. m. 11. o.

⁴⁵ Grosschmid i. m. 426. o.

⁴⁶ Zsögöd, *Fejzetek kötelmi jogunk köréből*. II. köt. 312—313. o.

történeti jogi iskola konzervatív-reakciós szelleme behatásának kétségtelen nyomait mutatják. De miként — mint arról szó volt — Grosschmid magánjogi munkássága egészében nem egyértelmű, s abban két fő vonalat különböztethetünk meg, melyek megfelelnek a magyar társadalmi és politikai viszonyok kompromisszuális jellegének, akként jogfilozófiai felfogásában is fellelhetők az életmű egészét jellemző kettősség nyomai. Míg a feudális jellegű viszonyoknak és érdekeknek megfelelő jogfilozófiai szemléletet Grosschmidnak a történeti jogi iskola nézeteivel rokon jogelméleti fejtegetéseiben véltük megtalálni, addig a kapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok és érdekek Grosschmidnak azokban a jogfilozófiai jellegű gondolataiban fejeződnek ki, amelyek a kapitalista áruforgalom részletes szabályozását célbevévő szerződési és kötelmi jogi elemzéseiben lehetők fel, s amelyek az érdekeszmének, általában az érdekeknek a jog egyik lényeges elemeként való megragadását és felfogását helyezik előtérbe.

Grosschmid a korabeli német jogtudományban megjelenő érdekkutató irányzattól függetlenül, Jhering „Zweck im Recht” c. munkájában megfogalmazást nyert érdekkutató módszerének és érdekelméletének hatásától érintetlenül, pusztán az adott magyar kapitalista áruforgalmi viszonyok s azok szabályozásának tanulmányozásától vezettetve, kötelmi jogi fejtegetéseiben a jogalkotásban és a jogalkalmazásban egyaránt az érdek elem jelentőségét igyekezett kimutatni. „Grosschmid az érdekeszme érvényesítését a jogalkalmazásban olyan korban fejlesztette művészetté, amikor az érdekkutató jogtudomány a német területen legfeljebb csak fejledezőben volt. Nincs kapcsolat Grosschmid módszere és a külföldi jogi iskolák között, amelyeknek elméleti vitáiról Grosschmid jobbára tudomást sem vett.”⁴⁷ Az, hogy a korabeli német elméletek reá hatással nem voltak, s ezektől függetlenül fedezte fel az érdek jogi jelentőségét, és tette az érdeket kötelmi jogi fejtegetéseinek egyik elméleti alappillérvé, a társadalmi-gazdasági viszonyok mélyebb szerkezetének éles szemű meglátásáról és a kapitalista gazdasági viszonyok, valamint a burzsoázia érdekeinek és igényeinek éleselméjű megértéséről tanúskodnak. Grosschmid magánjogi jegyzeteinek függelékében épp úgy, mint a kötelmi jogról írt hatalmas munkájában az alanyi jogot jogilag védett érdekként határozza meg.⁴⁸ De nemcsak az alanyi jogban, hanem a tárgyi jogban, a jogalkotásban és a jogalkalmazásban egyaránt nagy jelentőséget tulajdonít az érdekeknek. Az érdek „résztint sugallatos oka egy-egy jogszabálynak, résztint előírt zsinórmértéke helyel-közzel a jogalkalmazásnak.”⁴⁹ „Az érdekszpont bevetése nem kikezdése ekként a törvénynek kívülről, hanem a törvény saját belülről jövő, csakhogy halkabb önszavának a meghallgatása a lármásabb tételek mögül.”⁵⁰ Az isteni sugallaton nyugvó jogszme itt egészen gyakorlati és konkrét megfogalmazást kap; a jog sugalló okaként nem a jogszme, nem is a jogérzet, hanem a meztelen, póre érdekek jelennek meg. Az érdek a jog forrása, a jogalkalmazás zsinórmértéke s az alanyi jog tartalma.

Az érdek elemnek vagy érdekeszmének Grosschmid magánjogtudományi és jogfilozófiai felfogásában történő ez a határozott előtérbe kerülése és az,

⁴⁷ Szladits Károly, *Grosschmid és a magyar kötelmi jog*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1936. 1–2. sz. 11. o.

⁴⁸ Zsögöd, *Magánjogi jegyzetek*. Függelék. 1. o.; *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*. I. köt. 702. o.

⁴⁹ Zsögöd, *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*. I. köt. 703. o.

⁵⁰ Zsögöd i. m. II. köt. 865. o.

hogy az érdek a magyar magánjogtudományi fejtegetésekben Grosschmid művein keresztül jelentős szerephez jutott, a magyar magánjogtudomány fejlődésének egyik igen érdekes momentumára hívja fel a figyelmet. Mint láttuk, társadalmi-gazdasági viszonyaink fejletlensége, valamint politikai állapotunk nyomorúságos volta miatt Kantnak a burzsoázia érdekeit kifejező, főleg az akaratra építő magánjogi elvei a magyar magánjogtudományban nem honosodtak meg. Épp így, nem vált uralkodóvá ebben az időszakban a magánjogtudományban az a magánjogi akaratelmélet sem, amely — mint ismeretes — a magánjogban a liberális polgárság gazdasági érdekeit tükrözte. S később, 1867 után, az egyre erősödő és gyorsuló kapitalizálódás időszakában, a kapitalista áruforgalom megnövekedésekor, amikor különösen a kapitalista jellegű kötelmi jog kidolgozása került előtérbe, s ezen igénynek — mint arról szó volt — Grosschmid nagyjelentőségű, hatalmas munkájában próbál eleget tenni, a megkésett kapitalista fejlődés, amely nyomban a kapitalizmus imperialista szakaszának küszöbére jutott, olyan helyzetet teremtett — s ebben nem kis szerepe volt a feudális viszonyokkal való összeszővődöttségnek épp úgy, mint a munkásosztály jelentős és veszélyes megerősödésének —, amelyben a liberál-kapitalizmus és annak eszméi, így a magánjogi akaratelmélet meghaladottá vált anélkül, hogy kifejtést nyert volna, s így a burzsoa érdekeket kifejező magyar kötelmi jog már nem az akaratelméletre, hanem az általános kapitalista fejlődést tekintve később, az imperializmus előestéjén megjelenő s a századforduló idején virágzó érdekelméletre épült. Ennek az érdeken nyugvó magánjogi felfogásnak első kifejtője és hirdetője a magyar magánjogtudományban Grosschmid Béni volt. Az érdekelmélet, különösen Jhering hatására, később főleg a másik nagy magyar magánjogász, Szászy-Schwarz Gusztáv tanításában nyert kifejtést.

Mielőtt azonban a magyar magánjogtudomány történelmének menetét követve, megkísérelnénk megvizsgálni azokat a jogfilozófiai gondolatokat, amelyek Szászy-Schwarz Gusztáv magánjogtudományi munkásságának alapjául szolgáltak, még egy fontos és hálás feladat vár megoldásra. E korszak magyar magánjogtudományának uralkodó jogfilozófiáját a történelmi jogi iskola jogfelfogása szolgáltatta. Ezen uralkodó szemlélet mellett s ezzel szemben azonban ez időszak magánjogtudományában olyan műveket is találunk, amelyeknek elméleti támasza, jogfilozófiai alapjai nem a reakciós történelmi jogi iskola jogfelfogásából származtak, hanem ellenkezőleg, éppen ezen jogelmélet tanításai s az ezekre épülő magánjogtudományi fejtegetések ellen irányultak. A történelmi jogi iskola szellemét sugárzó magyar magánjogtudománnyal szemben álló magánjogászok kétségkívül legkiemelkedőbb és legnagyobbalakja, aki egyúttal az egész burzsoa magyar magánjogtudomány fejlődésének is egyik leghaladóbb felfogású képviselője, *Dell'Adami Rezső*.

III.

Dell'Adami Rezső tudományos munkássága s csaknem minden jelentősebb műve a magyar jogélet, a magyar magánjog és jogtudomány ebben az időszakban legjelentősebb és központi problémájával, az öröklési jog és általában a magyar magánjog kodifikálásának már többször említett és érintett kérdésével van kapcsolatban. A magyar magánjog kodifikálásának szükségessége, az 1848-as forradalom magánjogi meghagyásának teljesítése és az e körül zajló heves és izzó hangulatú viták szolgáltatták az alkalmat Dell'Ada-

minak arra, hogy önálló, haladó szellemű álláspontját kifejtő műveivel a magyar magánjogtudomány vitáktól zajos porondján megjelenjen. Dell'Adami az anyagi magyar magánjog az 1848-as szabadságharc örökségének szellemében történő kodifikálását állami és jogi életünk legfontosabb soronlevő feladatának tekintette. „Legégetőbb szükség a magánjog rendezése, az 1848-iki hagyomány teljesítése, a jelen állapot türhetetlen...”⁵¹ Kifejti, hogy a szabályok hiánya, a demoralizáló törvénynélküliség és jogbizonytalanság a magánjogi téren jelentkező bajok fő forrása. Hogy e bajokon segítsünk, el kell dönteni az elkerülhetetlenül felmerülő kérdést, hogy örököljünk vagy alkossunk. Dell'Adami minden tudásával és energiájával, szenvedélyes harciasságának izzó hevületével hirdeti, hogy a kodifikálás, a törvények alkotása az egyedüli helyes megoldás. A nyugati polgári államok fejlődésére, az ésszerűsége s az észjog érveire hivatkozva, a magyar magánjognak 1848 szellemében történő olyan kodifikálását követeli, amely a liberális polgári elveket — a jogegyenlőséget, az egyéni szabadságot, a vagyon fölötti feltétlen szabad rendelkezést és végintézkedést — követi. Mi sem természetesebb, minthogy a kodifikált burzsoa magyar magánjog létrehozását követelő Dell'Adami szenvedélyes hangú tudományos támadást indít a magyar magánjogtudomány azon képviselői ellen, akik a történeti jogi iskola retrográd szellemű tanításaira hivatkozva, elleneztek és akadályozták a magyar magánjog burzsoa jellegű kodifikálását.

Dell'Adami a történeti jogi iskola tanításait magukévá tevő, a magánjog kodifikálását ellenző magánjogászok konzervatív-reakciós jogfelfogása elleni polémiája során az ország történelmi helyzetéből, társadalmi-politikai állapotából indul ki. Találónan és szellemesen az 1860-as évek magyarországi viszonyait az 1820-as évek Németországának helyzetével hasonlítja össze. A magyar és a német állapotok egybevetéséből a társadalmi-politikai viszonyokra vonatkozólag két olyan jellemző sajátosságot fedez fel, amelyek mindkét országban lehetővé tették és szükségelték a történeti jogi iskola szellemének a magánjogtudományban való megjelenését. A két ország politikai állapotát illetően megállapítja, hogy akárcsak Németországban, nálunk is „politikai reakció virágzott, melyet actio meg nem előzött”,⁵² minek következménye a jogtudományban az volt, hogy „a XIX. század ellenzéki irányát pártolták, mielőtt egy XVIII. századot megéltünk volna”.⁵³ „Ez ellenszenv a XVIII. század bölcseleti szelleme ellen rejtett a XIX. század történelmi irányában s nyilatkozott különösen a jogtörténelmi iskolában.”⁵⁴ S míg Németországban a napóleoni elnyomás elleni küzdelem, addig nálunk az osztrák gyarmatosítással szembeni ellenállás volt az, amely teret nyújtott a történelmi jogi iskola reakciós nacionalizmusának. E társadalmi-politikai állapotokból vezeti le magánjogtudományunknak azt a jellemző sajátosságát, hogy az a Németországból átszármazott történeti jogi iskola tanításaira támaszkodik, amikor a burzsoa jellegű magyar magánjog kodifikálását akadályozza. Helyesen látja a történeti jogi iskolának a jogfilozófiai irányok között elfoglalt helyzetét, amikor kiemeli a történelmi jogi iránynak a „forradalom szellemi szülőjével, az észleges bölcselettel” való reakciós szembenállását, de ugyan-

⁵¹ Dell'Adami Rezső, *Az anyagi magyar magánjog codificatiója*. Bp. 1877. 17. o.

⁵² Dell'Adami, *Igazságszolgáltatásunk és közigazgatásunk reformja*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1880. I. sz. 19. o.

⁵³ Dell'Adami, *Az anyagi magyar magánjog codificatiója*. 20. o.

⁵⁴ Dell'Adami i. m. 38. o.

akkor arra is rámutat, hogy a történeti jogi iskola az, amely „előkészíté a jelenkor természettudományi szellembölcseletét”,⁵⁵ azaz a pozitívizmushoz való átmenetet jelenti. Miután a történeti jogi iskolának a jogfilozófiai irányok közötti helyét és tanításait a magyar magánjogtudományban való meghonosodásának társadalmi-politikai okait feltárta, sorra veszi magánjogászainknak a történeti jogi iskola tételeire támaszkodó kodifikációellenes érveit és azokat kíméletlen bírálathoz részesíti.

A történeti jogi iskolának magánjogtudományunkban szélesen elterjedt történeti szellemét és módszerét véve szemügyre, kimutatja e történetiség konzervativizmusát és álhistorizmusát. Heinere hivatkozva, szellemesen gúnyolja az organikus fejlődés gondolatát, amely horror vacui-féle érzettel tekint a forradamakat. A forradalmat kizáró organikus fejlődés, „a 'szerveség' volt a reakció elméleti köpenye”.⁵⁶ A nemzeti jog szerves fejlődésének hangoztatásával akadályozták annak tényleges fejlődését. „Ezen történelmi szellem sugallta részben 1861-ben a régi magyar törvények restauratioját.”⁵⁷ Az organikus, szerves fejlődés reakciós gondolatát használták fel arra, hogy ősi, nemzeti jogunkat védve, a magyar magánjog polgári irányú fejlődését meggátolják. A történeti jogi iskola organikus fejlődési elméletének és reakciós történetiségének elvetése után, reakciós nacionalizmusát és a népszellemtől szóló misztikus tanításának a magyar magánjogtudományban való konzervatív-reakciós felhasználását bírálja. Nagy történelmi elemzéssel és argumentációval kimutatja, hogy ősi magyar jogunk végeredményben a római jogból, a germán hűbéri jogból és a kánonjogból tevődik össze; „... ez ősi jog nagyobb része éppen nem eredt a magyar nép életéből s jogi öntudatából, hanem a mindennapi szükségleteknek megfelelő külföldi intézmények honosításából.”⁵⁸ Ezért paródiának nevezi azt a folyamatot, ami magánjogtudományunkban lejátszódott, hogy „hivatkozással fajunk géniuszára ősi német, tisztán német régi jogunk visszaállítása követeltetett.”⁵⁹ Dell'Adami jól látja, hogy a jogunk történelmi, szerves fejlődésére és ősi nemzeti jellegére való hivatkozás a korhadt feudális magyar magánjog konzervatív reakciós megőrzésére irányul; „Ha ma a jog ősisége indok és érv lehet az örökjog ősitésére, holnap e címen a nemesi kiváltságok restauratioját, holnapután a Hármaskönyv teljes elfogadását követelhetni.”⁶⁰ Ezért maró gúnyval illeti magánjogtudományunknak azokat a képviselőit, akik lemondva minden tudományosságról, hamis magyarkodással és nemzetieskedéssel védelmezik anakronisztikussá vált feudális intézményeinket. Hevesen kikel ezen „idola patriotismi” ellen és ironikusan kijelenti, hogy „a mos patrius tisztelete szép az illő helyen; de a tudomány országát lóháton el nem foglaljuk”.⁶¹ Hasonlóképpen intézi el magánjogászainknak a történeti jogi iskola misztikus, népszellemeire való hivatkozását is. Tudományos szenvedélyességgel leplezi le annak a felfogásnak tudománytalanságát és történelmietlenségét, amely a jogot a megfoghatatlan, misztikus népszellemből vezeti le; „Meghatározhatatlan, aether-természetű népszellemből, mint mythikus jósdából, törvényhozási eszméket meríteni

⁵⁵ Dell'Adami i. m. 25. o.

⁵⁶ Dell'Adami i. m. 32. o.

⁵⁷ Dell'Adami i. m. 31. o.

⁵⁸ Dell'Adami i. m. 69. o.

⁵⁹ Dell'Adami i. m. 225. o.

⁶⁰ Dell'Adami i. m. 261. o.

⁶¹ Dell'Adami i. m. 165. o.

annyit tesz, mint ellentmondani a történelemnek és a tudománynak . . . ”⁶² Mindebből kitűnik, hogy Dell’Adami a leghatározottabban szembeszállt azokkal a nézetekkel, amelyek a történeti jogi iskola elméletére támaszkodva, gátolták a burzsoa magyar magánjog kialakulását. Tudományos igényességgel bírálta e magánjogászok történelmi módszerét, reakciós nacionalizmusát, a népszellemből fakadó nemzeti jogunkról szóló tudománytalan nézeteit. Kimutatta, hogy az organikus fejlődésről, jogunk ősi nemzeti jellegéről, a misztikus népszellemről szóló elméleteknek semmi közük az objektív valóságához, szemben állnak a történelemmel és minden tudományosságot nélkülöznek.

Dell’Adaminak a kodifikációs polémia során kifejtett nézeteiből világosan kitűnik az a jogfilozófiai bázis, amelyre magánjogi munkásságát építette. A magyar magánjogtudományban dúló kodifikációs vitában a történeti jogi iskola felfogását valló reakciós konzervatív állásponttal szemben a polgári követelményeket hangoztató észjogi érvelést állítja szembe. Általában e vonatkozásban mindig a történeti jogi iskola és az észjog ellentétéről beszél. Dell’Adami maga is — mint arról szó volt — többször az ésszerű jogfelfogás követelményeire, az ésszerűségekre hivatkozva követeli a burzsoa magánjog kodifikálását. A kodifikációs polémiaiban hangoztatott ezen észjogi érveléséből, a történeti jogi iskolával való szembenállásából úgy tűnének, hogy Dell’Adami magánjogi műveinek jogfilozófiai alapját az észjog szolgáltatta. Magánjogtudományi munkásságának alaposabb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy nem volt az észjogi bölcelet híve. Dell’Adami korának hű gyermekeként jól látta, hogy az imperializmus időszakának küszöbén álló Magyarország feudálkapitalista társadalmi-gazdasági viszonyai közepette az észjogi bölcelet már anakronisztikussá vált s nem fejezi ki a burzsoázia érdekeit. Ez évtizedek feltörő burzsoáziájának olyan jogfilozófiára volt szüksége, amely „a jelent és a fényes kapitalista jövőt dicséri, amely a kapitalista világ gazdaság felé mutat”, „amely képes a modern tudományosság illúzióját kelteni” és „egyben elég óvatos is ahhoz, hogy a valóságos összefüggések feltáráshoz ne fogjon”, s „amely a burzsoáziában az egész társadalom hivatott vezetőjét és mindenki érdekeinek képviselőit láttatja.”⁶³ Ez a jogfilozófia a pozitivista jogbölcelet volt.

Dell’Adami magánjogtudományi munkássága is lényegében a pozitívista jogbölcelet tételeire épül. Kora vezető és uralkodó jogfilozófiájának a „természettudományi szellembölceletet”, a „pozitív jogtudományt, mint a társadalom természettudományának ágát”⁶⁴ tartja. Ennek megfelelően a tudományos kutatás célja „az egyetemes változatlan természet-törvények”, a „fejlődési törvények” kutatása és feltárása. A történeti jogi iskola organikus felfogásával, spenceri hatásokat mutatva, a „helyesen értett szerveséget állítja szembe, amely azt jelenti, „hogy a szellemnek is, egyéni és közszellemnek, vannak fejlődési törvényei, hogy tehát különböző heterogén elemek hatnak a jogalkotást és a jogalkalmazást (a tulajdonképpeni jogéletet) közvetítő akaratra és hogy ezekkel számolnia kell a törvényhozónak . . . ”⁶⁵ Dell’Adami szerint a történelmi módszer kimutatta, hogy „a szellem is fejlődik, hogy a fejlődésnek vannak törvényei, hogy a szellem is az egyetemes okkapcsolatos

⁶² Dell’Adami i. m. 308. o.

⁶³ Szabó i. m. 211. o.

⁶⁴ Dell’Adami i. m. 25., 30–31. o.

⁶⁵ Dell’Adami i. m. 34–35. o.

átváltozás alá vetve van.”⁶⁶ A fejlődés és az egyetemes okkapcsolatos törvény gondolata a pozitivistá jogfilozófiára jellemző. Míg azonban a történeti jogi iskola organizmusát, mint olyat, amely a fennálló konzerválására törekszik, elveti, addig a spenceri organikus evolúcionizmus elfogadásával olyan társadalomszemlélet álláspontjára helyezkedik, amely szintén a reformokon keresztül történő szerves, megszakitás, ugrás nélküli fejlődést hirdeti, s miként a történeti jogi iskola, a forradalmi változás lehetőségét kizárja. Dell’Adami szemléleti mód kifejtésénél ugyan mindig a változás és változtatás fontosságát hangsúlyozza, a spenceri szervesség és organikus fejlődés azonban éppen olyan történetietlen és retrográd, mint a történeti jogi iskola reakciós, konzervatív, múltba néző szemlélete. Magánjogtudományunk jogfilozófiai alapjait illetően tehát sajátos módon a történeti jogi iskola organikus álhistorizmusával a pozitivistá elmélet lényegében ugyanesak történetietlen, evolucionista organizmusa szállt szembe.

Dell’Adamit a társadalmi jelenségek természettörvényeinek kutatása egyes, a történelmi materializmus felfogásához közelálló megállapításokig vezette. Jól látható ez a jognak a társadalmi viszonyokkal, különösen a gazdasági viszonyokkal való összefüggését érintő fejtegetésekből. Dell’Adami kifejti, hogy „a jog szervessége nem jelent egyebet összhangjánál a konkrét társadalmi viszonyokkal”.⁶⁷ A társadalmi-gazdasági viszonyoknak változásával a jog és a társadalmi állapotok között inkongruencia keletkezik, amely új jog létrehozását követeli. A jog és a társadalmi viszonyok összefüggésének feltárásával a társadalmi viszonyokat tovább elemezve, kiemeli a gazdasági viszonyoknak a jog lényegét meghatározó szerepét. A gazdasági élet a világtörténet hajtóereje, „a gazdasági élet azon alap, mely fölött a szociális, politikai, etikai és esztetikai érdekek rétegei képződnek.”⁶⁸ A jogi élet is a legszorosabb és legbensőbb kapcsolatban van a gazdasági élettel; „a gazdasági erők a jog vegytani elemeiként, testi tartalmaként tűnnek fel, melyek azt annyira áthatják, hogy minden változásuk a jog lényege változását idézi elő.” „Az egész jog-dinamika e szerint a gazdasági élet, mint tengelye körül forog.”⁶⁹ A materialista felfogásnak a társadalmi jelenségekre, így a jogra való alkalmazása azonban nem tud Dell’Adami jogfelfogásában teljes következetességgel és határozottsággal uralkodóvá válni. A továbbiakban ugyanis Dell’Adami idealista szemlélete folytán lerontja a gazdaság és a jog kapcsolatát illetően tett helyes megállapításait. A részletesebb kifejtés során a jogot meghatározó tényezők felsorolásakor a gazdasági viszonyoknak ezt az elsődleges, meghatározó szerepét letompítja, a gazdasági elemet a politikai, erkölcsi és szellemi tényezőkkel nivellálja, s különösen a konkrét jogi kérdések tárgyalásánál veszi el ezt a materiális talajt s téved az idealizmus hibás ösvényére. Jól látható idealizmusának gyengesége a polgári tartalmú változásoknak észjogi érvekre hivatkozással való követelésénél, a reális társadalmi alaptól elszakadt módon elképzelt világjog utópiájának hangoztatásánál, de különösen a jog „lélektani tüneményként” való felfogásával, a tudomány a jogfejlődésben játszott szerepének eltúlzásával, valamint a jog fejlődésének a „tárgyi célszerűséggel” és az „egyetemes, ésszerű elem fejlődésével” való magyará-

⁶⁶ Dell’Adami i. m. 36. o.

⁶⁷ Dell’Adami i. m. 53. o.

⁶⁸ Dell’Adami i. m. 187. o.

⁶⁹ Dell’Adami i. m. 188. o.

zatával tesz lényeges és meghatározó jellegű engedményeket a pozitivistá jogfelfogás idealizmusának.

Hogy Dell'Adami mennyire kora burzsoáziájának érdekeit fejezi ki magánjogtudományi munkásságában, azt a jogfelfogásában beálló változások jól mutatják. Míg 1877-ben megjelenő, az anyagi magyar magánjog kodifikációját tárgyaló munkájában az észjogi elvek alapján, a klasszikus polgári elveket megvalósító kodifikációt követel, a törvények alapján álló szilárd jogbiztonság szükségességét hangoztatja, addig később megjelent műveiben, a hanyatló kapitalizmus ellentmondásait látva, olyan nézeteket fejt ki, amelyek az imperialista fejlődés küszöbére jutott burzsoázia érdekeinek megfelelőek. Dell'Adami hangot ad a jogszabályokon nyugvó, jogbiztonságot aláásó szabadjogi iskola azon törekvéseinek, melyek a jogi élet súlypontját a jogalkotásról a jogszolgáltatásra igyekeznek áthelyezni. A burzsoa törvényesség bomlását igazolni akaró szabadjogi iskola a túlhaladottá vált jogszabályok félretételét hangsúlyozza. Dell'Adami is helyt ad a szabadjogi felfogásnak. „A tapasztalás bizonyítja, hogy a modern jogműveltség különben is mindinkább oda vezet, hogy az uralkodó jogérzületből és tudományos eszmékből a gyakorlat közvetlenül merítse a mindennapi jogot, csak a fő elvekben keresve támaszt a törvényekben.”⁷⁰ A szabadjogi nézeteknek Dell'Adami jogfelfogásába való behatolása mellett az imperialista jogfejlődést tükröző egyéb magánjogi és jogfilozófiai nézetek is fellelhetők munkásságában. Látva a burzsoa társadalomnak fő ellentmondását, azt, hogy a munkásosztály kizsákmányolására épül, ebből azt a helyes megállapítást vonja le, hogy „az egyén nincs felszabadítva, melyet törvényesen kizsákmányolni lehet.”⁷¹ Dell'Adami a kapitalista társadalom eme rákfenéjének okát individualizmusában, abban látja, hogy a termelő erőknek és vagyoneleszlásnak, a tőkének és munkának, társulásnak és közösségnek szervezését teljesen az egyéni autonómiára bizza. Nem látva a kapitalista kizsákmányolás tényleges alapját, a társadalom eme visszasságát jogi intézkedésekkel gondolja megoldhatónak. Ezért az egyéni autonómiára építő jogrendszer már nem kielégítő. „Amely polgári törvénykönyv ma ezen meghaladott észjogi alapon áll, az a mai kor követelményeinek meg nem felelhet.”⁷² Olyan jogi szabályozásra van szükség, amely a speciális viszonyok anyagának elemzéséből indul ki és „etikai szempontból a vagyoneleszlást, a fogyasztást, a társadalmi szervezést az osztályokon belül befolyásolni akarja. Ezt csak az államhatalom a jog által érheti el. Ezért postulált új köz- és magánjogi reformokat. A mai kódexekben foglalt egyéni, észjogi, elvont alapon nyugvó, elhaló jognak szabályai nem elégítik ki többé az élet követelményeit s ezért látjuk annak helyében egyre nőni, fejlődni a modern, speciális jogokat.”⁷³ A tőkés társadalom alapvető ellentmondásának megoldását tehát a kapitalista társadalom keretei között maradó jogi reformokkal, jogi „olajesepekkel” véli elérhetőnek. Ennek érdekében a speciális jogok kifejlesztését, az államnak az egyéni viszonyokba való beavatkozását tartja szükségesnek. „Mi . . . az egész felosztást köz- és magánjogra hibásnak, a modern jog szempontjából . . . avult és valótlan,

⁷⁰ Dell'Adami. *A magyar polgári törvénykönyv tervezete és a modern jogtudomány.* Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1883. IX. 8. o.

⁷¹ Dell'Adami i. m. 23. o.

⁷² Dell'Adami i. m. 23. o.

⁷³ Dell'Adami i. m. 24. o.

ókori (római) classificationnak tartjuk s az államérdeket és állami beavatkozást az egyéni szabadságból folyó alapjogok tisztelete mellett sem látjuk kizárva a tisztán gazdasági (magán) jog terén sem.”⁷⁴ A szabadjogi nézetek terjesztése, szociális jogi reformok, állami beavatkozás szükségességének hirdetése, speciális jogok létrehozása, a jog közjogra és magánjogra való felosztásának elvetése — mindezek az elemek Dell’Adami munkásságában az imperializmus időszakának jogfelfogására utalnak. Dell’Adami tehát ezekkel a jogelméleti nézeteivel már a kapitalizmus konzerválására törekedett és a polgári társadalom és magánjog történelmileg jogosult követelőjéből a hanyatló tőkés társadalomnak és jogának — Lukács György szavaival élve — indirekt apologetájává vált.

Dell’Adami Rezső magánjogtudományi munkásságának jogfilozófiai alapjait illetően megállapíthatjuk tehát, hogy Dell’Adami az észjogi beütésekkel tarkított és szociológiai elemekkel tűzdelt pozitivista jogfelfogásra építette magánjogi tételeit, mely pozitivista felfogás későbbi éveiben a szabadjogi és szociális jogi iskola megállapításaival bővült és módosult. E jogfilozófiai felfogás megfelel a feudális erőkkal küzdő, történelmileg megkésve érkezett, a tőkés fejlődés imperialista szakaszának küszöbén megjelenő magyar burzsoázia társadalmi helyzetének és érdekeinek. Dell’Adami tipikus példája a feudális múlttal radikálisan leszámoló, a polgári követelményekért küzdő ama megkéssett polgárnak, aki, amikor a forradalmi polgári elvek megvalósulásáért küzd, már tapasztalja ezen elvek megvalósulásából fakadó ellentmondásokat és társadalmi fonákságokat, miért is a polgári elvek vonatkozásában történelmileg jogosult illúzió talaját veszti, sőt az így létrejött társadalom belső ellentmondásai már arra kényszerítik, hogy a követelt és megvalósuló polgári viszonyok fenntartása érdekében a fennen hirdetett és vallott polgári elveket csorbító magánjogi javaslatokat és elméleteket dolgozzon ki.

IV.

A századforduló táján Magyarország is eljutott a tőkés társadalom monopolkapitalista, imperialista fejlődési szakaszába, kialakulnak a monopóliumok, a trösztök, egyre növekszik a bankok érdekeltsége az iparban, fokozódik a tőkekivitel és erősödnek az expanziós törekvések. A feudál-kapitalista társadalmi-gazdasági rend monopolkapitalizmussá, imperializmussá alakult. A fejlődésnek ez a tendenciája a magyar magánjog és magánjogtudomány alakulásában is megmutatkozott. Míg a XIX. század utolsó két évtizedének magánjogi fejlődésére elsősorban a kapitalista forgalom biztonságát célzó kötelmi jog megteremtése és a magánjogi kodifikációra irányuló további törekvések jellemzőek, addig a századforduló után, a monopolkapitalista viszonyok kezdődő kialakulása a magyar magánjogban is a fejlődés általános monopolkapitalista jellegének megfelelő jelentős változásokat eredményezett (közjogiasodás, állami beavatkozás stb.). A századforduló magánjogtudományát s annak jogfilozófiai alapjait vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyokban beálló, az imperializmus irányába mutató fejlődés magánjogtudományunkban s annak jogelméleti felfogásában is kifejezést nyert. Ezen időszak magánjogtudományának jogelméleti bázisát

⁷⁴ Dell’Adami, *Magánjogi codifikációnk és régi jogunk*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1885. XXIII. 20. o.

illetően két jellegzetes, fő vonalat találunk: Az egyik tendenciát Szászy-Schwarz Gusztáv munkássága jelzi; a monopolkapitalizmusra való átmenetet legjobban Szászy-Schwarz magánjogi műveiben és az ezek alapjául szolgáló jogfilozófiai nézeteiben mérhetjük le. A XX. század első évtizedeinek másik magánjogtudományi irányát pedig Ágoston Péternek és Meszlény Artúr-nak a szociális jogi vagy jogszociológiai felfogásra építő munkássága jelenti.

Szászy-Schwarz Gusztáv magánjogi műveiben és jogbölcséleti felfogásában a monopolkapitalista viszonyokba való átfejlődés világosan kifejeződik. Magánjogi munkáiban imponáló tudományos felkészültséggel és látókörrrel folytatja azt a hatalmas és jelentős vállalkozást, amelyet Grosschmid Béni kezdett meg: a kapitalista áruforgalom biztonságát célzó magánjog kiépítését. Míg Grosschmid minden külföldi befolyástól függetlenül, addig Szászy-Schwarz a korabeli európai, különösen a német jogtudomány eredményeit felhasználva, igyekszik ennek a magánjognak elméleti alapjait kimunkálni. A magyar társadalmi-gazdasági viszonyok — mint arról szó volt — megkésve jutottak a kapitalista jellegű fejlődés stádiumába, minek következménye az volt, hogy csaknem mindjárt az imperializmus küszöbére kerültek. Ennek a megkésétt és forradalmi, haladó illúzióját hamar vesztett fejlődésnek volt az eredménye, hogy a klasszikus burzsoa magánjog akarati elemet hangsúlyozó szemlélete a magyar magánjogban és jogtudományban nemigen kapott hangot. Kötelmi jogunk megteremtése és elméleti megalapozása a tőkés fejlődés későbbi szakaszára, a monopolkapitalista szakaszt közvetlenül megelőző időszakra, sőt még az imperializmus első periódusára is jellemző érdekelmélet alapján történt. Szászy-Schwarz is az érdeket állítja magánjogi elméletének homlokterébe. A tőkés gazdasági viszonyok a fejlődésnek abba a szakaszába jutottak, amikor a kapitalista áruforgalom biztonságának megteremtése volt a magánjog egyik legfontosabb feladata. A tőkés áruforgalom biztonságát Jhering nyomán Szászy-Schwarz is azzal igyekezett elméletileg elősegíteni, hogy a tőkésosztály általános érdekét a kapitalista egyéni érdekekkel és akarat-tal szemben elsődlegesnek jelentette ki és az előforduló jogviszonyok eldöntésénél mindig az érdekeknek, az általános tőkés érdekeknek jelentőségét húzta alá. A kapitalista áruforgalom biztonságát célzó jheringi érdekelméletnek Szászy-Schwarz magánjogi felfogásában való megjelenése, az érdekelméletnek a magyar jogtudományban uralkodó felfogássá tételére irányuló törekvés a jogbölcséletileg igen tájékozott Szászy-Schwarz jogfilozófiai nézeteit is meghatározta.

Hogy az érdekkutató jogtudománynak elméleti jogosultságát bebizonyítsa, s a magyar magánjogtudományban való meghonosodását elősegítse, mindenekelőtt azokkal a magánjogi és jogfilozófiai koncepciókkal kellett leszámolnia, amelyek az érdekelmélettel szemben álltak és elterjedését akadályozták. Ezért szellemes és sokszor mélyen járó bírálatban részesíti ezeket az elméleteket. Mindenekelőtt a kapitalista társadalmi-gazdasági viszonyoknak már meg nem felelő, anakronisztikussá vált akaratelméleteket semmisíti meg kíméletlen és sokszor találó bírálatával; „az »absztrakt akarat« eszméje mint valóságos *filozófiai átok* nehezedik magánjogi tudományunkra; a reális érdekek és védelmük helyébe az »akaratszabadság, akaraturalom« metafizikai élvezetét, az »akaratávetettség« absztrakcióját teszi; reális embereket, kik a jogász világát teszik, testnélküli »akaratpotenciákká« desztillál; a legegyszerűbb, minden józan ember előtt érthető viszonyokat filozófiai absztrakciókká csavarja fel, melyek a legelső gyakorlati alkalmazáskor cserben hagy-

nak, és a praktikus jogászebert a tudomány iránti jogos bizalmatlansággal töltik el.”⁷⁵ Hasonló szigorúsággal bírálja a történeti jogi iskola organikus, a jogot a népszellemből származtató és „törvényhozási kvietizmust” valló elméletét⁷⁶ éppúgy, mint „az »organizmussal« és »jogi testtel« való képjátékokat”⁷⁷ űző spekulációkat. Szászy-Schwarz az érdekelmélet hegemoniájának megteremtése és a „spekulatív”, „naturalisztikus” és „formalisztikus” elméletekkel való leszámolás során arra az álláspontra jut, hogy a magánjogtudományok és általában a tételes jogtudományoknak nincs szükségük semmiféle jogbölcslethez, hanem meg kell elégedniük a törvények, a jogszabályok dogmatikus, leíró jellegű elemzésével és magyarázatásával. „Mi juristák, nem a tünemények *benső mivoltát* keressük, hanem regisztráljuk egyfelől a forgalmi élet nézeteit, másfelől a törvény értelmét — mélyebben nem hatolunk, sőt . . . mint *juristáknak* mélyebbre hatolnunk nem is szabad”.⁷⁸ Szászy-Schwarznak a jogbölcsletheztől való elfordulását, azt, hogy a jogfilozófiát a magánjogtudomány számára feleslegesnek, sőt a pozitív kutatást zavarónak tartja, a tőkés társadalom adott helyzetéből fakadó az a körülmény magyarázza, „hogy a tételes jogtudománya a fejlődésnek ebben a szakaszában már megelégedhetett a fennálló dogmatikus értelmezésével, a kazuisztikával s feladatául éppen a távolabbi összefüggések és kételyeket ébresztő elemelkedések helyett az érvényes jognak a maga nemében ugyan magas színvonalú, de valójában nem elvi igényű, hanem felületen maradó boncolgatását, formalisztikus elemzését tűzte ki.”⁷⁹

Társadalmi-gazdasági viszonyainknak monopolkapitalista tendenciájú alakulása s ennek következtében magánjogunk elé tornyosuló új feladatok jelentős fordulatot eredményeztek Szászy-Schwarz Gusztáv magánjogi felfogásában és ezt megalapozó jogfilozófiai nézeteiben. A századforduló után mindinkább nyilvánvalóvá válik a fennálló tételes jog és az újonnan kialakuló monopolkapitalista társadalmi viszonyok ellentmondása. A klasszikus elvekre építő magánjog és az 1880-as években egyre bonyolultabbá, ellentmondásosabbá és anarchikusabbá váló tőkés áruviszonyok ellentmondását a forgalmi biztonságot célzó érdekelmélettel próbálta áthidalni, s a magánjogot a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyokkal összhangba hozni. A monopolkapitalistává vált gazdasági-társadalmi viszonyokból kinövő magánjogi problémákat azonban már nem lehetett az érdekelmélet alapján teljesen kielégítő módon megoldani. Ezért, hogy ismét csak az áruforgalom magánjogi szabályozására utaljunk, az általános tőkés érdek figyelembevételével elérhető forgalmi biztonsággal az imperializmus időszakában Szászy-Schwarz a „forgalmi jóhiszem” elvét állítja szembe. Az imperializmus idején a jogtudományban s így a jogfilozófiában általánossá váló, különböző megfogalmazásokban, de mindig újra és újra felmerülő probléma a jog és az élet között észlelhető ellentmondások kiküszöbölése, a jognak az élettel való összhangba hozása. Mondani sem kell, hogy itt nem általában a jog és a valóság, az élet és a jogszabályok divergenciájáról, hanem a korábban kialakult burzsoa jog és a monopolkapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok közötti ellentmondásról van szó. A magyar magán-

⁷⁵ Szászy-Schwarz Gusztáv, *Új irányok a magánjogban*. Bp. 1911. 59. o.

⁷⁶ Szászy-Schwarz i. m. 10–11. o.

⁷⁷ Szászy-Schwarz i. m. 67. o.

⁷⁸ Szászy-Schwarz i. m. 59. o.

⁷⁹ Szabó i. m. 325. o.

jog és az újonnan kialakult monopolkapitalista gazdasági viszonyok között előálló ellentétet fogalmazza meg Szászy-Schwarz általánosított formában a jog és az élet ellentmondásaként, amelyet azután magánjogi elméletével megoldani törekszik.

A fennálló magánjog és az új viszonyok divergenciájából fakadó problémák megoldást igényelnek. Ehhez szükség van a joghölcselet segítségére. Ezért a fordulat, amelyet Szászy-Schwarznál a jogfilozófiának a magánjog és általában a tételes jogtudományok vonatkozásában játszott szerepét illetően észlelhetünk. Míg korábban — mint arról szó volt — mint feleslegest és zavaró jelenséget a joghölcseletet elutasította, s a magánjog szempontjából nélkülözhetőnek jelölte meg — bár a joghölcseleti érvektől és gondolatoktól saját elméletét sem tudta teljesen megóvni (gondoljunk csak az érdekelmélet felhasználására) —, addig a századforduló után fokozott érdeklődést tanúsít és jelentőséget tulajdonít a jogfilozófiának. „A joghölcseletnek valóságos újjászületése az, ami az utolsó két-három évtizedben végbement”⁸⁰ — írja lelkendezve 1908-ban. S a joghölcseletnek ezen „újjászületéséből”, azaz a monopolkapitalista korszak burzsoáziájának érdekeit jobban képviselő, új joghölcseleti irányokból származó jogfilozófiai gondolatokat Szászy-Schwarz is igyekezett magánjogi felfogásában úgy hasznosítani, hogy ezáltal magánjogi álláspontja mindjobban hozzáidomuljon az éppen létrejövő monopolkapitalista viszonyokhoz.

Szászy-Schwarz megérti a kor jogtudományának azt a tendenciáját, hogy „a jogot az étellel összhangzába hozza”.⁸¹ Ezért csatlakozik a formalisztikus és a teleológiai irányt szintézisbe hozó „új dogmatikához”, amely — mint írja — gyakorlatibb, exactabb és egyetemesebb, mint a régi.⁸² Ez az új jogtudomány a céljogtudomány, amelynek fő kérdése, hogy mi a jog célja. „A joghölcselet nem éri be többé azzal, hogy a tételes jognak pragmatikus okait keresse. Ezt a munkát a történészre hagyja. Hanem felállítja a jövő feladatát s keresi a megoldáshoz vezető eszközöket.”⁸³ Ezért a törvényhozás feladatának a „helyes jog” megalkotását tartja, annak a jognak megteremtését, amely megfelel céljának. A stammleri „helyes jog” gondolata, a „helyes jog” újkantiánus anyagi és alaki elvei Szászy-Schwarz jogfelfogására is hatással voltak. Szászy-Schwarz nemcsak a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás területén is teret enged a helyes jogi felfogásnak; a törvény és a bíró viszonyának problémáját illetően az új tan, a céljogtudomány — írja — szabadabb állást adott a bírónak. A fennálló jog szerint kell ítélni, de a hézagokat a bíró belátására bízta. A bíró működése így a törvényhozó működéséhez hasonlít.⁸⁴ A törvényhozói tevékenységhez hasonló működést kifejtő bírónak a hézagok kitöltéséhez a „helyes jog” adja meg a mértéket. S bár Szászy-Schwarz a helyes jogi tanításhoz közel álló szabadjogi felfogást még túlzásnak tartja, azáltal, hogy a bírónak bizonyos esetekben törvényhozói funkciót tulajdonít s tevékenysége mértékéül a szubjektív és megfoghatatlan helyes jogot teszi, nem kétséges, hogy a jog és az élet között keletkezett szakadék áthidalására irányuló törekvésében a burzsoa törvényesség lazításához folyamodik.

⁸⁰ Szászy-Schwarz i. m. 145. o.

⁸¹ Szászy-Schwarz i. m. 149. o.

⁸² Ld. Szászy-Schwarz i. m. 108–109. o.

⁸³ Szászy-Schwarz i. m. 145–146. o.

⁸⁴ Ld. Szászy-Schwarz i. m. 123. o.

A jog és az élet összhangba hozására irányulnak Szászy-Schwarznak a jog lényegének megmagyarázását célzó fejtegetései is. A jog lényegének és fogalmának kifejtésénél azonban nem annyira az újkantiánus, hanem inkább a pszichológiai jogelméletek tanításainak nyomait lelhetjük fel. A kérdés feltevése ugyan közel áll az újkantiánus jogfilozófia problematikájához, hisz Szászy-Schwarz számára is a fő probléma a norma és a tényleges hatás, az érvényesség és hatásosság kérdése. A megoldást azonban nem az újkanti jogfilozófia megoldási módjainak útján keresi, hanem inkább a pszichologizáló jogbölcselethez veszi. „A jog valóságban csak az emberekben lefolyó érzésfolyamat; a jogtudomány az emberi lélektan egyik része.”⁸⁵ A jogot tisztán pszichikai jelenségnek, az emberben élő érzésnek és képzetnek, absztrakciónak tartja; „... a norma (tárgyi jog), jog, kötelesség nem rajtunk kívül létező valamik, hanem csak bensőnkben levő érzések és képzetek...”⁸⁶ A jognak ilyen pszichológiai, idealista és jórészt irracionális felfogására Szászy-Schwarz azért van szüksége, hogy olyan jogi magyarázatot találjon, amely megszünteti a jog és az élet ellentmondását. A lélektani magyarázat szerint ugyanis a jogi norma, az állami parancs önmagában még nem jog, hogy ez valóságos jog legyen, ahhoz az szükséges, hogy az emberek bensőjében, érzéseiben és képzeteiben a tényleges követés kötelességét ébresszék. „A jogtételek magukban még egyáltalán nem alkotnak jogot. A törvénykönyv tartalma éppoly kevésbé jog, amint a katekizmus tartalma nem vallás, vagy mint az illemkódex tartalma nem illem. Jog csak azon képzelt parancsok összessége, melyek valamely társadalom tagjaiban tényleg működnek. Az írott jogtételek csak anyagát és nem is kizárólagos anyagát adják vissza ezen a lelkekben hajtóerőképpen élő jognak.”⁸⁷ Az a jog tehát, amely a monopolkapitalizmus időszakájában már nincs összhangban az emberek (az uralkodó osztály tagjainak) gondolat- és érzésvilágával, melyeket épp úgy, mint a jogot a gazdasági viszonyok és érdekek határoznak meg, nem jog többé. Olyan jogra van szükség, amely fel tudja ébreszteni a megtartás, a követés kötelességének tudatát. Ezért jog csak az, amely tényleges követésre, megvalósulásra talál. „Törvény az az akaratkijelentés, melyet az állampolgárok tényleg követnek. Amely akaratkijelentés az állampolgárok zöménél tényleg követésre nem talál, azaz mely bennük azt az érzést nem váltja ki, hogy azt követni kell, az nem törvény.”⁸⁸ Ennek a felfogásnak a jog osztályjellegét elleplező tendenciáját nem szükséges különösebben aláhúzni. Nyilvánvaló, hogy monopolkapitalista viszonyok mellett azt, hogy mi a jog, nem az állampolgárok zömének tudata dönti el, hanem az uralkodó osztály érdekei és akarata. Az is világos, hogy a lakosság többségét, a munkásosztályt sújtó és ezért a munkásosztály tudatában helyeslésre egyáltalán nem találó burzsoa érdekeket szolgáló jogszabályok, kapitalista viszonyok mellett, ezen érzéshelyi és gondolkodásbeli elutasítás ellenére is jog és törvény maradnak.

Szászy-Schwarz jogbölcseleti nézeteinek az imperialista kor jogfilozófiájához való közeledését s e reakciós jogelmélet tételeinek magánjogi felfogásába való behatolását különösen jól láthatjuk még a jogi helyzetekről szóló fejtegetéseiben és a „szociális joggal” kapcsolatos állásfoglalásából. Szászy-Schwarz

⁸⁵ Szászy-Schwarz, *Parerga*. Bp. 1912. 6. o.

⁸⁶ Szászy-Schwarz, *Új irányok a magánjogban*. 184. o.

⁸⁷ Szászy-Schwarz i. m. 166. o.

⁸⁸ Szászy-Schwarz, *Parerga*. 78. o.

— az imperialista korszak jogbölcséleteire jellemző felfogásnak megfelelően — az alanyi jog problémáját újabb szempontok szerint próbálja megoldani. Nála is kifejezést kap a monopolkapitalista időszaknak az alanyi jogot háttérbe szorító tendenciája. Ez mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy az alanyi jogi felfogást a jogi helyzetelmélettel váltja fel. Az embereknek nem alanyi jogaik vannak, hanem jogi helyzetekbe kerülnek. E jogi helyzetek egyike, amelyet alanyi jognak nevezünk. A személyiséget és a jogot részeire, atomokra bontó helyzetelmélet az imperialista jogelmélet tipikus terméke. A burzsoa társadalom az ember fölé nőtt, e társadalom anarchikus viszonyai közepette az ember már nem rendelkezik olyan jogokkal, melyekkel társadalmi helyzetét kialakíthatná és meghatározhatná, az egyén meghatározott helyzetben van s ez határozza meg alanyi jogait. A kiindulási pont tehát már nem az egyén, az ember, hanem a jogi sablonok és vázák, az absztrakt helyzetek. Ezen absztrakt helyzetek sorában ugyan Szászy-Schwarznál az alanyi jogi helyzet is szerepel, de ezt a helyzetet egyrészt a polgári jogi igény jogára szűkíti, másrészt pusztán a kötelesség szempontjából és oldaláról vizsgálja. Nála is, mint a monopolkapitalizmus jogtudományában általában, a kötelesség válik a jogtan centrális fogalmává. Ezért „az alanyi jog — szerinte — nem is más, mint a tárgyi jog egy-egy parancsában kifejtett kötelesség a benne érdekelt személy oldaláról felfogva.”⁸⁹ A kötelesség kerül a jog homlokterébe, az alanyi jogok csak a kötelesség reflexei. S bár Szászy-Schwarz az alanyi jogot még nem semmisíti meg teljesen, és az alanyi jog eltörlését, valamint azt a felfogást, hogy csak kötelességek vannak, szertelenségnek tartja,⁹⁰ mégis a kötelesség az alanyi jog rovására történő előtérbe nyomulásának teret engedett elméletében. Az alanyi jog és a kötelesség viszonyának elemzésénél ez egészen világossá válik, amikor kifejti, hogy „kötelességet minden norma ró valakire, de nem minden kötelességnek felel meg valakinek alanyi jogosultsága is, egyszerűen azért, mert nem minden kötelesség egy bizonyos *külön* érdek szolgálatában van rendelve.”⁹¹ Szászy-Schwarz tehát, bár az alanyi jog létezését nyíltan nem tagadja, az alanyi jogot helyzetnek fogva fel, s a kötelességet az alanyi jog vonatkozásában elsődlegesként állítva be, az imperializmus ama jogtudósainak sorába állt, akik a burzsoázia számára ebben az időszakban már oly terhes alanyi jogok féltetésére és megsemmisítésére törekedtek.

A kapitalista társadalomnak monopolkapitalistává válását jól látó Szászy-Schwarz az imperialista szakaszába jutott burzsoázia érdekeinek megfelelő, a munkásosztályt megosztó és megtévesztő „szociális jogi” elméletet dolgozott ki. A jog nem érheti be a liberál-kapitalista általános szabályozással, be kell avatkoznia a magánjogviszonyokba és speciális szabályokkal kell a magánjog repedéseit kitöltenie. „Ha kérdem, mi jellemzi formailag . . . a modern, ún. szociális törvényhozást szemben a régivel, akkor azt kell mondanom: formailag az a kivételes jogrendezés, *ius speciale*, szemben az eddig divott általános jogrendezéssel, a *ius commune*-val . . . A mai irány nem szereti az általánosításokat. Nem éri be többé azzal a formális jurisprudenciával, melynek az adásvétel minden esetben adásvétel, a bérszerződés minden esetben bérszerződés, „individualizálásra” ösztönöz; a szegény ember bizonyos adás-

⁸⁹ Szászy-Schwarz, *Új irányok a magánjogban*. 184. o.

⁹⁰ I.d. Szászy-Schwarz i. m. 205. o.

⁹¹ Szászy-Schwarz i. m. 183. o.

vételeire más szabályokat kell felállítani, mint az átlagosra, a nélkülözhetetlen élelmicikkekre másokat, mint a fényűzésekre, a cselédszerződés, a gyári munkás szerződés nem viselheti el az általános locatio conductio operis jogát, a munkásbiztosításra más szabály kell, mint a közönséges biztosításra . . . Kezdi hangoztatni, hogy ez az általánosító jogrendezés nem felel meg a szociális követelményeknek és hogy a jognak specializálódnia kell, ha feladatát teljesíteni akarja. Szóval az ún. szociális törvényhozás többé nem — mint a múlt század hívta — „polgári jogot” követel, hanem osztályjogot.”⁹² A szociális jog megtevéstető és az osztályjog hamis elmélete Szász-Schwarznál még epizódikus jelenség, nem nyert teljes és elméletileg megalapozott kidolgozást. Az osztályjogról és a szociális magánjogról szóló tanítás részletes és jogelméletileg megindokolt kifejtést Ágoston Péter és Meszlény Artúr „szociális jogi” vagy „jogszociológiai” magánjogi elméletében s annak jogfilozófiai felfogásában kapott.

Ezt a szociális jogi vagy jogszociológiai elméleti bázisra épülő magánjogtudományi irányt is a századfordulón monopolkapitalistává fejlődő társadalmi viszonyok ellentmondásai hívták életre; „A társadalom életviszonyai és joga közöttlétező incongruencia és az ezen okból támadt változtatás szükségessége magyarázatot kíván . . .”⁹³ — írja a szociális jogi irány egyik képviselője. A liberálkapitalista elvekre épülő magánjog már nem felel meg az újonnan alakult monopolkapitalista viszonyoknak. Változtatásokra van szükség. A magánjogban szükséges változtatásokat és reformokat azonban csak akkor lehet helyesen keresztülvinni, ha szakítunk a magánjogtudomány eddig uralkodó individualisztikus, a konkrét társadalmi viszonyoktól elvonatkoztató szemléletével, s magánjogtudományunk és magánjogunk „az individualisztikus társadalmi felfogásról áttér az *organikus társadalmi felfogásra*.”⁹⁴ A jogszociológiai elvekre támaszkodó magánjogtudomány szakít eddigi magánjogtudományunknak a társadalmi viszonyok és jelenségek vizsgálatát mellőző és elhanyagoló szemléletével; „A jogtudomány társadalomtudomány és ennek dacára sem a szociológia, sem a társadalom-gazdaságtan elveinek a jogban való alkalmazásával nem találkozunk.”⁹⁵ A szociális jogi irány viszont a jog vizsgálata és elemzése során a figyelmet a társadalmi viszonyokra irányítja.

A jog ugyanis, és így a magánjog is, társadalmi jelenség, nem független az emberi társadalmat mozgató tényezőktől, a társadalmi erőviszonyoktól. „A jog és jelesül a magánjog is egyenes függvénye a társadalmi és gazdasági viszonyoknak.”⁹⁶ A szociális jogi iránynak a magánjog szociológiai alapjait kutató elmélete azonban a magánjogot meghatározó társadalmi viszonyokat illetően a felületen, a felszínen marad. Nem tudja megragadni a magánjogot meghatározó társadalmi relációk lényegét. S bár történnék törekvések arra, hogy a magánjogot meghatározó fő tényezőként a gazdasági viszonyokat jelöljék meg, a jog és a gazdasági viszonyok kapcsolatát vagy Stammler elmélete alapján idealista módon, a tényleges viszonyokat megfordítva értel-

⁹² Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1897. 128. sz. 30–31. o.

⁹³ Kovács Lipót, *A szocializmus hatása a magánjogra*. Bp. 1906. 2. o.

⁹⁴ Meszlény Artúr, *A svájci polgári törvénykönyvről*. Bp. 1909. IV. o.

⁹⁵ Ágoston Péter, *A svájci jogalapja*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1907. XXXIV. K. 6. füzet. 4. o.

⁹⁶ Meszlény, *A svájci polgári törvénykönyvről*. 1. o.

mezik, mint azt Meszlény teszi,⁹⁷ vagy pedig a materializmus elvének elfogadását hangoztatva, a gazdasági viszonyok elsődlegességét vallják a magánjog vonatkozásában, de e gazdasági viszonyokat helytelenül és hamisan úgy fogják fel, hogy azok sorában nem a tulajdonviszonyoké, hanem a munka és áruforgalmi viszonyoké a döntő szerep.⁹⁸ A jog és a társadalmi viszonyok kapcsolatában — a szociális jogi irány hívei szerint — a döntő momentum az, hogy a jognak, s így a magánjognak is az emberek boldogulását, a társadalmi szükségletek kielégítését kell szolgálnia. A társadalom tagjainak szükségletei azonban az osztályok szerint különbözőek. Az eddig érvényben levő, a liberálkapitalizmus klasszikus elveire építő magánjog hibája individualizmusa volt, az, hogy az egyének s nem a társadalmi osztályok szükségleteit tartotta szem előtt, vagy ha figyelembe is vette az osztályok különböző helyzetét, azt nem a szegények érdekében tette. Ez az oka annak, hogy „a mai állapot tarthatatlan s utóvégre oly visszásságot teremt, oly elkeseredést, nyomort szül, hogy az egész mai társadalmi rend léte veszélyben forog.”⁹⁹

A jogszociológiai módszert alkalmazó magánjogtudomány képviselői jól látják, hogy a liberálkapitalista elvekre épülő magánjog már anakronisztikussá vált, félve-féltő szemmel azt is észreveszik, hogy az egyre erősödő munkásosztály és a reakcióssá vált burzsoázia közti ellentmondás ez időszakban már oly annyira kiéleződött, hogy meg nem oldása könnyen a kapitalista rend megdöntését és meghaladását idézheti elő. „Ha nem történik intézkedés az antagonizmus megszüntetésére, ha a társadalom törvényhozói megmaradnak régi közönyükben, ha új jog nem teremt előnyösebb helyzetet a szenvedő osztály részére, akkor az ellentét mind nagyobb és nagyobb fokra hág és a társadalom alapja megrendül.”¹⁰⁰ A társadalom alapjában levő s a tőkés rend lényegét jelentő ellentmondást azonban egyszerűen jogi problémaként fogják fel és megoldását szociális jogi reformokkal, az individuális magánjognak szociálissá tételével, a fennálló kapitalista rend keretei között s annak megőrzésével vélik elérhetőnek. „A jogot kell reformálni és a bajok enyhülnek, szóval a *mai szociális kérdés jogkérdés.*”¹⁰¹ Ez a szociális jogkérdés két fő- és megoldandó problémát rejt magában: az egyik a klasszikus, liberális elvekre épülő magánjognak a monopolkapitalizmus igényeinek megfelelő átalakítása; a másik, ezzel összefüggésben és összhangban, a reformokat szociálisként feltüntetve, olesó demagógiával a proletariátus és a burzsoázia között az imperializmus időszakában kiéleződő ellentéteket békés, a fennálló rendet nem veszélyeztető módon levezetni. Ennek megfelelően hangoztatják, hogy az egyes termelési ágak tömörülése és szervezkedése azt mutatja, hogy a folyamatban levő társadalmi szervezkedés (monopolkapitalizálódás) alapiránya a társadalmi erőknél gazdasági célok szerint való tömörülése. Ezért „a jövő magánjogának tartalmaznia kell azokat a korlátokat, melyeket az egyes, gazdasági alapokon felépült társadalmi osztályok egymásközti egyensúlya szükségessékké

⁹⁷ Ld. Meszlény i. m. 101. o.; *A személyi jog és a vagyoni jog az új polgári perrendtartásban.* (Emlékkönyv. Grosschmid Béni jogtanári működésének 30. évfordulójára. Bp. 1912. 377. o.)

⁹⁸ Ld. Ágoston, *A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog.* Szocializmus, 1908. 359. o.

⁹⁹ Kovács, *A szocializmus hatása a magánjogra.* 11. o.

¹⁰⁰ Kovács i. m. 30. o.

¹⁰¹ Kovács i. m. 32. o.

tesz. Le kell mondania a magánjogok korlátlanágának elvéről . . . ”¹⁰² A klaszszikus magánjogi elvek a tőkésosztály számára szükségszerű, az osztályszükségletek kielégítésének megtévesztő jelszavával történő áttörésének tartalmát jól mutatja az az árulkodó megállapítás, amely a magánjog evolúcióját a gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodásban, az individuumok jogosultságainak a társadalom többi tagjai érdekében való megszorításában, a dologi jog terén a magántulajdon a jövedelemelosztásra való hatásának megvonásában, a kötelmi jog terén a felek szabad akarati elhatározási képességeinek korlátozásában és összeműködési orgánumok, gazdasági kötelek konstrukálásában látja.¹⁰³

A liberál-kapitalista magánjognak a monopolkapitalista gazdasági viszonyoknak és érdekeknek megfelelő ezt az átalakítását a szociális jogi irányzat hívei a társadalmi szükségletek, az osztályszükségleteket kielégítő magánjogról szóló téves és hamis elméletükkel próbálták igazolni. „A magánjog az egyének jogaiból a társadalmi osztályok jogává lett . . . ”¹⁰⁴ — írja Meszlény. Ágoston Péter pedig Meszlénynek erre a megállapítására hivatkozva,¹⁰⁵ az „osztályjellegű” és az „osztályközi” magánjog egész elméletét dolgozta ki. Ágoston a magánjog szabályait a következőképpen osztályozza: *a*) olyan szabályok, amelyek az osztályállás szempontjából közönyösek ; *b*) melyek az egyik osztály érdekeinek szem előtt tartásával minden osztályra vonatkoznak ; *c*) melyeknél az osztályállást a törvényhozó figyelembe vette ; *d*) olyanok, amelyek két különböző osztályhoz tartozó egyén viszonyaira vonatkoznak, vagyis a tulajdonképpeni osztályközi jog szabályai.¹⁰⁶ A magánjog tehát egyrészt osztályjog, másrészt a különböző osztályokhoz tartozók esetében osztályközi jog. Ágostont behatóbban az osztályközi magánjog szabályai érdeklik. „Az osztályközi magánjog alatt azokat a szabályokat értjük, melyek az osztályokra mint ilyenekre, vagy az egyes osztályok tagjaira ezeknek más osztályok tagjaihoz való viszonyuk szempontjából vonatkoznak.”¹⁰⁷ Az osztályközi magánjog fő területe a kötelmi jog. Ágoston szerint a magánjog súlypontját a tulajdonjogról a kötelmi jogra kell áthelyezni. A fő baj ugyanis az, hogy „az egész jogrend ma is a tulajdonjogon épül, holott a gazdasági rend ma már legalább oly mértékben alapul a munkán, mint a tulajdonon.”¹⁰⁸ A társadalmi rend lényegét meghatározó tulajdoni viszonyokat szabályozó tulajdonjog háttérbe szorításával az osztályharc állítólagos teréül szolgáló osztályközi magánjog, a kötelmi jog az a terület, ahol a szociális jogot ki kell fejleszteni. Nem a tulajdoni viszonyok megváltoztatása, hanem olyan kötelmi jogi reformok oldják meg a szociális problémákat, amelyek a munkával kapcsolatos viszonyokat a „szegények védelmében” szabályozzák. A legtöbb osztályközi szabály ugyanis az alsó osztály elnyomásának eszköze.¹⁰⁹ Ezért olyan osztályközi jogra van szükség, amely az egyenlőtlenséget a szenvedő osztály érdekében veszi figyelembe.

¹⁰² Meszlény, *Magánjog — politikai tanulmányok*. Bp. 1901. 32. o.

¹⁰³ Ld. Kovács i. m. 62—63. o.

¹⁰⁴ Meszlény, *Magánjog — politikai tanulmányok*. 32. o.

¹⁰⁵ Ld. Ágoston, *A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog*. 409. o.

¹⁰⁶ Ágoston i. m. 411. o.

¹⁰⁷ Ágoston i. m. 411. o.

¹⁰⁸ Ágoston i. m. 359. o.

¹⁰⁹ Ágoston i. m. 524. o.

Ágoston Péter szociáldemokrata jogelmélete tehát a figyelmet a tulajdonjogról az imperializmus idején lényeges változásokon átmenő kötelmi jogra irányítja, ahol a „szervezeti”, a szociális jog szerinte megvalósulhat. A tulajdonviszonyok döntő és meghatározó szerepének negligálásán túl és ezzel összefüggésben az osztályközi magánjogról szóló téves és hamis elméletével, bár a fennálló jog elnyomó jellegét hangoztatja, valójában tagadja a burzsoa jog s így a magánjog egységes osztályjellegét és kizsákmányoló voltát. Ezzel a hamis és megtévesztő érveléssel a munkásosztály harcát kizárólag az osztályközi jog, a munkaviszonyokkal kapcsolatos jogi szabályozás területén tartja jogosultnak. Az individualisztikus elvekre épülő burzsoa magánjogot kell tehát úgy megreformálni, hogy az elveszítse individuális jellegét s osztályjoggá, a burzsoázia és a munkásosztály jogává váljék. Ennek megfelelően „egyelőre két magánjogi törvénykönyv kellene: a tulajdoné és a munkáé. Mielőbb el kellene készíteni, mert különben ezen is végig fog seperni a gyors és kellően át nem gondolt munkája a forradalomnak.”¹¹⁰ Ágoston Péternek az osztályközi magánjogról szóló, szociális reformokat követelő magánjogi elmélete sem irányul tehát másra, mint olyan, monopolkapitalista viszonyoknak megfelelő magánjogi reformokra, amelyek látszólagos szociális jellegük folytán képesek a munkásosztály forradalmának megelőzésére és leszerelésére, a kapitalista berendezkedés konzerválására.

A magyar magánjogtudományban jelentkező szociális jogi vagy jog-szociológiai irány tehát hamis és téves, az objektív társadalmi valóságnak meg nem felelő, a „szociális jogról”, a magánjog osztályjellegéről szóló elméletével egyrészt a szociális jogi védelem hirdetése útján elméletileg igazolta az imperialista állam beleszólását a magánviszonyokba, elméleti alapot teremtve az új magánjogi szervezeti formák, a kartellek, trösztök számára, másrészt az osztályközi jog és a szociális jog demagóg jelszavával a munkásosztály megtévesztésére és a forradalmi harctól való visszatartására, a fennálló rend, a kapitalizmus konzerválására irányul. Eszerint magánjogunk szociális jogi iránya, a jogszociológia módszerét felhasználó magyar magánjogtudomány is a XX. század első évtizedeiben kialakuló magyar monopolkapitalizmus magánjogelméleti terméke, amely az újonnan létrejövő imperialista társadalmi-gazdasági viszonyok szolgálatát és védelmét igyekezett jól vagy kevésbé jól ellátni.

V.

A szociális jogi irány tudománytalanságát, azt, hogy a társadalmi viszonyokban jelentkező ellentmondások lényegét megérteni nem tudta vagy nem akarta, s így elméleti megállapításai nem feleltek meg az objektív társadalmi állapotoknak, a magyar társadalom fejlődésének és alakulásának további története, az 1919-es Tanácsköztársaság létrejötte, majd bukása után a magyar történelem egyik legdicsebb időszejének, a Horthy-korszaknak fasiszta uralma gyakorlatilag kézzelfoghatóan igazolta. A Horthy-fasiszta időszejének társadalmi-politikai viszonyai azt mutatják, hogy a századfordulón megjelenő monopolkapitalizmus társadalmi-gazdasági ellentmondásai nemhogy megoldódtak volna, hanem még tovább éleződtek. Erre utalnak az ebben az időszejben megjelenő azok a magánjogi rendelkezések és jelenségek is, amelyek még tovább bomlasztották a magyar magánjog amúgy is

¹¹⁰ Ágoston, *A sztrájk jogalapja*. 7. o.

repedező és omladozó épületét. (Az állami beavatkozás további erősödése, a magánjog liberál-kapitalista elveivel szemben álló rendelkezések : gazdaadó védelem, valorizációs szabályok, tömegszerződések, kötött tulajdon stb.) Ha tehát el akarunk igazodni e korszak elméleti irányzatokban gazdag és sokszínű magánjogtudományában, s fel akarjuk tárni magánjogi elméletének fő irányait és ezek jogbőleletei alapjait, akkor mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági viszonyokból, ezek ellentmondásából kinövő magánjogi problémákra adott feleletek alapján tájékozódhatunk. A kor égető magánjogi kérdéseire adott válaszok jellege és elméleti indoklása alapján megjelölhetjük azokat a fő tendenciákat, amelyek a Horthy-korszak magánjogtudományára általában jellemzőek.

A monopolkapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyainak ellentmondásából fakadó, a liberál-kapitalista magánjog kereteit szétfeszítő magánjogi problémák megoldását a feudális és a fasiszta jogfelfogással szemben állva, de az imperialista kor magánjogi elméleteitől nem érintetlenül, a liberál-kapitalizmus irányában keresi ez időszak legkiválóbb magánjogásza, *Szladits Károly* és iskolája. Szladits a liberál-kapitalista elvekre épülő magánjog híve. A magánjog alapelveinek a klasszikus kapitalizmus absztrakt, észjogi eszméit és jelszavait : az ésszerűséget, igazságosságot és a jogbiztonságot ; a polgári jogrend alapintézményeinek pedig : a polgári jogegyenlőséget, a tulajdon szabadságát, a szerződési és végrendelkezési szabadságot, valamint a szerzett jogok tiszteletét tartja.¹¹¹ E klasszikus elvek megvalósulásáért és a magánjogban való érvényesüléséért mindvégig sikra száll s megvédi azokat minden olyan támadástól, amely a magánjogból való kiiktatásukra irányul. Egész munkásságán végigvonul az a törekvés, hogy ez elvek közül, különösen a jogbiztonság követelményét előtérbe állítsa. Szembeszáll a német nemzeti szocializmus elméletével, amely „Gerechtigkeitt geht vor Rechtssicherheit” jelszavával az igazságot, a monopoltöke fasiszta uralmának érdekét a jogbiztonság elé helyezi ; „A jogbiztonság maga is igazságossági követelmény, mert a törvénybe vetett bizalomban való csalódás már magában véve is egyenlő elbánás igazságossági kívánalmát sérti.”¹¹² S bár érvelése itt is elvont észjogi alapokon nyugszik, és nem tárja fel a jogbiztonság félretételére irányuló nemzeti szocialista felfogás lényegét, a fasiszta jogelmélettel és gyakorlattal a liberális elvek talaján történő szembeszállás e korban kétségkívül pozitív és haladó jelenség. Szladits szerint e klasszikus alapeszmék adják meg a magánjog individualisztikus jellegét. A klasszikus kapitalizmus alapelveire épülő, individualisztikus jellegű magánjog — ez alkotja Szladits magánjogi felfogásának magvát.

E liberál-kapitalista magánjog azonban a monopolkapitalizmus időszakában már meghaladottá vált, s — mint arról szó volt — az imperializmus társadalmi-gazdasági viszonyaiból egész sor olyan magánjogi intézmény

¹¹¹ Ld. Szladits, *Magyar magánjog*. Bp. 1941. I. köt. 32–33. és 38–42. o.

¹¹² Szladits i. m. I. 41. o. ; A jogbiztonság megteremtésére irányuló törekvéséről, a jogbiztonságot veszélyeztető nemzeti szocialista jogelméleti felfogás elleni védekezésről tanúskodnak Szladitsnak azok a fejtegetései is, amelyek a jogbiztonságot felrúgó fasiszta tendenciákkal szemben a magánjog kodifikálását, szilárd és a bírót kötő jogszabályok alkotásának szükségességét hirdetik : „Éppen mert minden mozog, mert minden felől zavaros vizek áradata fenyeget, jó nekünk a saját kódexünk biztos szigetére menekülni.” (Szladits, *Szokásjog és kódex*. Emlékkönyv Meszlény Artúr születésének 60. évfordulójára. Bp. 1936. 277. o.)

nőtt ki, amelyek áttörték a liberális magánjog klasszikus alapelveit és aláásták a liberálkapitalista magánjog eddig szilárdnak látszó épületét. A magánjognak a monopolkapitalizmus szakaszában történő ezen átalakulása Szladits előtt sem maradt észrevétlen. Szladits is megállapítja az állami beavatkozás növekedését és a közjog beáramlását a magánjogba; „A világot megrendítő krízisek nyomán az individualista polgári jogrend lényegesen átalakult és átszövődött az állam befolyását biztosító közjogias alakulatokkal. A gazdasági élet — a nemzeti gazdaságoknak egységbe foglalásával — tervszerűbbé kezd válni; ennek szükségszerű folyamánaképpen a magángazdaság rendje is egyre inkább kerül közületi ellenőrzés és irányítás alá, minélfogva a polgári jogrend éltető eleme, a magánautonómia is fokozottabban kénytelen a közakarat kívánalmaihoz igazodni.”¹¹³ Szladits azonban a magánjognak ezt a közjogiasodását egyrészt átmenetinek, időlegesnek, másrészt olyan jellegűnek tartja, amely a „magánjog törzsökét” nem érinti; „... ez a válságjog a közjog betódulása a magánjogba. A válságjog nem gazdagítja a magánjog anyagának, hanem annak ideiglenes felfüggesztése. Betegség, amelyből előbb-utóbb ki fogunk gyógyulni.”¹¹⁴ S bár ez az átalakulás átmeneti és a magánjog lényegén nem változtat, mégsem szabad pusztán epizódnak felfogni, mert a magánjogban jelentkező új jelenségek „inkább nagyon komoly, habár kétségtelenül eltorzított jelei a jogrendszer lassú átalakulásának.”¹¹⁵ A fejlődés iránya ugyanis a jognak *szociálisabbá* válása felé mutat.¹¹⁶ „Ezt a folyamatot, amely a magánjogban az egyéni érdekek nyers érvényesülését egyre inkább enyhíti a mások érdekeinek fokozott tekintetbevételével, a polgári magánjogi rend *társadalmisításának* nevezik. Minthogy ez a folyamat egyúttal a magánjog erkölcsi tartalmának gazdagodását is jelenti, méltán nevezhetjük ezt a fejlődési irányt — *Staud Lajossal* — a magánjog ethizálásának is.”¹¹⁷ Sem a közjognak a magánjogba való beáramlása, sem pedig a magánjognak ezáltal történő szociálisabbá válása és etizálódása, nem érinti azonban a klasszikus burzsoa magánjog alapintézményeit és individualisztikus jellegét: „az általános magánjognak az ember természetéből fakadó őszintézményei: a tulajdon, a szerződés, a család sokkal szívósabbak, semhogy a korok változása lényegüket érintené.”¹¹⁸ S bár „a magánjog fejlődése annak *szociálisabbá* válásának irányában halad, nem szabad feledni, hogy a magánjog lényegében véve mindig szükségképp *individualista* jogrend marad, mert hiszen célja a *magánérdekek* összeütközésének igazságos kiegyenlítése, e feladat középpontjában pedig természetesen mindenkor az *egyén* áll. A magánjog szférája közjogi elemek betódulása következtében megszőkülhet ugyan, de ami belőle megmarad, az fogalmi szükségszerűséggel *egyéni érdekvédelem*.”¹¹⁹ A klasszikus elveken alapuló magánjog tehát az állami beavatkozás és a közjog beáramlása

¹¹³ Szladits i. m. I. 104. o.

¹¹⁴ Szladits, *Szokásjog és kódex*. (Emlékkönyv Meszlény Artúr születésének 60. évfordulójára. 275. o.) Itt kell megemlíteni, hogy a Szladits-iskola tagjainak egy csoportja a monopolkapitalizmus hatására megjelenő, említett magánjogi intézményekben különleges és időleges jogszabálysoprotot lát, amit „válságjognak” nevez. (Ld. erre nézve György Ernő, *A válságjog kialakulása*. Bp. 1933. c. művét.)

¹¹⁵ Szladits, *Magyar magánjog*. I. köt. 104. o.

¹¹⁶ Szladits i. m. I. köt. 104. o.

¹¹⁷ Szladits i. m. I. köt. 33. o.

¹¹⁸ Szladits i. m. I. köt. 104. o.

¹¹⁹ Szladits i. m. I. köt. 35. o.

folytán időlegesen és átmenetileg módosulhat, ez azonban múló betegség, amelynek leküzdése után szociálisabb színezettel, de individualisztikus lényeggel ismét helyreáll a magánjog liberál-kapitalista épülete.

A magánjog az imperializmus szakaszában történő változására és átalakulására vonatkozó, eddigiekben vázolt elméleti fejtegetésekből fény derül Szladits általános jogszemléletére és jogfelfogására is. A monopolkapitalista magánjoggal kapcsolatos nézetekből mindenekelőtt Szladits jogszemléletének történetietlenségéről kapunk képet. Szladits az imperializmus időszakában jelentős módosulásokat mutató magánjogot átmenetinek, ideiglenesnek tartja, amely magánjog, a monopolkapitalizmus magánjoga, majd később a társadalmi-gazdasági viszonyok válságos állapotának elmúltával ismét klasszikus, de történelmileg meghaladott, liberálkapitalista alakjába változik vissza. Szladits polgári korlátainál fogva nem látja, hogy a kapitalizmus liberál-kapitalista szakasza már a múlté, vissza semmiféle jogi vagy társadalmi reformmal nem varázsolható és ugyanígy a klasszikus kapitalizmus időszakának „idealizált” magánjogát sem lehet restaurálni. Szladits észreveszi azokat a változásokat, amelyeken a burzsoa társadalom és magánjog az imperializmus idején keresztül megy, de nem érti meg ennek a változásnak a lényegét, azt, hogy a tőkés társadalom, fejlődésének utolsó, monopolkapitalista fázisába jutott. Szladitsnak a magánjog fejlődéséről vallott felfogásában a magyar társadalmi-politikai viszonyoknak fasiszta jellege folytán, pozitív momentum is fellelhető. Ezt a pozitív vonást magánjogi elméletének egyrészt a fasiszta magánjogi irányzattal¹²⁰ való szembenállása, másrészt a magyar magánjogban még ebben az időszakban is érvényesülő feudális magánjogi szemlélet¹²¹ elutasítása kölcsönzi. Szladits mind az anakronisztikus feudális felfogástól, mind a reakciós fasiszta irányzattól elhatárolja magát. De ezeknek a magánjogi elméleteknek elutasítása ugyancsak történetietlen és anakronisztikus módon, a már meghaladottá vált liberálkapitalista magánjog idealizálása alapján történik. Nem lehet kétséges azonban, hogy ez a józan liberális magánjogi felfogás mind a feudális, mind a fasiszta elméletek viszonylatában, a magyar történelemnek ez éveiben, történetietlen és lényegében konzerváló jellege ellenére pozitíve értékelendő.

A monopolkapitalizmus magánjogának történetietlen szemlélete Szladits jogfelfogásának absztraktságában, a jog társadalmi-gazdasági alapjaitól való

¹²⁰ A fasiszta felfogás magánjogtudományunkban nagyobb, jelentősebb munkákban nem kapott hangot. A fasiszta jogi nézeteknek magánjogtudományunkban való megjelenése önálló elméleti fejtegetésekben szegény, olyan kisebb tanulmányokban és cikkekben található, amelyek a német nemzeti szocializmus jogfelfogásának kolportálására irányulnak. Ld. erre nézve Szlezák Lajos. *A német kodifikációs törekvések története, eszméi és jelen állása*. Gazdasági jog, 1942. 449–461. o.; Hegedűs József, *Az általános elvek szerepe az újabb német magánjogi elméletben*. Jogászegyleti Értekezések, 1943.

Talán legközelebb kerülnek a fasiszta felfogáshoz azok a magánjogászok, akik ez időszakban Hedemann és Goldschmid nyomán a magánjogban a monopolkapitalizmus idején jelentkező ellentmondásokat azzal igyekeznek megoldani, hogy a klasszikus polgári elvekkel szembekerülő magánjogi intézményeket „gazdasági jog” elnevezéssel a jognak magán- és közjogra való felosztását elvetve, kiemelik a magánjogból. A gazdasági jogi elmélet marxista értékelésére vonatkozólag ld. Világhy Miklós, *A gazdasági jog problémája*. Bp. 1951. c. művét.

¹²¹ A feudális jellegű magánjogi szemlélet főleg Kolosváry Bálint és Tóth Lajos a dologi jogi problémákat elemző műveiben lehet fel. Ld. Kolosváry, *A magyar magánjog tankönyve*. Bp. 1904.; Tóth, *Magyar magánjog*. Debrecen, 1914. stb.

elvonatkoztatásában, a jog társadalmi, osztálylényegének meg nem értésében gyökerezik. Minthogy Szladits a jogot Somló és Moór nyomán a társadalmi tartalom konkrétságát nélkülöző általános fogalommal mint „a társadalomban élő emberek cselekvőségének kényszerrel biztosított rendjét”¹²² határozza meg, mely „kényszerszabályozás” osztályjellege — a fejtegetések során — homályban marad, ezért nem látja a burzsoa magánjog osztályjellegét és a magánjog a monopolkapitalizmus időszakában beálló változásának osztálytartalmát sem. S bár a kényszernek, az állami kényszernek a jog vonatkozásában játszott jelentős szerepét hangoztatja, ennek a kényszernek osztályjellegét nem veszi észre, sőt Kelsen és Moór hatására az állami alkotmány legfelső garanciális szabályait olyanoknak tartja, amelyek „kényszerszankció nélkül maradnak és csak a közületi köznegyezződés erkölcsi erejével vannak alátámasztva.”¹²³ Ugyancsak ennek a hibás jogfelfogásnak bizonyítéka az is, hogy olyan jogot, törzsi jogot is feltételez, amely az állami kényszermentesen létezett.¹²⁴ A jog társadalmi lényegének, osztálytartalmának meg nem értése okozza Szladits magánjogi felfogásának történetietlenségét és helytelenségét. A jognak ez a téves magyarázata, melynek hatása a magánjog részletproblémáinak kidolgozásánál is megmutatkozik, különösen Somló Bódog és Moór Gyula jogbölcseletéből került át a magánjogtudományba. De Szladits nemcsak a jogfogalommal kapcsolatban, hanem még egész sor jogelméleti probléma vonatkozásában (pl. jogalkalmazás, jogértelmezés, joghézag stb.) átveszi Somló vagy Moór az adott kérdésben kifejtett jogbölcseleti magyarázatát. Ez a jelenség, hogy még az obskúr jogbölcseleti fejtegetésektől magát józanul távol tartó s inkább a magánjog tételes anyagának pozitivisták tárgyalására hajló Szladitsra is hatással voltak korának jogelméleti nézetei, jól mutatja azt a jelentős szerepet, amelyet a burzsoa jogbölcselet a magánjogtudomány és általában a tételes jogtudományokat illetően játszott.

Jóllehet Szladitsot mértéktartása megóvta attól, hogy a jogtudományban elburjánzó üres logikai konstrukciók magánjogi műveiben eluralkodjanak, a monopolkapitalizmus jogtudományának és jogbölcseletének ettől a formális, többnyire értéktelen logicizmusától nem maradt egészen mentes. Jól látni ezt például azokból a fejtegetésekből, amelyeket az imperialista jogbölcselet helyzetelméletének, a különböző helyzetek elemzésének szentel. Ez a formállogikai konstrukciókkal való operálás azonban nem Szladits munkásságára, hanem inkább a Szladits-iskola egyik kiváló jogtudósának, *Fürst (Villányi) Lászlónak* műveire jellemző.

A magánjog a monopolkapitalizmus időszakában beálló válságának magyarázatát és az újonnan jelentkező ellentmondások megoldásának módját Fürst az értékelő és fogalomelemző módszer összeegyeztetésében, összhangba hozásában keresi. A monopolkapitalizmus magánjogában fellelhető ellentmondásokat Fürst is általában a jog és az élet ellentétének állítja be. A megoldás keresése során, akárcsak Szladits, mindig a jogbiztonság szempontját helyezi előtérbe. „A jog egyik legfőbb célja, hogy a szembenálló érdekek elhatárolásában *biztonságot* teremtsen.”¹²⁵ E szembenálló, összeütköző érdekek jogi értékelése a jogalkalmazás folyamatában úgy kell hogy történjék, hogy

¹²² Szladits i. m. I. köt. 6. o.

¹²³ Szladits i. m. I. köt. 8. o.

¹²⁴ Ld. Szladits i. m. I. köt. 6. o.

¹²⁵ Fürst László, *A magánjog szerkezete*. Bp. 1934. 3. o.

a biztonsági szempont és a közvetlen értékelés ellentéte kiegyenlítődjék.¹²⁶ Az összeütköző érdekek mérlegelése értékelés; ennek az értékelésnek az ismételtsége oda vezet, hogy az értékelés fogalomná merevedik. A jogi fogalmak tehát a jogi értékelést egyrészt megkönnyítik, másrészt abba bizonyos állandóságot, stabilitást visznek; „... a jog nem szabályozza közvetlenül a konkrét életjelenségeket; az értékelésnek minden egyedi esetben újból és újból kell történnie. Ez a bíró feladata. A jogszabály csak *kereteket* adhat. Egy fogalom képében összefoglalja a hasonló esetek bizonyos tipikus csoportját és a csoport elnevezéséhez: a 'törvényes fogalomhoz' fűzi a jogkövetkezményt. Célja ezzel a jellegzetes, a sűrűn előforduló, az *átlagesetek* területén biztonságot teremteni.”¹²⁷ Ebben áll az érdekmérlegelő, értékelő és a fogalom-elemző módszer összeegyeztetése. S bár — mint arról szó volt — az értékelés és a fogomelemzés összeháttérítése a jogbiztonság célkitűzésével történik, amikor az imperialista magánjog egyre növekvő számú és elmélyülő ellentmondásait részleteiben e módszer segítségével próbálja megoldani, többnyire fel kell adnia a jogszabályok útján elérhető jogbiztonság gondolatát. „A tétéles jogban tarka összevisszaságban keverve találjuk a jog általános elveit, annak kiképzett fogalmaival és a szorosabb értelemben vett jogszabályokkal.”¹²⁸ A fogalmaknak e dzsungelében való eligazodás, e fogalmaknak az életviszonyokkal való összhangba hozása egyre nehezebbé válik és csak a jogi értékelés, az érdekmérlegelés szempontjának fokozott előtérbe kerülésével érhető el. A jogbiztonságot lehetővé tevő jogszabályok szerepe ilyenképpen lecsökken, a jogi fogalmak és normák pusztán támpontokká válnak és a bírói értékelés mentesül a jogszabályi kötöttségtől; „... mind az általános elvek, mind a fogalmak, mind pedig a szorosabb értelemben vett jogszabályok magukban véve csak *támpontok* a joggal foglalkozó részére: ismeretük sohasem pótolhatja az összeütköző érdekek mérlegelését.”¹²⁹

A monopolkapitalista magánjog rendszerének megmentésére irányuló ez a logikai és filozófiai erőfeszítés szükségszerűen az imperialista filozófia irracionális, intuitív, logicista útjaira vezet. Az értékelés és fogomelemzés összeegyeztetésére irányuló kísérleteiből szubjektív idealista világnézete, hajlama arra, hogy az üres logikai formáknak túlzott jelentőséget tulajdonítson, valamint az intuitív, irracionális tényezőknél mind az ismeretelméletben, mind a jogalkotásban és jogalkalmazásban jelentős, meghatározó szerepet engedjen, egészen nyilvánvalóvá válik. Ez pedig egyúttal jól mutatja, milyen nagy szerepe volt ez évek uralkodó jogbölcseleti felfogásának abban, hogy Fürst László magánjogi műve tévútra jutott és a jogbölcseleti befolyás, az uralkodó jogbölcselettől vett módszer és idealista elméleti házis folytán eltorzult, a valóságos problémák megoldására képtelenné vált.

A Horthy-korszak magánjogtudománya jogbölcseleti alapjainak elemzéséből tehát kitűnik, hogy a liberálkapitalista magánjog talaján álló Szladits Károly és iskolája mellett mind a feudális irányban tájékozódó, mind a fasiszta beállítottságú magánjogi iránnyal találkozunk. Ezen magánjogelméleti irányok jogbölcseleti felfogását tekintve pedig megállapíthatjuk, hogy a természetjogi és történetjogi iskola egyes behatásain kívül mindenekelőtt

¹²⁶ Ld. Fürst i. m. 4. o.

¹²⁷ Fürst i. m. 160. o.

¹²⁸ Fürst i. m. 465. o.

¹²⁹ Fürst i. m. 466. o.

e korszak uralkodó jogfilozófiájának, elsősorban az újkanti és pszichológiai elméleteknek a magánjogtudományra való befolyása jelentős.

*

A Horthy-korszak magánjogtudományának vizsgálatával a magyar magánjogtudomány történetének jogbölcseleti alapjai szempontjából való elemzése tulajdonképpen végéhez ér. A magyar magánjogtudomány története ugyanis 1945-tel lezáródik. A felszabadulás után megjelenő, lényegében polgári jellegű magánjogi műveket a szocialista jellegű polgári jog felé fejlődés folyamatának részeként kell felfogni. A magyar magán-, illetve polgári jogtudomány 1945 utáni alakulásának a szocialista jogelmélet bázisára való átfejlődés vonatkozásában történő vizsgálata így e tanulmány keretein kívül esik. De az is nyilvánvaló, hogy ez a polgári jogi kutatás és jogelméletünk számára egyaránt elengedhetetlen, rendkívül tanulságos és megoldandó feladatot jelent.

ЮРИДИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ВЕНГЕРСКОЙ НАУКИ ЧАСТНОГО ПРАВА

Вильмош Пецка

В статье исследуются юридико-философские основы венгерской науки частного права в ходе ее исторического развития. Автор критически показывает главную теоретическую линию развития, которая протягивается красной нитью через всю историю нашей цивилистики, начиная с первых десятилетий 19. века и кончая 1945 годом. Автор вскрывает и по-марксистски анализирует те наиболее характерные и сильные юридико-философские мысли в нашей цивилистике, которые сменялись в ходе ее развития при острых и страстных спорах и представляли собой новые теоретические основы для исследований в области частного права.

При этом автор вскрывает социальные предпосылки теологического естественного права Мартини и права разума Канта, в особенности же — их влияние на работы цивилистов первых десятилетий 19. века. Затем автор подробно рассматривает взгляды школы исторического права, которые, сменив теоретическую базу естественного и рационального права, в течение долгого времени бытовали в венгерской цивилистике в виде господствующей теоретической базы. Показан реакционный характер этой школы, направленный на консервацию феодальных отношений. Затем автор дает оценку работы противника этой школы Реже Дель'Адами — цивилиста буржуазного, стоящего на базе позитивистской философии права.

Рассматривая венгерскую цивилистику на рубеже столетия, автор уделяет особое внимание компромиссной теории Бени Гросшмида, представлявшей собой компромисс между школой исторического права и теории интереса, а также взгляды Густава Саси-Шварца, основанные на теории интереса, на неокантианстве и на школе социального права. Анализируется также социологическое или социальное направление в венгерской науке частного права.

В заключение, автор переходит к юридико-философским основам хортистской эпохи. Он показывает все еще бытовавшие в это время феодальные взгляды, а также фашистские идеи, проявившиеся слабо и редко в цивилистике этого времени. Более подробно анализируются юридико-философские основы либерально-капиталистической теории частного права Кароя Сладича, а также взгляды на философию права Ласло Фюрста (Виллани).

LES FONDEMENTS PHILOSOPHIQUES DE LA SCIENCE DU DROIT CIVIL EN HONGRIE

Guillaume Peschka

L'étude analyse la formation et le développement de la science hongroise du droit civil du point de vue des principes de la philosophie du droit sur lesquels elle est basée.

Accompagnée par des remarques critiques, l'étude nous présente la ligne principale de l'évolution doctrinale qui caractérise l'histoire de la science de notre droit civil. En ce faisant, elle met en relief les doctrines de la philosophie du droit qui ont donné leur empreinte à cette science et qui, au cours de l'évolution, ont succédé l'une à l'autre, souvent accompagnées par des discussions passionnées, pour donner des nouveaux fondements théoriques aux recherches scientifiques relatives au droit civil.

C'est dans cet ordre d'idées que l'auteur analyse l'effet exercé par l'école téléologique du droit naturel de Martini et par le droit naturel tiré de la raison de Kant sur les ouvrages de droit civil publiés aux premières décades du XIXe siècle. Il s'occupe ensuite des idées de l'école historique, qui avait succédé à l'école de droit naturel et avait formé pendant longtemps la base philosophique de la doctrine du droit civil chez nous. L'auteur démontre la nature rétrograde de cette école ayant pour but la conservation des conditions de la féodalité. Il passe ensuite à l'appréciation des travaux de Rodolphe Dell'Adami, opposés aux idées professées par l'école historique et basés sur une philosophie positiviste du droit.

En examinant la situation de la science du droit civil au tournant du siècle, il analyse la doctrine de Béni Grossschmid, représentant un compromis entre les idées de l'école historique du droit et celles de la jurisprudence dite des intérêts (Interessenjurisprudenz), puis les idées de Gustave Szászy-Schwarz, basées à la fois sur la jurisprudence des intérêts, sur les idées du néo-kantisme et sur certains aspects de la sociologie juridique. L'étude examine enfin les tendances du droit social et de la sociologie du droit qui se sont manifestées dans la doctrine du droit civil hongroise.

Pour terminer, l'auteur examine les fondements philosophiques de la science du droit civil à l'époque du régime Horthy. Il mentionne les idées féodales qui ont subsisté encore à cette époque, ainsi que les idées fascistes qui se sont faites remarquer dans la doctrine du droit civil de cette période d'une manière sporadique et peu intense. L'auteur examine de plus près les bases philosophiques de la doctrine capitaliste-libérale de Charles Szladits, ainsi que les vues de László Fürst (Villányi) sur la philosophie du droit.

Decentralizáció és demokratikus centralizmus

A központi államhatalom kialakulása óta minden államszervezet egyik alapvető kérdése az állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonya. Ezt a viszonyt minden államban végső soron az állam osztálytartalma, a társadalom struktúrája, az uralkodó osztály politikája határozza meg. E társadalmi és politikai okokból kiindulva minden államban megkeresték azokat a jogi eszközöket, amelyek segítségével az uralkodás módjából következő szervezeti megoldásokat létre lehet hozni. A centralizmus elve alapján felépülő burzsoá államban így alakult ki a decentralizáció és az ehhez szorosan kapcsolódó önkormányzat elve.

A szocialista állam új osztálytartalma, megváltozott feladatai feltétlenül új módon vetik fel az állam felépítésének, a központi és helyi szervek viszonyának kérdését is. Ki kellett dolgozni azokat az új szervezeti formákat és az azokat kifejező jogi biztosítékokat, amelyek e vonatkozásban is kielégíthetik az állam új osztálytartalmából folyó követelményeket. Ehhez szükségképpen értékelni kellett azokat a szervezeti formákat is, amelyeket az előző államtípusok kialakítottak. A szocialista jogirodalom az értékelés egyes részeit el is végezte.¹ Értékelte az előző államtípusokban jelentkező intézmények szerepét a kizsákmányolt osztályok elnyomásában. Ugyanakkor a szocialista jogtudomány még keveset foglalkozott azoknak a jogi formáknak az értékelésével — ennek keretein belül ezeknek a szocialista állam felépítése elveihez való viszonyával —, amelyek a burzsoá viszonyok között az állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonyát határozták meg.

Napjainkban a szocialista jogirodalomban mind többször merül fel a központi és helyi állami szervek egymáshoz való viszonya. A kérdés feltevésének iránya a szocialista állam helyi szervei, ezen belül az államhatalom helyi szervei önállóságának növekedése felé mutat. A szocialista állam keresi azokat a legmegfelelőbb államszervezeti formákat, amelyek segítségével az állam osztálytartalma, ezen keresztül a helyi állami szervek önállósága a legteljesebben kibontakozhat úgy, hogy ez az állam egységét, a proletárdiktatúra szilárdságát ne veszélyeztesse.

Egyesek az ilyen irányú következtetésekből és igényekből kiindulva nyúlnak vissza a decentralizáció fogalmához, mint olyan szervezeti elvhez, amely alkalmas lehet a helyi szervek önállóságának további növelésére,

¹ Az átfogó állam- és jogelméleti, államjogi, jogtörténeti munkák mindegyike foglalkozik az e tárgykörbe eső kérdésekkel, ezen kívül néhány monografikus munka is, mint pl. Trajnyin, *Az államhatalom helyi szervei a Szovjetunióban és az „önkormányzat” a kapitalista országokban*. Moszkva, 1936. oroszul; A. I. Lepeskin, *A Szovjet államhatalom helyi szervei*. Moszkva. 1957. oroszul; stb.

a szocialista állam demokratizmusának erősítésére. Azonban szocialista viszonyok között a decentralizáció elve anélkül merült fel, hogy megfelelő tudományos elemzést kapott volna a decentralizáció fogalmának történeti kialakulása és fejlődése, a fogalom tartalma és a szocialista állam legátfogóbb szervezési elvéhez, a demokratikus centralizmushoz való viszonya. Ilyen értékelés nélkül a decentralizáció burzsoá fogalmának szocialista viszonyok közé való átültetése tévútra vezethet.

Ezzel magyarázható, hogy ma a szocialista jogirodalomban is a legkülönbözőbb tartalommal használják ezt a fogalmat. Így pl. Hromada a fogalomra való utalás nélkül, tanulmányában a decentralizáción nem ért mást, mint a hatáskörök leadását, a helyi szervek hatásköri megerősítését.² Ezzel szemben Starosciak decentralizáció néven foglalja egybe a hatáskörök leadásával, valamint bizonyos szervezeti garanciákkal kapcsolatos megállapításait. E garanciák nála, anélkül, hogy azok egységes rendszerét kialakítaná, a helyi szervek tényleges önállóságának bizonyítékaiként hatnának.³

I.

1. A burzsoá decentralizáció kialakulása

Minden állam szükségszerűen rendezi a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonyát és a helyi szerveket — lazábban vagy szorosabban — végső soron az állam központi szerveinek rendeli alá. Ugyanakkor minden állam helyi szervei sajátos helyet foglalnak el az államszervezet egészében. Alig képzelhető el, hogy az étellel, az igazgatottakkal legszorosabb kapcsolatban álló helyi szervek valamiféle önállósággal ne rendelkezzenek. Ilyen önállóság nélkül tényleges munkájukat aligha tudnák elvégezni, más szóval: aligha lehet ezeket a helyi szerveket kizárólagosan az állam központi szerveiből irányítani. Feltétlenül kialakul ilyen önállóság még akkor is, ha az jogi biztosítékokkal nincs körülbástyázva. Az életet nem lehet minden vonatkozásban szabályok közé szorítani és a helyi szerveket csak arra kötelezni, hogy e szabályoknak tegyenek eleget és mást ne is tehessenek.

Minden állam helyi szerveinek e közös vonása ellenére sem lehet a decentralizációt és önkormányzatot úgy szemlélni, mint amely az állam kialakulásával együtt keletkezett, mintha ez a közös vonás szükségszerűen azonos jogi megoldásokat eredményezne. E közös sajátosságok ellenére minden állam sajátosan oldja meg — végső soron az állam osztálytartalmából, a hatalom gyakorlásának módjából kiindulva — az állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonyát. A decentralizáció a burzsoá állam magasabbszintű centralizációját egyezteteti össze a helyi szervek önállóságával, az emberek jogi egyenlőségén alapuló társadalmi viszonyok közepette. A jogi rendezés irányát, elvi alapjait a burzsoázia központossítási törekvései, ezen belül a feudális abszolutizmustól örökölt bürokratikus centralizmus és az ennek ellentétéként megjelenő burzsoá önkormányzatok koncepciója közötti ellentét határozta meg. A burzsoá államban a központi és helyi állami szervek

² J. Hromada, *Decentralizáció az államigazgatásban*. Právnické Studie, 1957. 2. sz. 268—282. o.

³ J. Starosciak, *Az igazgatás decentralizálásának problematikájából*. Panstwowe Prawo, 1956. 7. sz. 22—41. o.

egymáshoz való viszonyának részletes jogi rendezését sürgették a feudális állammal szemben mennyiségileg is kissé kiszélesedő állami feladatok, valamint az ezzel együtt növekvő államapparátus. A formális jogegyenlőség a részletes jogi rendezést szintén kötelezően írta elő, hiszen az alá- és fölérendeltségnek a személyi biztosítékokról szükségszerűen jogi biztosítékok felé kellett tere-
lődni.

Egyes burzsoá jogászok a burzsoá önkormányzatokat — mint a burzsoá decentralizáció egyik legfontosabb megnyilvánulási formáját — úgy igyekeznek feltüntetni, mintha azok a feudális önkormányzatok egyenes utódai lennének. Kétségtelen, hogy a feudális önkormányzatok is a központi és helyi állami szervek egymáshoz való viszonyának előbb már részletezett általános problémáit oldották meg, azonban a megoldás módja az állam osztálytartalmából, a társadalom struktúrájából következően alapvetően más. Ha a feudális és burzsoá önkormányzatokat összehasonlítjuk, akkor az elnevezésen túl alig találunk más közös vonást. A burzsoá önkormányzatok új tartalmát — eltekintve az „ezeréves alkotmány” koncepciójától vezetett egyes reakciós irányzatoktól — a magyar burzsoá jogtudomány is megállapította. Ereky István pl. a feudális önkormányzati konstrukciót a XIX. század elején legjobban megőrző angol önkormányzatokat az akkori magyar feudális önkormányzatokkal összehasonlítva kiemeli, hogy az összehasonlítás tartalmilag aligha lehet helyes, mert a társadalom struktúrája Angliában alapvetően eltolódott a polgári társadalom felé, — vagy ahogyan ő kifejezi: a jogegyenlőség felé, míg Magyarországon teljesen feudális társadalmi berendezkedést találunk.⁴

Anélkül, hogy a feudális önkormányzatok mélyebb elemzésébe bocsátkoznánk, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ezeket az önkormányzatokat a hűbéri társadalom széttagoltságának megfelelő szétdaraboltság jellemzi. Legfontosabb jellemvonásait — különösen a burzsoá önkormányzatoktól eltérő jellegzetességeit — a következőkben lehetne összefoglalni.

1. A feudális önkormányzatok nemesi, rendi önkormányzatok, ahol az önkormányzatok jogai a nemesi osztály előjogaiból folynak, az önkormányzat jogai nem az állam helyi szervei kötelességeként, hanem osztályelőjogokként jelentkeznek.

2. A feudális önkormányzatok hatásköre általában csak a nemesekre terjed ki. A jobbágyok feletti igazgatási feladatok döntő részét a földesurak közvetlenül látták el.

3. A jobbágytelepüléseknek általában nem voltak önkormányzati jogaik, vagy ha esetenként ilyenekkel rendelkeztek, azokat közvetlenül a földesuruktól kapták, burzsoá értelemben vett közjogi jelleggel nem bírtak.

A feudális viszonyok között kialakuló városi önkormányzatok önkormányzati jogaikat a királytól nyert, vagy a földesuraktól vásárolt kiváltságlevelekkel szerezték meg. A város önkormányzati jogát itt sem a város összlakossága, hanem a városban kiváltságot nyert személyek gyakorolták, ezért ezek is személyi egyesületek képét mutatták. Az előjogokon alapuló feudális önkormányzatok koncepciója nyilvánul itt meg abban, hogy a város mint testület kap nemesi előjogokat.

⁴ Ereky István, *Közigazgatási reform és a nagyvárosok önkormányzata*. Bp. 1932. 6. o. Lényegében hasonlóan foglal állást egyes német írókkal szemben Egyed István is. Az ő véleménye szerint nem lehet a „modern” önkormányzatokat a „középkori” önkormányzatokra visszavezetni. Egyed István, *Vármegyei önkormányzat*. Bp. 1929. 31. o.

4. A feudális önkormányzat nem az államhatalom megosztása elvén épült fel. A burzsoá önkormányzatokkal szemben igazságszolgáltató hatáskörük is volt, sőt Magyarországon a vármegyei küldötteken keresztül a vármegyei önkormányzatok alakították ki a törvényhozó testületet is.⁵ Utasításadási és visszahívási joguk révén a törvényhozó testületet is uralták. Hazánkban a feudális vármegyék passzív ellenállási jogukon keresztül elvileg a központi állami szervek ellenőrző szervévé váltak.

A feudális önkormányzatok tehát a burzsoá decentralizált önkormányzatoktól legalábbis két vonatkozásban alapvetően eltérnek. A feudális önkormányzatok egész konstrukciója egyrészt szűk és nyílt osztályelőjogokon, kiváltságokon nyugszik, másrészt ez magyarázza, hogy hatáskörüik összehasonlíthatatlanul szélesebb. A központi szervek irányítási és ellenőrzési joga egészen szűk területre szorítkozik. A feudális önkormányzatok hatáskörét — mivel itt osztályelőjogokról volt szó — elsősorban az államfő mint legerősebb és az állam központi hatalmát képviselő hűbérúr és az uralkodó földesúri osztály (vagy a földesúri osztály egyes csoportjai) erőviszonyai szabták meg. Általában megtörték az állam egységét.

A hűbéri állam széttagozottságát a feudális abszolutizmus szüntette meg azzal, hogy letörte az egyes hűbérurak hatalmát, megszüntetve ezzel az előjogokon alapuló feudális önkormányzatok létalapját.⁶ A feudális abszolutizmus ilyen úton teremtette meg a centralizált államot, a feudális földesurak hatalmának háttérbeszorításával nem nyúltak azonban hozzá a feudális társadalmi és gazdasági struktúrához. Ez a centralizált állam, illetve a feudális önkormányzatok szempontjából azt jelentette, hogy nem szűntek meg azok a társadalmi, gazdasági okok, amelyek a feudális önkormányzatokat létrehozták. A feudális társadalmi erők mindenkor hajlandók voltak szervezkedni előjogaik védelmére, többek között az önkormányzat visszaállítására is.

A klasszikus polgári forradalmak korszakában — különösen Franciaországban — tehát a forradalmi polgárságnak két tényezővel kellett számolnia ahhoz, hogy a polgári gazdasági, társadalmi rend által szükségszerűen megkövetelt egységes nemzeti államot meg tudja teremteni. Egyrészt a feudális önkormányzatokon alapuló széttagozottság alól kihúzták a talajt azzal, hogy eltörölték a feudális előjogokat, jogegyenlőséget teremtettek, megszüntették tehát a feudális önkormányzat magját, a hűbéri szétदारaboltság alapját. Ez nyilvánvalóan elősegítette a centralizált polgári állam megteremtését. Más oldalról ugyan az új társadalomnak centralizált államra volt szüksége, mégis a követelmény hangsúlyozása mellett ki kellett emelnie, hogy az állam centralizmusa nem válhat a feudális abszolutizmus idején jól ismert önkénnyé és ehhez megfelelő garanciákat is ki kellett dolgoznia. Többek között ezekhez a garanciákhoz tartozott az emberi jogok deklarálása, így merül fel az új típusú polgári önkormányzatok jelszava, amely többek között

⁵ Európa legtöbb feudális állama törvényhozó szerveinél ismerte a megyei, tartományi stb. küldötteket. Így pl. ismerte azt az Osztrák Németalföld 1794-ig. Európa többi országai és a magyar viszonyok közötti különbségek elsősorban abból adódnak, hogy más országokban a nemesség száma kisebb, ugyanakkor a városi önkormányzatok súlya nagyobb.

⁶ Az abszolút monarchiák nem mindenütt egyforma mértékben nyúltak az önkormányzatokhoz. A francia abszolút monarchia szinte teljesen felszámolta azokat, míg más államokban az önkormányzatnak bizonyos maradványai megmaradtak, bár a központi hatalomtól erősen korlátozottan és annak erőteljes ellenőrzése alatt.

már nem osztályelőjogokon, hanem többé-kevésbé szűkebb vagy tágabb, mindenesetre nem kifejezetten rendi osztálykorlátokon alapuló választójog alapján jön létre.

Franciaországban pl. a forradalom előkészítése folyamán az elidegeníthetetlen emberi jogok koncepciójából vezették le az egyes emberi közösségek, a községek, városok „önkormányzathoz” való jogát is. Ez a koncepció a feudális abszolutista centralizációval szemben a helyi szervek teljes önállóságát követelte, sőt a természetjogi felfogásból kiindulva egyes irányzatok az állami beavatkozást teljesen kizárták az önkormányzatok életéből. A helyi önkormányzatok ilyen felfogása egyben kifejezte azt a tendenciát is, hogy az állami egység érdekében ezek az önkormányzatok csak kifejezetten helyi feladatokat kaphatnak, hatáskörüknek — a feudális önkormányzati testekhez képest — összehasonlíthatatlanul szűkebbnek kell lennie. Még világosabban fejezte ki a társadalmi haladást elősegítő centralizációs törekvést a forradalom első hónapjaiban a départment-ok önkormányzati jogának megszüntetése. Sőt felszámolták magukat a régi, történetileg kialakult départment-okat is és helyükre a kor követelményeivel számoló, a szükségszerűen történeti hagyományokat figyelmen kívül hagyó államigazgatási területi egységeket állították, amelyek csak nevükben őriztek valami közösséget a régivel.⁷

A francia polgári forradalom tehát tovább vitte a centralizált állam fejlődését, amikor leválasztotta az állami centralizációról a feudális társadalomból folyó jellemvonásokat. Ha ebben a centralizált polgári államban felvetődik az önkormányzat követelménye, úgy ez csak az abszolút monarchiához viszonyítva új és széles, míg a feudális önkormányzathoz képest az önkormányzati hatáskör lényeges szűkítését jelentette. A burzsoá önkormányzatoknak az újtípusú centralizált állam rendszerébe való beillesztése a forradalom után azonnal elkezdődött. Az államhatalmi ágak megosztásából folyóan az igazságszolgáltatás egészét állami feladattá tették és az önkormányzatoknak ilyen hatáskört egyáltalában nem biztosítottak. Ez feltétlenül forradalmian új a régi feudális önkormányzatokkal szemben, ahol az önkormányzatnak az a joga, hogy tagjai felett többé vagy kevésbé maga bírászkodhatik, egyik lényegbevágó jog volt. Az 1789. decemberi önkormányzati törvény még tovább szűkíti a községi önkormányzatok hatáskörét. A törvény az önkormányzati testek hatáskörét kettébontja: egyrészt csak a község belügyeire vonatkozó hatáskörré és önkormányzatot csak ezekben az ügyekben ismer el, és az állam által delegált funkciókra, amelyeknél az önkormányzati jogot megtagadja. Az önkormányzati hatáskört még inkább szűkebbre vonja és a centralizmust erősíti azzal, hogy a község belügyeinek gyakorlásánál nemcsak az állami felügyeletet biztosítja, de a legfontosabb kérdésekben az állami szervek jóváhagyását is kifejezetten előírja.⁸

⁷ Ld. az 1790. február 26-i törvényt. (H. Hélie, *Les constitutions de la France*. Paris. 1880. 99—100. o.)

⁸ A törvény a községek belügyeibe olyan kisebb jelentőségű ügyeket utal, mint a község javainak igazgatása, a községet terhelő közmunkák megszervezése, a község polgárai által használt épületek igazgatása. Ugyanakkor a törvény előírja, hogy az önkormányzati hatáskörben meghozott legjelentősebb határozatok csak akkor hajthatók végre, ha a départment azokat jóváhagyta. Ilyen ügyek pl. ingatlanok szerzése vagy elidegenítése, kölcsönök felvétele, közmunkák meghatározása stb. A törvény kimondja, hogy a delegált ügyekben az önkormányzati szervek teljesen alá vannak rendelve az állam igazgatási szerveinek. (Ld. Hélie i. m. 59—65. o.) Idézett törvény 50—56. pontjai.

Ezzel a burzsoá önkormányzat természetjogi felfogásán még a forradalom menetében rést ütnek. A felügyelet intézménye szétzúzta azt a konstrukciót, hogy az önkormányzati ügyek — mégha azokat csak helyi ügyekre is terjesztjük ki — nem állami ügyek, hogy az önkormányzatok teljesen függetlenek az államtól, hogy az állam az önkormányzatok hatáskörében levő feladatokat nem szabályozhatja.

A forradalom menetében az önkormányzatok jelentősége fokozatosan csökkent és egyre inkább elsorvadtak.⁹ A centralizáció állandó erősödése végül is a napóleoni korszak teljes centralizációjához vezetett el, amely centralizáció formáit tekintve a feudális abszolutizmus centrális felépítettségét mutatja. A napóleoni centralizáció végül is szétzúzta nemcsak a feudális önkormányzati elképzeléseket, de a kialakulóban levő burzsoá önkormányzatokat is.¹⁰

A napóleoni rendszer alatt és szétesése után a burzsoá önkormányzatnak egész irodalma született. Ez az irodalom jutott el a burzsoá önkormányzatokat és a burzsoá állam gyakorlati problémáit szemlélve a decentralizáció fogalmához.¹¹ A decentralizáció fogalmának „felfedezése” tetőzte be a burzsoá önkormányzatok mintegy 40 éves elméleti és gyakorlati fejlődését. A decentralizáció koncepciója — hogy úgy mondjuk — megszelídítette és képessé tette a burzsoá önkormányzatokat arra, hogy szervesen illeszkedjenek be a burzsoá állam végső fokon centralizált apparátusába, másrészt kifejezte az új állam burzsoá demokratikus vonásait és jelszavait. A decentralizált önkormányzatok követelése tehát szembefordult a napóleoni centralizációval, és a helyi képviseleti szervek megalakításáért folytatott harcot fejezte ki, másrészt a burzsoá önkormányzatok természetjogi, társadalmi felfogását módosítva beillesztette azokat a burzsoá államszervezet mechanizmusába.¹²

⁹ Ez a folyamat nyilvánvalóan kapcsolatban állott a polgárságnak azzal az érdekelével is, hogy a forradalmi folyamatot megállítsa. Az önkormányzat elsorvasztásának első jelei már az 1795-ös alkotmányban is jelentkeztek. Az alkotmánytörvény 191. pontja kimondja például, hogy a végrehajtó direktórium minden megye és minden önkormányzati adminisztráció mellé biztost küld ki, akik bármikor visszahívhatók. Az alkotmánytörvény 193. pontja pedig már csak arról beszél, hogy a département a községi önkormányzat határozatait megsemmisítheti, de elhagyja ezzel kapcsolatban a községi belügyek és a delegált ügyek közötti megkülönböztetést. (Ld. Hélie i. m. I. köt. 452. o.)

¹⁰ A napóleoni rendszer alatt a képviselőtestület tagjait kinevezték, hatáskörük csak a községi háztartás kérdéseire terjedt ki, de ezek körében is csak akkor tanácskozhattak, ha a polgármester kezdeményező lépéseket tett. Gyakran csak véleményezési joguk volt, mint pl. a zárszámadás felülvizsgálásánál is. (Ld. részletesen Ereky István, *A közigazgatási reform és a nagypárosok önkormányzata*. Bp. 1932. 128–131. o.)

¹¹ A decentralizáció irodalma ugyan a napóleoni centralizáció elleni harc eredményeként jött létre, mégis ez elsősorban nem Franciaországban, hanem a franciák által megszállva tartott Belgiumban született meg. Ennek társadalmi okait elsősorban abban kell keresnünk, hogy Belgiumban a nemzeti felszabadításért folyó harc szükség-szerűen összefonódott a megszállás előtti Németalföld nemzeti hagyományaiért, köztük az önkormányzatért folyó harccal, még akkor is, ha ezek az önkormányzatok 1894 előtt feudális önkormányzatok voltak. Napoleon bukása után az újonnan alakult Németalföldi Királyság idejében a francia centralizációval szemben széleskörű önkormányzat hoznak létre, de e követelményt messzemenően összeegyeztetik a francia forradalom jogegyenlőségre és az állami egységre vonatkozó történeti vívmányai megtartásával. Itt az önkormányzati elv kibontakoztatása, másrészt az állami egységre való törekvés teremtette meg a decentralizáció irodalmát és gyakorlatát, amely azután a francia decentralizációval együtt a kapitalista, illetőleg a feudálkapitalista államok kialakulásával egész Európában elterjedt és példaképpé vált.

¹² A napóleoni centralizáció ellen, az önkormányzatokért folyó harc nem volt egyértelmű folyamat. Az alkotmányos államért és ezen belül az önkormányzatokért

2. A decentralizáció általános értelmezése

A decentralizált burzsoá önkormányzatok fogalma tehát a múlt század harmincas éveiben alakult ki véglegesen, bár első elemei már a francia forradalom során is jelentkeznek. Ettől kezdve a burzsoá jogtudomány az önkormányzatokat szemlélve, elsősorban mindig a decentralizáció jellemző vonásaiból és követelményeiből indult ki. A decentralizáció fogalmának fejlődése folyamán azonban még hosszú és ellentmondó viták folytak a burzsoá jogtudományban elsősorban a decentralizációt meghatározó tényezők, a decentralizáció fogalmának elemei körül. E viták több okra vezethetők vissza. Ezek között egyik legfontosabb az, hogy az egyes államok a fejlődés különböző szakaszaiban jutottak el a burzsoá állam megteremtéséhez és ebből következően a feudális állam és a feudális társadalmi berendezkedés több vagy kevesebb eleme maradt meg az új állam keretein belül. Ez kihatott az önkormányzatok létrehozására, fejlődésére és elméletére is.¹³ Más oldalról a vita során azok kerültek szembe, akik a modern követelmények címszava alatt

harcoló jogtudósok közül pl. Constant Benjamin álláspontján még tükröződnek a természetjogi felfogás elemei. „De ugyanakkor — írja — szükséges, hogy belső intézménye, részleges töredékeknek, míhelyt az általános társulatra semmi befolyással nincsenek teljes függetlenségben maradjanak és valamint az egyéni életben azon résznek, mely a társadalmi érdeket semmiben nem veszélyezteti, szabadnak kell maradni, úgy mind annak, mi az egészet nem sérti, a töredékek életében hasonló szabadságot kell élveznie. Ilyen a federalizmus, melyet köztünk felállítani nekem hasznosnak és lehetségesnek látszik.” (Constant Benjamin, *Az alkotmányos politika tana*. Pest, 1863. 130. o.)

¹³ Amikor e tényezőket megállapítjuk, meg kell jegyeznünk azt is, hogy a feudális maradványok ellenére a fejlődés minden országban a burzsoá állam osztálytartalmából következően egységes konstrukció felé haladt. Ennek legjellemzőbb példáját az angol fejlődés nyújtotta, ahol a polgári állam kialakulása után az új önkormányzatok a feudális önkormányzatok legtöbb jellemvonását tartották fenn. Ezt lehetővé tette az is, hogy az angol feudális önkormányzatokban olyan jogi megoldásokkal is találkozunk, amelyek lehetővé tették átmenetileg e jogi formák burzsoá körülmények közötti alkalmazhatóságát. Ilyen volt pl. az, hogy Angliában az önkormányzatot a király által kinevezett személyek gyakorolták. Így Angliában soha nem volt vitás, hogy az önkormányzati hatáskör is végső soron az uralkodó hatásköre. Az igazságszolgáltatás állami funkcióvá tétele és elrekesztése az államigazgatástól, egyben lehetővé tette, hogy az önkormányzatot gyakorló személyek tevékenységükért a bíróság előtt is felelősséggel tartozzanak. E sajátos fejlődés eredményezte a jogtudományban a múlt század végéig szinte egyöntetű elméleti állásfoglalást, hogy az önkormányzatok egységes fogalmát megadni nem lehet, mivel az angol és a kontinentális rendszer között alapvető eltérések vannak. A múlt század végén alakul ki az az álláspont, hogy a két rendszer közötti különbség, elsősorban az angol önkormányzati elvnek a kontinentális önkormányzati elvhez való közeledése alapján, megszűnőben van és elérkezett az ideje annak, hogy az önkormányzatok egységes fogalmát megalkossák.

Az angol önkormányzatok ilyen irányú fejlődése az 1834-es reformmal indult meg, amely a szegénysegélyezésnél megszüntette a plébániák rendszerét és a plébániái kerületi rendszert vezette be. A forradalmi változást elsősorban az okozta, hogy e szerv hatáskörét most már nem egyedileg kinevezett szerv, hanem választott gondnoki tanácsok látták el. Később lényeges változásokat hozott az, hogy először a szegényügyi, majd az ún. helyhatósági önkormányzati minisztériumot hozták létre. Ez az ellenőrzésnek új formáját, a kormánnyellenőrzést teremtette meg, amely eddig az angol önkormányzatokról teljesen idegen volt. 1875-ben az ad hoc bizottsági rendszer helyett — amely az angol közigazgatást elemeire bontotta szét — az egész ország területét közegészségügyi járássokra osztották fel. E hatósághoz lassan felsorakoztatták az összes helyileg intézhető ügyeket. Később, 1919-ben a helyhatósági minisztériumot közegészségügyi minisztériummá szervezik át és az az állami felügyelet nagy részét — gyakran nagyobb hatáskörrel, mint az európai országokban — maga látja el. (E fejlődést részletesen ismerteti Ereky István i. m. 1 — 110. o.)

elméletileg is legalizálni igyekeztek az önkormányzatok torzulásait, illetve akik ragaszkodtak a decentralizáció és önkormányzat régi klasszikus elvéhez és szembeszálltak minden torzítással, centralizációs törekvéssel.¹⁴ E viták részletes elemzését mellőzve, a decentralizáció fogalmának legfontosabb elemeit a következőkben lehetne összefoglalni.¹⁵

1. A decentralizáció a végrehajtó hatalom megosztását jelenti a kormány és a decentralizált testek között. Ezért a decentralizált önkormányzati szervek hatáskörét elsősorban az alkotmánynak, vagy legalábbis törvényeknek kell meghatározni. A kormánynak mint végrehajtó szervnek ilyen hatáskört megállapító szerepe nem lehet, azaz az önkormányzat számára hatáskört nem állapíthat meg, de el sem vehet — és ez utóbbin van a fő hangsúly.

2. A decentralizált testeknek teljes cselekvőképességgel rendelkező jogi személyiséggel kell bírniok, amelyeknek önálló vagyonuk van, ezzel önállóan rendelkeznek, önálló jövedelemforrásuk van, amelynek felhasználását a központi szerv csak részben befolyásolhatja.

3. Határozataik általában véglegesek. A kormánynak csak felügyeleti joga van, amely csak törvénytörés esetén válhat aktívvá és egyes kivételes esetektől eltekintve csak kasszációs jogai lehetnek, de reformatórius jogai nem.

A burzsoá önkormányzatok fogalmából így alakult ki a decentralizáció fogalma, amely tehát az önkormányzatok természetjogi felfogásával szemben a végrehajtó hatalom megosztásának elvéből indult ki. Éppen ezért kezdetben a decentralizáció fogalma egy az önkormányzatok fogalmával. Jellemző, hogy a francia nyelv az önkormányzat és a decentralizáció jelölésére ugyanazt a kifejezést használja. Ebben az időszakban a decentralizáció ellentétéként a dekoncentráció kifejezést használták. Ez a fogalom ebben az időszakban lényegében magában hordta a decentralizáció fogalmi elemeit, azzal a különbséggel, hogy a felhatalmazásokat nem választott képviselői szervek gyakorolták, hanem a felsőbb állami szervek által kinevezett tisztviselők.¹⁶ A fejlődés későbbi szakaszaiban a decentralizáció fogalmát erre is kiterjesztették és most már a decentralizáció fogalma önállósult az önkormányzatok fogalmától. Ilyen értelemben a decentralizáció alatt a helyi igazgatási szervek jogilag meghatározott és intézményekben biztosított viszonylagos függetlenségét értették a központi állami kormányzati szervekhez képest. A decentralizáció fogalmának ilyen kiterjesztése természetesen politikailag annak bizonyítását is jelentette, hogy a kinevezett helyi tisztviselők viszonylagos függetlensége mint szervezeti forma azonos, vagy legalábbis megközelíti a képviselői intézmények viszonylagos függetlenségét.

A decentralizáció fogalma még inkább bővül és még inkább eltér az önkormányzatok fogalmától, amikor a föderációt egyes burzsoá írók mint

¹⁴ Ebből a szempontból jellemző az a vita, amely a hivatalnokréteg kialakulását követte. Egyesek a fejlődés igazolásául kiveszik az önkormányzatok fogalmi elemeiből a választott tisztviselők követelményét és helyébe a kinevezett tisztviselőket teszik.

¹⁵ Tárgyunk szempontjából e hosszú és ellentmondó vita ismertetését nem tartottuk szükségesnek. A decentralizáció fogalmi elemeiből is elsősorban azokat az elemeket válogattuk ki, amelyek a szocialista állam felépítése, a demokratikus centralizmus elvével való összevetése szempontjából a leglényegesebbek. Az ezzel kapcsolatos nézeteket és vitákat részletesen ismerteti Ereky István, *Közigazgatás és önkormányzat* c. művében. Bp. 1939. és Drágffy Miklós, *Az önkormányzatok múltja és jelene Franciaországban* c. monográfiájában. Bp. 1937.

¹⁶ Erre nézve ld. Tomesányi Móric, *Önkormányzat és decentralizáció*. Bp. 1911. 38—39. o.

a törvényhozó hatalom decentralizációját tekintik és ún. „politikai decentralizációnak” tüntetik fel.¹⁷ Mások szerint itt új szuverén állam megteremtéséről van szó és ezért hadakoznak a decentralizáció fogalmának ilyen kiterjesztése ellen.

A múlt század végén merül fel az irodalomban az ún. testületi decentralizáció fogalma, vagy testületi önkormányzat fogalma, amely egyes társadalmi szervezeteknek és egyesületeknek ad viszonylagos függetlenséget a „végrehajtó hatalom” központi szerveivel szemben.

Ha a decentralizáció fenti elemeit a burzsoá állam gyakorlatára alkalmazzuk, a következő tanulságokat kell levonnunk:

1. A decentralizáció a burzsoá állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonya szempontjából is csak részkérdést alkot. Ez szervezeten belül mutatkozik meg, hogy a burzsoá állam helyi szerveinek egész sora a központi vezetés, irányítás, centralizáció alapján épül fel, ahol a helyi befolyás szervezeten belül nem érvényesülhet. A burzsoá államban a decentralizált szervek a helyi szerveknek csak egy részét alkotják.

2. Még szűkebb a decentralizáció tartalma, ha a decentralizált szervek hatáskörét vesszük szemügyre. A gyakorlati jogalkotás mindenütt azt mutatja, hogy kezdetben bővebben, később a fejlődés folyamán egyre szűkebben csak az önkormányzati testek magánjogi ügyeit tekintették decentralizált hatáskörnek. Az önkormányzatok hatáskörének többi részét úgy szemlélték, mint az állami közigazgatás közvetítését, mint „átruházott állami hatáskört” és e területen egyetlen burzsoá állam sem engedi meg a decentralizációt.¹⁸

3. Ebből azonban az következik, hogy a decentralizáció elve kizárólag a központi állami szervek és a decentralizált testek egymáshoz való viszonyának szervezeti elvét alkotja, amely önmagában nem határozza meg a decentralizáció tartalmát, a helyi szervek tényleges önállóságát. A valóságos önállóság mértéke nem a decentralizáció elvének elismeréséből következik, hanem az önkormányzatok ún. „belügyeinek” mennyiségéből. A decentralizáció elve csak jogi garanciákat, formákat jelent az önkormányzat „belügyébe” tartozó hatáskörök tényleges önálló gyakorlásához. A szocialista államszervezés elveinek a decentralizációhoz való viszonya szempontjából ennek döntő jelentősége van.

3. A decentralizáció fogalmának eltorzulása a mai burzsoá államban

Ilyen úton és ilyen ellentmondó fejlődés közepette jutott el a burzsoá államelmélet és a burzsoá állam gyakorlata a decentralizáció előbb kifejtett értelmezéséhez. A decentralizáció elvében feltétlenül vannak haladó vonások is a feudális államszervezet koncepciójához képest. Ennek kell tekinteni pl. azt, hogy a decentralizáció elve segítséget nyújtott a társadalom fejlődését

¹⁷ L. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*. III. kiad. 630–637. o., továbbá Drágffy Miklós i. m. 23–27. o.

¹⁸ Egyes jogtudósok harcolnak a hatáskörök ilyen kettébontása ellen. Ld. pl. G. Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*. Freiburg i. B. 1872. 275–294. o.; Concha Győző, *Politika*. I. köt. Bp. 1907. 543. o.; Tomcsányi Móric, *Önkormányzat és decentralizáció*. Bp. 1911. 66–68. o.; Balogh Arthur, *A politika alaptana*. I. rész. Kolozsvár, 162–164. o. Ennek ellenére minden állam – Anglia kivételével, ahol az önkormányzatok fejlődése más irányban haladt – törvényhozása az önkormányzati hatáskör ilyen kettébontásából indul ki.

elősegítő centralizált állam megteremtéséhez. Feltétlenül haladó vonása a decentralizáció fogalmának, hogy az önkormányzat elvéhez kapcsolódva lehetővé tette a helyi képviseleti szervek megalakulását és az államszervezetbe való beépülését. Más oldalról a decentralizáció elve tükrözte mindazokat az ellentmondásokat is, amelyek a burzsoá államban, az állam osztálytartalmában, a jogegyenlőséghez való viszonyában fennállottak. Ez az ellentmondás tükröződött abban is, hogy a burzsoá önkormányzatok önkormányzati hatásköre csak lényegtelen kérdésekre terjedhetett ki, csak a burzsoá állam alapjait nem érintő feladatokkal foglalkozhatott.

A burzsoá állam osztálytartalma és az önkormányzatok belső ellentmondása annál inkább kiélesedett, minél inkább kevesek kezébe összpontosított a gazdasági és politikai hatalom. A burzsoázia gyakorlatilag egyre inkább megtagadta régi klasszikus jelszavait, közte a decentralizáció és önkormányzat jelszavait is.

A decentralizáció és önkormányzat ilyen irányú elméleti és gyakorlati torzulása már a múlt század közepén megindult. Ilyen tendenciának kell tekinteni pl. azt a már említett irányzatot, amely a decentralizáció fogalma alá igyekezett beleszorítani a dekoncentráció kérdéskörét is. Ezzel lényegében felszámolták a decentralizáció klasszikus fogalmának igen fontos, a népképviseleti elvvel összeforrott elemét. Igen korán jelentkezik az az álláspont is, hogy az önkormányzatok semmiféle önálló joggal nem rendelkeznek, hogy az önkormányzati feladatok egésze állami feladatnak minősül. Ebből szükségszerűen következett az a második lépés is, hogy az önkormányzatok többé nemcsak képviseleti szervek meghatározott helyi feladatok viszonylagos független ellátására, hanem állami szervek, tehát az állam, sőt közvetlenül a kormány rendelkezési alá tartoznak. Ezt a fejlődést mintegy betetőzi Magyarországon a Magyar-iskola álláspontja, amely szerint nincs külön állami közigazgatás és önkormányzati közigazgatás, hanem csak egységes magyar közigazgatás van.¹⁹ Ez az álláspont már nemcsak aláássa az önkormányzati szervek kettős hatásköréről szóló elméletet, hanem egyenesen megsemmisíti azt, mégpedig a teljes centralizáció, az önkormányzati hatáskör felszámolása irányában.

Az elmélet ilyen fejlődése egyrészt előkészítette, másrészt tükrözte azokat az átalakulásokat, amelyek a burzsoá önkormányzatok szervezetében végbementek. Elméletileg ez a koncepció ma már nyugaton ott tart, hogy a decentralizáció fogalmát egyszerűen a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonyának általános problematikájára süllyeszti le. Ilyen körülmények között a felsőbb szervek korlátok nélkül ellenőrizhetik, utasíthatják az alsóbb szerveket, azok határozatait indokolás nélkül bármikor megsemmisíthetik, vagy megváltoztathatják. Jellemző, hogy az Amsterdamban 1953-ban megtartott nemzetközi kongresszus a decentralizáció kérdésével foglalkozva az államigazgatás és a magánvállalatok „decentralizációját” együtt tárgyalja. A decentralizáció elvének ilyen megközelítése akkor válik érthetővé számunkra, ha a kongresszusról kiadott gyűjteményben a decentralizációnak a kongresszuson kialakult fogalmát megismerjük.²⁰ A kongresszus véleménye szerint ugyanis a decentralizáció már a rabszolgatartó római államban is aktuális kérdés

¹⁹ Magyar Zoltán, *A közigazgatás és közösség*. Bp. 1938. 4. o.

²⁰ *The Balance between Centralization and Decentralization in Managerial Control*. Leyden, 1954.

volt, mivel az nem más, mint a döntés jogának delegálása mindenféle jogi következmények nélkül.²¹ A decentralizáció tehát nemcsak a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonyának általános kérdése, hanem ezen túl valamiféle munkamódszer kérdésévé is válik. A döntés jogának delegálása ugyanis nemcsak szervek között, hanem egy szervezeten belül egymásnak alárendelt személyek között is történhetik. Ezért beszél a kongresszus a minisztériumokon belüli decentralizációról, így pl. arról, hogy az államtitkár minden rádelegált ügyben decentralizált hatáskörrel bír a miniszterrel szemben, hogy az osztályvezetők decentralizált hatáskörrel bírnak a miniszterrel, illetőleg az államtitkárral szemben stb., stb.²²

A decentralizáció ilyen felfogása mellett a klasszikus burzsoá fogalomból semmi sem marad. A decentralizáció ilyen fogalma rombadönti a decentralizáció egész konstrukcióját. Jellemző, hogy ezen a kongresszuson szóba sem került az önkormányzatok problémája.²³

Ez a kiinduló tétel teszi lehetővé számukra, hogy a decentralizációnak két formáját különböztessék meg: 1. az ún. földrajzi decentralizációt, amikor is az államigazgatás, illetőleg a magánvállalatok egyes egységei földrajzilag is elkülönülnek és 2. az ún. funkcionális decentralizációt, amikor is egy szerven belül a döntés jogának a főnöktől a beosztottra való átruházásáról van szó.²⁴ Ezért állapíthatta meg a kongresszus azt is, hogy a decentralizált döntési jog nem lehet állandó, hogy ennek méretei politikai és egyéb szempontok alapján állandóan mozgásban vannak. Ez világosan szemben áll az önkormányzati decentralizáció klasszikus jelszavának azzal a követelményével, hogy az önkormányzat belső ügyei azok — és ezek elvileg határozhatók meg —, amelyek decentralizált hatáskörben lehetnek.

A decentralizáció ilyen értelemben ténylegesen minden államban felmerül, hiszen minden döntést egy személy vagy szerv nem vállalhat magára. De a decentralizáció ilyen értelemben még a fasiszta állam teljességgel bürokratikus centralizált államgépezetében is lényeges szerepet tölt be.

A decentralizáció és önkormányzat eltorzulásai még az önkormányzat klasszikus hazájának emlegetett Angliában és az USA-ban is hatalmas méreteket öltenek. Jellemző, hogy bár Magyary Zoltán az „Amerikai államélet” e munkájában már utalt ezekre a tendenciákra, mégis az amerikai önkormányzatokat úgy jellemzi, hogy azok az önkormányzati elv alapján épülnek fel.²⁵ Ezzel szemben az 1956-ban megjelent „A kormányzás amerikai rendszere” e munka már azt szögezi le, hogy az USA tagállamainak mintegy felében az önkormányzatok elhaltak.²⁶

Az önkormányzatok elhalására vonatkozóan még jellemzőbb adatokat közöl Angliáról Frank Jessup „A helyi önkormányzat alapvonalai” e munkájában. Ismertetésében közli, hogy az angol kormány körlevelekben írja elő

²¹ Uo. 57. o.

²² Uo. 60–61. o.

²³ Nem kívánjuk elvitatni, hogy az államszervezet munkamódszerének vannak ilyen lényeges és a jó munka szempontjából elvitathatatlan oldalai is. Csak az ellen kell tiltakoznunk, hogy ezeket a munkamódszerbeli kérdéseket a decentralizáció fogalma alá sorolják és ezzel meghamisítsák e fogalom lényegét.

²⁴ I. m. 3. o.

²⁵ Magyary Zoltán, *Amerikai államélet*. Bp. 1934. 73. o.

²⁶ John H. Ferguson-Dean E. McHenry, *The American System of Government*. IV. kiad. New-York, Toronto, London. 1956. 642–652. o.

azokat a feltételeket, amelyeknek az önkormányzatok kötelesek eleget tenni. Amennyiben az önkormányzat ezeknek a követelményeknek nem tenne eleget, úgy megvonják tőlük az állam anyagi támogatását, ami a mai viszonyok között az önkormányzat működésének megsemmisülését eredményezi.²⁷ Leírja, hogy a legkülönbözőbb jogszabályokban a minisztériumok utasításadási jogot kapnak. Így pl. az 1944-es oktatásügyi törvény a minisztériumot 74 különböző esetben hatalmazza fel utasítások kiadására.²⁸ Az önkormányzatok pénzügyi önállóságára nézve példaként hozza fel London önkormányzatának hatáskörét: „Sok beruházási tételt nem adnak meg addig, míg az érdekelt minisztériumok kifejezetten és előzetesen hozzá nem járulnak. A londoni képviselőtestület, amely évi 50 millió font kiadása felett rendelkezik, nem költhet 100 fontot iskolai WC megjavítására az oktatásügyi minisztérium előzetes jóváhagyása nélkül.”²⁹

Ilyen körülmények és ilyen fejlődési okok vetik fel szinte minden nyugati, az önkormányzatokkal foglalkozó tudós előtt az önkormányzatok további sorsának kérdését. Egyesek úgy teszik fel a kérdést, hogy az önkormányzatok elhalásának folyamatát vajon hanyatlásnak vagy egyenesen bukásnak kell-e tekinteni.³⁰ Ma már szinte általános véleményt fejeznek ki az olyan megállapítások, hogy „látszólagos sikerei ellenére az önkormányzati mozgalom több tényező eredményeként hanyatlóban van.”³¹ Ezek után érthető, hogy amikor Angliában a második világháború után felmerült a közigazgatási területrendezés problémája, ennek vitája szinte társadalmi méreteket öltött. A vitában résztvevők többsége elsősorban nem is a területrendezés kérdéséhez kapcsolódott, hanem azt a követelést fejezte ki, hogy az új területi beosztás nem jelentheti az önkormányzati hatáskör további csökkenését, az állami centralizáció további növekedését.³²

II.

1. *A demokratikus centralizmus mint a központosított proletárállam felépítésének alapelve*

A marxizmus—leninizmus klasszikusai a burzsoá államok kialakulásának és fejlődésének tapasztalataiból a társadalom fejlődésére és a munkásmozgalom célkitűzéseinek kialakítására vonatkozóan néhány tanulságot vontak le. Megállapították, hogy a társadalom fejlődésének meghatározott időszakában centralizált, egységes államot követel meg és az állam egységének megteremtése a társadalom fejlődésének fontos mozgatóereje. Éppen ezért írásaikban mindenütt sikraszállnak az egységes, központosított állam koncepciója mellett, ugyanakkor látják a helyi szervek jelentőségét is. Marx és Engels a német munkásmozgalom elé éppen azt a feladatot tűzték, hogy járuljon hozzá a szétdarabolt, feudális maradványokkal terhelt állam felszámolásához és

²⁷ Frank Jessup, *Local Government in Outline*. London. 1948. 25. o.

²⁸ I. m. 47. o.

²⁹ I. m. 26. o.

³⁰ I. m. 49—50. o.

³¹ John H. Ferguson-Dean E. McHenry i. m. 642. o.

³² Az egyes pártok és társadalmi szervezetek állásfoglalásait részletesen ismerteti F. Blackburn, *Local Government Reform*, Altrincham. 1947.

szálljon sikra az egységes demokratikus köztársaságért.³³ Lenin a burzsoá állam körülményei között is hangsúlyozza, hogy a munkásosztály érdekei a nagy és egységes államok mellett vannak. „Egyébként egyenlő feltételek esetén az öntudatos proletariátus mindig a nagyobb állam mellett fog sikraszállni. Mindig harcolni fog a középkori partikularizmus ellen, mindig üdvözölni fogja az olyan nagy területek minél szorosabb gazdasági összefogását, amelyeken nagy arányokban bontakozhat ki a proletariátus harca a burzsoázia ellen.”³⁴ Írásaikból világosan kitűnik, hogy a decentralizációt a burzsoá állam belső ellentmondása tükröződésének tekintették, amely az ellentétek kiegyezésével, az antagonisztikus osztályellentétek növekedésével együtt felszínre is került és megoldásának módja a demokratikus jogok, köztük az önkormányzatok, a decentralizáció elvének felszámolásához vagy háttérbeszorításához vezetett.³⁵

Marxnak és Engelsnek az egységes központosított államra vonatkozó megállapításai általában csak a burzsoá államra, a munkásosztálynak a burzsoá államhoz való viszonyára vonatkoztak. Maguk nem vállalkoztak még arra, hogy a szocialista állam eljövendő államformáját vázolják, hiszen nem ismerhették azokat a történeti körülményeket, amelyek között a szocialista állam létre fog jönni. Mégis a burzsoá állam fejlődésének tapasztalataiból, a munkásmozgalom és különösen a Párizsi Kommun tapasztalatait figyelembe véve már leszögezik, hogy a proletár államnak is központosított, egységes államnak kell lennie.³⁶

A proletárforradalmak korszakának közeledésével mind világosabbá vált, hogy azok a gazdasági okok, amelyek a burzsoá társadalomban az állami centralizmust létrehozták, a szocialista társadalomban is megmaradnak. A termelési eszközök társadalmassítása az állami centralizmust nem gyengíti, hanem ellenkezőleg, éppen erősíti. Világossá vált, hogy a munkásosztály, amely a társadalmi viszonyok teljes átformálását tűzte ki célul — történelmi hivatását csak erőteljes központi vezetés mellett valósíthatja meg. Az állam centralizmus nélkül a proletár állam nem tudna megfelelő erőt szembeállítani a nemzetközi tőkével, amely gazdasági erejét tekintve gyakran felülmúlja a proletariátus erejét. Ilyen és hasonló megfontolásokból indul ki Lenin, amikor leszögezi: „Csak olyan emberek tarthatják a burzsoá gépezet megsemmisítését a centralizmus megsemmisítésének, akik telve vannak az államba vetett kispolgári 'babonás hittel'!”³⁷ Más helyen a következőket írja: „Amikor azonban az állam proletárállam lesz, amikor a proletariátus részéről a burzsoáziával szemben alkalmazott erőszak gépezete lesz, akkor mi teljes mértékben és feltétlenül a szilárd hataloméért és a centralizmusért fogunk sikraszállni.”³⁸

A világ első szocialista államában, a Szovjetunióban, az általános követelményeken túlmenő speciális körülmények még jobban aláhúzták az állam centralizmusának szükségességét. Így pl. a Szovjetunió hosszú ideig egyetlen szocialista ország volt, amelynek mindenkor számolnia kellett esetleges külső imperialista támadásokkal és ennek sikeres visszaverése érdekében a társa-

³³ Engels, *Az erfurti programtervezet bírálatja*. Bp. 1954. 22–23. o., ld. még Marx – Engels, *Válogatott művek*. Bp. 1949. 92. o.

³⁴ Lenin, *Összes művei*. Bp. 1955. 20. köt. 31. o.

³⁵ Marx – Engels, *Válogatott művek*. Bp. 1949. I. köt. 499. o.

³⁶ Uo., 504. o.

³⁷ Lenin, *Összes művei*. Bp. 1952. 25. köt. 460. o.

³⁸ Uo. 26. köt. 104. o.

dalom minden erejét mozgósítani kellett. Olyan országban kellett a szocialista társadalmi viszonyokat megteremteni, amely ország gazdaságilag elmaradott, feudális viszonyokkal átszótt társadalmi rendből nőtt ki stb., stb.

Más oldalról a szocialista állam felépítésére döntő hatással van az, hogy a társadalom szocialista átalakítását a tömegek akarata és részvétele, az állam osztálytartalmának megfelelő demokratizmus érvényesítése nélkül véghezvinni nem lehet. A burzsoá tudomány a centralizmus és a demokratizmus követelményét szükségszerűen szembeállította egymással. Éppen ezt a szembeállítást fejezte ki többek között a decentralizáció elve. Ez az ellentét világosan folyt az állam osztálytartalma és a jogegyenlőségen felépülő társadalom belső ellentétéből. Ezzel szemben a szocialista állam osztálytartalma és az állam felépítésének centralizmusa nincs ellentétben egymással, hiszen ez a centralizmus éppen az osztálytartalomból folyó többség akaratát fogja kifejezésre juttatni. A szocialista államnak ezért szükségképpen össze kellett egyeztetnie a hatalom gyakorlásának demokratizmusát és az állam centralizált felépítését. Az állam osztálytartalma megteremti az összeegyeztetés alapját még akkor is, ha belső, nem antagonisztikus ellentétek ennek megvalósítása elé esetenként akadályokat gördítenek. Szocialista viszonyok között az állam osztálytartalmából következően nem a centralizmus és a demokratizmus áll egymással szemben, hanem a centralizációnak bürokratikus úton való megvalósítása áll ellentétben a szocialista demokratizmussal. Ezért a centralizmus megvalósítása nem zárja ki a széleskörű demokratizmus megvalósítását és fordítva: a demokratizmus szocialista értelmű megvalósítása nem zárja ki az állam centralis felépíttetését.

A szocialista állam szervezeti felépítésének e két döntő követelményét fejezte ki először Lenin, a demokratikus centralizmus elvében.³⁹ Nála ez az elv azt jelentette, hogy a szocialista államnak következetesen a centralizmus elvének megfelelően kell felépülnie, azonban a centralizmus alapja, a centralizmus módja csak a széleskörű szocialista demokratizmus lehet. A demokratizmus elve tehát nem akadályozza a centralizmus megvalósítását, csak a megvalósítás módját és eszközeit határozza meg.

A marxizmus—leninizmus klasszikusai a demokratikus centralizmus belső tartalmát azokban az írásaikban fejtik ki, amelyekben a különböző centralista ellenes irányzatok ellen harcolnak. Ezek között az irányzatok között a legmesszebb mennek azok az elméletek, amelyek az állami centralizmust az anarchizmussal helyettesítik. Nem véletlenül, Marx, Engels és Lenin éppen ezért az anarchizmus különböző irányzatai ellen harcolva mutatták meg a demokratikus centralizmus igazi tartalmát és követelményeit. Marx és Engels az egységes, centralizált állam eszményét vallják magukénak, ezért szállnak szembe Bakunyinnal, Proudhonnal és mások föderációs eszméivel is.⁴⁰

³⁹ Lenin a demokratikus centralizmus fogalmát először a párt felépítésének elvéként említi. A párt szervezeti felépítésének centralizmusáért száll síkra az autonómiára, decentralizációra, anarchizmusra törekvő irányzatokkal szemben. A párt felépítésének és működésének demokratikus centralizmusát a *Mi a teendő?* és az *Egy lépés előre, két lépés hátra* c. műveiben fejtik ki elsősorban. Amikor a proletár állam konkrét szervezeti felépítésének megoldására kerül sor Oroszországban, akkor a párt szervezeti felépítésének tapasztalataiból kiindulva nyúlnak a demokratikus centralizmus kialakult szervezeti elvéhez.

⁴⁰ D. L. Zlatopolszkij, *Obrázoranyiye i razvityiye CCCP kak szajuznovo goszudarsztva*. Moszkva, 1954. 18. o.

A nemzetközi munkásmozgalom fejlődésével a nemzeti kérdés szocialista megoldása egyre jobban előtérbe kerül és új színnel gazdagítja a demokratikus centralizmus kialakuló fogalmát. Marx és Engels a nemzeti kérdés súlyát még nem láthatták olyan élesen és olyan összetetten, mint ahogyan az a proletárforradalmak időszakában ténylegesen jelentkezett. Ennek ellenére már ők is foglalkoznak a konkrétan felmerülő nemzeti problémákkal — pl. az ír kérdéssel — és ennek keretében maguk is felvetik az állami föderáció lehetőségét az adott viszonyok közepette. Azonban abból kiindulva, hogy a munkáosztály érdeke nagy és egységes állam létrehozásához tapad, a föderatív államot — mint a nemzeti kérdés megoldásának egyik módját — csak mint viszonylagosan haladó megoldást fogták fel. Nem is vetődik fel náluk a föderáció szocialista viszonyok közötti megvalósításának lehetősége.

A munkásmozgalom szempontjából a nemzetiségi kérdés és ezzel együtt a szocialista állam esetleges föderatív felépítése aktuális és égető kérdéssé vált Oroszországban, ahol a nemzeti kérdés megoldása a szocialista forradalomhoz kapcsolódott.⁴¹ A bolsevik párt egészen az októberi forradalomig elvetette a nemzeti kérdés föderatív úton való megoldásának lehetőségét, ugyanakkor a cári Oroszország bürokratikus centralizált államgépezetével szemben a nemzetiségi kérdés területi autonómiák alapján való megoldását követelte. Ez az állásfoglalás jelentkezik a bolsevik párt II. kongresszusának határozatában is, amely széleskörű autonómiát követel a „sajátos életkörülmények között élő és sajátos összetételű lakossággal bíró vidékek számára”, de fel sem veti a föderáció lehetőségét.⁴²

Ugyanígy a föderáció elutasítása jut kifejezésre Leninnek 1913-ban Saumjanhoz írt levelében: „Mi feltétlenül a demokratikus centralizmus hívei vagyunk . . . Az önrendelkezési jog *nem* jelenti a föderációra való jogot . . . Mi elvben a föderáció ellen vagyunk — a föderáció gyengíti a gazdasági kapcsolatot, nem megfelelő típus egységes állam számára. Külön akarsz válni? Menj az ördögbe, ha el tudod tépni a gazdasági kapcsolatot, vagy helyesebben, ha az „együttélés” igája és súrlódásai olyanok, hogy *elrontják* és tönkreteszik a gazdasági kapcsolatot. Nem akarsz különválni? Akkor, már megbocsáss, *helyettem* ne dönts, ne gondold, hogy „jogod” van a föderációhoz.”⁴³ Az orosz marxisták ezekben az időkben a nemzetiségi kérdés megoldását a területi autonómiák megszervezésében látják. A területi autonómiák követelését veszik fel a párt programjába, ezt hangsúlyozza Lenin is.

Tárgyunk szempontjából azonban fontos, hogy mit is kell területi autonómiák alatt érteni. „De amíg és amennyiben — írja Lenin — a különböző nemzetek egységes államot alkotnak, a marxisták semmi esetre sem fogják hirdetni sem a föderatív elvet, sem a decentralizációt.” Ezek után leszögezi, hogy a marxisták mindig a centralizált állam mellett lesznek és ez alatt egyedül a demokratikus centralizmust értik. Majd így folytatja: „A demokratikus centralizmus nem zárja ki a helyi önkormányzatot, s azoknak a területeknek az autonómiáját, ahol sajátosak a gazdasági feltételek és az élet-

⁴¹ A tanulmánynak nem lehet feladata a föderáció egész kérdésével foglalkozni. mégis ahhoz, hogy a demokratikus centralizmus lényegét és annak kialakulási körülményeit bemutathassuk, a föderáció szervezeti oldalait is érintenünk kell.

⁴² *Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai*. I. rész. Bp. 1954. 43. o.

⁴³ Lenin, *Összes művei*. 19. köt. Bp. 1955. 504–505. o.

körülmények, ahol sajátos a lakosság nemzeti összetétele stb., sőt feltétlenül megköveteli az *egyiket is, a másikat is*. Nálunk mindig összekeverik a centralizmust az önkénnyel és a bürokratizmussal.”⁴⁴

Ez az autonómia-követelés tehát annyit jelent, hogy a nemzetiségek szabadon használhassák nyelvüket, hogy maguk alakíthassák ki állami szerveiket, hogy ezekben az állami szervezetekben az ő képviselőik foglaljanak helyet, akik ismerik a terület lakosságának életét, a terület lakosságának nyelvét. Önállósággal kell rendelkezniük ezeknek az autonómiáknak, hogy a terület különleges életfeltételeit, körülményeit valóban érvényesíteni tudják az építés, az élet irányításának minden területén. Ez az önállóság azonban nem lehet decentralizált hatáskörben kifejezve.⁴⁵

„Egészen nyilvánvaló, hogy nem képzelhető el modern, valóban demokratikus állam *anélkül*, hogy ne kapná meg ezt az autonómiát minden olyan terület, amelynek csak valamelyest is lényeges gazdasági és társadalmi sajátosságai vannak, vagy ahol sajátos a lakosság nemzeti összetétele stb. A kapitalizmus fejlődéséhez szükséges centralizmus elvét nem hogy nem sérti az ilyen (helyi és területi) autonómia, hanem ellenkezőleg, éppen az autonómia révén valósul meg ez az elv, mégpedig *demokratikusan*, s nem bürokratikusan.” Majd így folytatja: „Hiszen a *merőben* helyi (területi, nemzeti stb.) kérdésekbe való bürokratikus beavatkozás egyik legnagyobb akadályát általában a gazdasági és politikai fejlődésnek, és többek közt annak is, hogy a *centralizmus* a komoly, a nagy jelentőségű, az alapvető dolgokban érvényesüljön.”⁴⁶

A bolsevik párt állásfoglalásaiból egyrészt világossá válik, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása sokkal égetőbb és aktuálisabb kérdéssé vált a szocialista forradalom időszakában, mint ezt a marxisták megelőzően hitték. Ennek ellenére az októberi forradalomig a nemzetiségi kérdés megoldását olyan autonómiákban látják, amelyek nem törik meg az állam egységét. Ebből világossá válik az is, hogy a demokratikus centralizmus elvével összefér a helyi szervek önállósága általában és különösen a nemzetiségi autonómiák széles önállósága. Ez az önállóság összehasonlíthatatlanabban nagyobb hatáskört biztosít az állam helyi szerveinek, mint a burzsoá decentralizáció elve bármikor is biztosíthatott. A demokratikus centralizmus elvének végső soron biztosítania kell az állam központi vezetését, ugyanakkor a legszélesebb mértékben garanciákat kell nyújtson a helyi kezdeményezés, a helyi szervek önállósága tekintetében. A nemzetiségi kérdés demokratikus alapokon való megoldása érdekében a bolsevik párt hangsúlyozza a népek önrendelkezésének elvét. Az önrendelkezési jog azt jelenti, hogy a népek maguk dönthetik el, hogy egy államban akarnak-e élni, vagy külön államot alakítanak. Az egy államban való élés

⁴⁴ Uo. 20. köt. Bp. 1955. 31–32. o.

⁴⁵ Meg kell jegyezni, hogy Lenin ebben a dolgozatában a decentralizációt a föderáció elvével együtt veti fel és a jövőbeni szocialista állam egysége szempontjából szemléli. Ilyen értelemben nála a decentralizáció elvetése az állam cselekvési egységének megőrzése érdekében történik. Ebből azonban világos, hogy Lenin e helyen nem az előzőekben ismertetett burzsoá decentralizált önkormányzatok szervezeti konstrukciójával száll szombat, hanem a föderációhoz közelálló, az állam egységét, veszélyeztető decentralizációt veti el. Lenin műveiben máshol sem foglalkozik a decentralizáció burzsoá szervezeti elvének ilyen értelmével. Az állam egységét többé-kevésbé megőrző burzsoá decentralizáció szervezeti megoldását a szocialista állam gyakorlata vetette el azzal, hogy kialakult szervezeti elvei eltérnek — elsősorban a kettős alárendeltség elvére gondolunk — a szervezeti megoldások ilyen rendszerétől.

⁴⁶ Lenin, *Összes művei*. 20. köt. Bp. 1955. 33. o.

következménye azonban csak a demokratikus centralizmus elve alapján felépülő állam lehetett és az önrendelkezés elve a föderatív állam létrehozásának lehetőségét még nem foglalta magában.

A bolsevik párt 1917. évi áprilisi konferenciája a Kerenszkij-kormány nemzetiségi politikájával szemben követeli a szabad különválás jogának elismerését. A hozott határozat kimondja: „A párt széleskörű területi autonómiát követel, követeli a felülről gyakorolt ellenőrzés megszüntetését, a kötelező állami nyelv eltörlését és azt, hogy az önkormányzattal bíró és autonóm területek határainak megállapításakor maga a helyi lakosság vegye figyelembe a gazdasági viszonyokat és életfeltételeket, a lakosság nemzeti összetételét stb.”⁴⁷

Az októberi forradalmat közvetlenül megelőző időszakban tehát a bolsevik párt ugyan még nem veti fel a proletár állam föderatív felépítésének lehetőségét, de a hozott határozatban már kifejezésre jut az a tapasztalat, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása a gyakorlatban nehézséget fog teremteni. Ez mutatkozik meg a határozatnak abban a részében, amely kifejezésre juttatja, hogy nem minden területnek kell „önkormányzattal bíró autonóm területnek lenni”, hogy ezt a formát csak a nemzetiségi kérdés megoldásának kell tekinteni. Az ilyen értelemben új megoldásként jelentkező autonómia tényleges tartalmára nézve pontos következtetéseket azonban még nem lehet levonni.

Lenin először az „Állam és forradalom” c. művében veti fel a szocialista föderáció lehetőségét, de még itt is több komoly feltételt fűz a föderatív állam megalakításához. A föderációt ebben a művében úgy tekinti, mint átmeneti formát az egységes (unitárius) állam felé. A munkásmozgalom tapasztalatai, a nemzeti kérdés megoldásában mutatkozó nehézségek alapján jutott el a párt az októberi forradalom időszakában a föderalizmus elismerésig. Ez a „Dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól” szóló nyilatkozatban történt először.⁴⁸

A demokratikus centralizmus elvének és különösen a szocialista föderáció elismerésének ilyen fejlődéséből tárgyunkra nézve több tanulságot kell levonnunk. Az egyik és talán a legfontosabb tanulság az, hogy a proletár állam alapvető szervezési elve a demokratikus centralizmus, amelyet a demokratizmus alapján centralizált szocialista állam fejez ki. Ezért a föderáció egyes szervezeti elemei módosítják a demokratikus centralizmus elvét, mert a föderáció csak a leglényegesebb kérdésekben engedheti meg az állami centralizmus érvényesülését (a föderatív állam hatásköre), míg az állami ügyek más részét az egyes szövetséges államok önállóan, a föderáció állami szerveitől függetlenül végzik.

Pontos tanulság, hogy a föderáció csak mint a nemzetiségi kérdés egyik konkrét — és nem egyedüli — megoldási formájaként ismerhető el. A szovjet állam gyakorlatát figyelembe véve ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy egyrészt a föderáció esetében ugyan a centralizmus elve mellett más szervezeti elvek is megtalálhatók, amelyek nincsenek feltétlen ellentétben a szocializmus építésének követelményével, másrészt a szocialista föderációnak önkéntes jellege, a proletár nemzetköziség eszméje, a föderációban tömörült

⁴⁷ Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. rész. Bp. 1954. 400. o.

⁴⁸ A föderáció elismerésének konkrét okaira Sztálin mutat rá. Ld. *Összes művei*, 3. köt. Bp. 1950. 33. o.

államok közös érdekei — a szervezeti-jogi formákon túlmenően is — biztosítják a szocialista állam egységét. Fontos tanulság a továbbiakban az is, hogy a demokratikus centralizmus elvét — mint a szocialista állam felépítésének legátfogóbb és legalapvetőbb elvét — csak az unió föderatív felépítése töri meg, ugyanakkor az egyes tagállamok belső felépítésében következetesen érvényesül.

2. *A demokratikus centralizmus lényege*

Annak ellenére, hogy a munkásmozgalom a demokratikus centralizmus elvének lényegét ilyen világosan és egyértelműen határozta meg, a szocialista jogirodalom ennek az elvnek jogi formáit és garanciáit az államszervezeten belül csak hiányosan fejlesztette tovább. Ennek okait többek között abban kell keresnünk, hogy a szocialista jogtudomány a Szovjetunióban, azaz olyan államban jött létre, ahol a demokratikus centralizmus elve a föderáció elvével együtt jelentkezett. A szovjet jogtudomány helyesen elemezve a szocialista föderáció tartalmát, nem határolta el annak szervezeti formáit a demokratikus centralizmus elvétől.

Ma azonban, amikor a szocialista államok fejlődése újból és még élesebben veti fel az állam helyi és központi szerveinek viszonyát, szükségszerűen ki kell munkálni a demokratikus centralizmus általános politikai tartalmának megfelelő jogi biztosítékokat is. Kétségtelen, hogy a demokratikus centralizmus jogi formáinak legfontosabb elemeit a szocialista állam gyakorlata és a szocialista jogtudomány megteremtette, illetve elemezte, azonban gyakran anélkül, hogy ezeket az intézményeket a demokratikus centralizmus elvével összefüggésbe hozták volna.⁴⁹ A demokratikus centralizmusnak a jogtudomány mai állása alapján is feltétlenül megfogalmazható néhány olyan alapkövetelménye, amelyek nélkül aligha beszélhetünk a demokratikus centralizmus érvényesüléséről.

1. A demokratikus centralizmus megköveteli a szocialista állam képviseleti, mégpedig központi és helyi képviseleti szerveinek a legszélesebb demokratizmuson alapuló létrejöttét.

2. Megköveteli az államhatalom egységének elvét, amely egység a központi képviseleti szerv hatáskörének korlátlanságában, a végrehajtó állami szerveknek a képviseleti szervektől való teljes függőségében mutatkozik meg.

3. Megköveteli a szocialista állam olyan felépítését, amelynek keretein belül nemcsak a képviseleti demokrácia, hanem a közvetlen demokrácia elve is érvényesülhet.

4. Az államapparátus egészének úgy kell felépülnie, hogy végső soron az állami feladatok minden területén biztosítható legyen a központi vezetés, az alsóbb szerveknek a törvényesség keretein belül a felsőbb állami szerveknek tartozó felelőssége. E körben merül fel az állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonya.

A szocialista állam felépítésének ilyen alapkövetelményei nem jelentik valamiféle sablonos formák alkalmazását. E követelmények bármelyikét a

⁴⁹ E tanulmánynak nem lehet feladata a demokratikus centralizmus elvének teljes kibontása. Mégis ahhoz, hogy a tanulmány célját elérhesse, szükséges, hogy a legfontosabb elemeket kiemeljük.

legváltozatosabb formákban és a legváltozatosabb jogi eszközökkel lehet biztosítani anélkül, hogy a demokratikus centralizmus elvén sérelem esne.

A demokratikus centralizmus fejlődésével kapcsolatos megállapításainkból és az alapkövetelményeiből azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy a demokratikus centralizmus elve egységes fogalom, amelynek két elemét nem lehet elválasztani egymástól. Elég ennek példájaként felhozni azt a tényt, hogy a szocialista államhatalom központi szerve a szocialista állam demokratizmusának egyik legfőbb letéteményese és ugyanakkor az állami centralizmus egyik legfontosabb megnyilvánulási formája. Ezért helytelen eredményekre vezethet, ha a kérdést úgy vetjük fel, hogy meg kell találni a centralizáció és a demokratizmus helyes arányait, hogy vigyáznunk kell, egyik se nőhessen a másik fölé. Ezzel szemben a szocialista állam centralizmusának gyengülése, a centralizmus elvének bizonyos területeken való feladása az állam gyengüléséhez vezet és a szocialista állam demokratizmusának csökkentése ugyancsak ezzel az eredménnyel járhat. Gyakorlatilag természetesen a demokratizmus mélysége és annak formái függenek az állam külső és belső körülményeitől, ez azonban nem a demokratikus centralizmus elvének kettősségéből, vagy egyenesen vélt ellentmondásaiból következik, hanem a megvalósítás konkrét módjából.

A demokratikus centralizmus elve jogi odalainak kimunkálatlanságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a jogirodalomban alig találkozunk a demokratikus centralizmus fogalmának meghatározásával. Egyes meghatározások pedig nem fejezik ki helyesen a demokratikus centralizmus lényegét. V. A. Karpinszkij szerint például „A demokratikus centralizmus azt jelenti, hogy az államhatalom és az államigazgatás az egész államban egy központban van centralizálva, amennyiben olyan kérdésekről van szó, amelyek az államot annak egészében érintik, és ugyanakkor a köztársaságok, területek, kerületek, az egyes helyek széles teljhatalommal rendelkeznek, amennyiben köztársasági, területi, kerületi, helyi jellegű kérdésekről van szó”.⁵⁰

Ez a fogalom meghatározás nincs teljesen összhangban a demokratikus centralizmus lényegével, mert egész tartalmát az állam központi és helyi szervei egymáshoz való viszonyának kérdésére szűkíti le és nem utal a demokratikus szervezeti formákra, az ebből folyó követelményekre és jogi biztosítékokra. Emellett a demokratikus centralizmust egyes rész-összetevőire bontja, nem látja annak egységét. V. A. Karpinszkij a szocialista állam centralizmusában csak azt látja, hogy bizonyos ügyek centralizálva vannak, de ugyanakkor nem ismeri fel, hogy ez a centralizmus önmagában is demokratikus centralizmust fejez ki, hiszen végső soron a legszélesebb demokratizmus alapján választott központi államhatalmi szerv irányító és ellenőrző szerepéről van szó. Másrészt ilyen megfogalmazás mellett a demokratizmus csupán abban jelentkezik, hogy a helyi ügyekben az állam helyi szervei „teljhatalommal” rendelkeznek.

Más meghatározások a demokratikus centralizmus tartalmát a föderációig szélesítik, azaz a föderáció sajátos intézményeit a demokratikus centralizmus megnyilvánulási formáinak fogják fel. Így pl. Trajnyin „A szuverenitás problémái a szovjet szövetségen belül” című munkájában a következőket írja: „Ez a szuverenitás végül a föderatív államban, vagyis a szocialista

⁵⁰ V. A. Karpinszkij, *Hogyan kormányozzák a Szovjetországot?* Bp. 1945. 24. o.

szovjet köztársaságok önkéntes és szétszakíthatatlan szövetségében testesült meg a demokratikus centralizmus alapján, egységes osztálycélok végrehajtására.” Hasonlóan foglal állást V. A. Vlaszov is. „A demokratikus centralizmust juttatja kifejezésre a Szovjetunió állami felépítése, amely a szovjet föderáción alapul.”⁵¹

Lényegében hasonló Karpinszkijnek a már említett álláspontja is, aki a szövetségi államoknak a szövetséghez és a helyi szerveknek a központi szervekhez való viszonyát is a demokratikus centralizmus elvéből vezeti le.

Mint az előzőekben láttuk, a marxizmus—leninizmus klasszikusai éppen a demokratikus centralizmus következetes megvalósítása érdekében vetik el a föderációt. Világos, hogy a föderáció is együtt jár a legalapvetőbb és legfontosabb kérdések ilyen vagy olyan mértékben való központosításával, azonban az állam alkotó elemeinek a föderatív államhoz való viszonya gátolja a centralizmus elvének minden területen való érvényesülését. Más kérdés — mint ahogyan ezt az előbbiekben már jeleztük —, hogy egyéb társadalmi feltételek a föderatív szervezeti struktúrák mellett is képesek az állam egységét biztosítani. Ha a demokratikus centralizmus fogalmát a föderatív állam konstrukciójára is kiterjesztenénk, úgy ezt a fogalmat teljesen felhígítanánk, olyan szélesre tárnánk a szervezeti megoldások kereteit, hogy jogilag ezzel már aligha lehet valamit kezdeni. Ha például a helyi szervek önállóságát a föderalizmusig terjesztjük ki, akkor nemcsak ellentmondunk a demokratikus centralizmus lényegének, de aligha tudjuk ezen az úton a demokratikus centralizmus jogi tartalmát meghatározni és különösen nem tudjuk az állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonyát megnyugtatóan rendezni.

Mindezek alapján a demokratikus centralizmus lényegét a következőképpen lehetne meghatározni: a demokratikus centralizmus a szocialista állam olyan egységes, legátfogóbb szervezeti és működési alapelve, amely az állam centralizmusát a széleskörű szocialista demokratizmus alapján való sítja meg és amely az állami akarat központosítása mellett a legteljesebb mértékben biztosítja a tömegek és a helyi állami szervek kezdeményezését és öntevékenységét nemcsak a helyi ügyek intézésében, hanem az országos jelentőségű feladatok helyi megvalósításában is.

3. *A demokratikus centralizmus és az állam helyi szerveinek önállósága*

A demokratikus centralizmus széles kérdésköréből a továbbiakban bennünket csak a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonya érdekel. Ez a kérdés a demokratikus centralizmusnak csak részkérdése, de nyilvánvaló, hogy a szocialista államban e részkérdés is csak a demokratikus centralizmus nagy és átfogó szervezeti elvével összhangban, annak keretében oldható meg.

A demokratikus centralizmus elve olyan szervezeti és munkamódszerbeli követelményeket támaszt a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonya rendezésében, amelyek a társadalom eddigi fejlődésében teljesen ismeretlenek. Ezek a követelmények egyfelől kizárják a burzsoá önkormányzatok természetjogi koncepcióját — mert a centralizáció irányában hatnak; másrészt kizárják a bürokratikus centralizált államgépezet típusát is,

⁵¹ V. A. Vlaszov, *Szovjetszkij goszudarsztvennij apparat*. Moszkva. 1951. 90. o.

hiszen ez nem felelhet meg a tömegek kezdeményező erejére, tapasztalataira támaszkodó szocialista állam osztálytartalmának, a demokratikus centralizmus elvének. Ezért hangsúlyozza Lenin, amikor a szocialista átalakulás formáiról beszél: „Csak a kollektív tapasztalat, csak a milliók tapasztalata adhat ebben a tekintetben döntő útmutatást, éppen ezért, mert a mi ügyünkhöz, a szocializmus építéséhez nem elegendő azon felső rétegek százainak és százazreinek a tapasztalata, akik a történelmet eddig csinálták, mind a feudális, mind a kapitalista társadalomban. Mi éppen ezért nem cselekedhetünk így, mert mi közös tapasztalatra, a dolgozók millióinak tapasztalataira számítunk.”⁵²

A „kollektív tapasztalat” — amelyről Lenin beszél — a szocialista állam eddigi történetileg rövid fejlődése alatt is egész sorát hozta létre azoknak az intézményeknek és módszereknek, amelyek a demokratikus centralizmus elvét a központi és helyi szervek egymáshoz való viszonyában hűen fejezik ki. Az oroszországi munkásosztály nagy tömegmozgalma, az oroszországi forradalmak spontán ereje teremtette meg a szovjetek rendszerét. A szovjetek működésének tapasztalatai alapján vont le Lenin azt a következtetést, hogy ezekre a szovjetekre, illetve a szovjet típusú államszervezetre épülhet az új, szocialista állam, vagy legalábbis az Oroszországban kialakuló szocialista állam. Ez a kollektív tapasztalat teremtette meg a kettős alárendeltség elvét, amely a burzsoá decentralizációval szemben biztosítja az állami vezetés központosítását és ugyanakkor a helyi képviselői szervek megfelelő hatáskörét és befolyását is.

E tapasztalatok alapján vonhatjuk le ma azt a tanulságot, hogy a szocialista államban a helyi szervek önállóságának jogi biztosítékai különösen két irányban jelentkeznek.

a) El kell határolni a feladatoknak azt a körét, amelyet az állam központi szerveinek és azokat, amelyeknek végrehajtását az állam helyi szerveinek kell átadni. A helyileg megoldandó feladatok körében külön súlyt kell helyezni azokra, amelyekben a helyi képviselői szervek irányítását és ellenőrzését messzemenően biztosítani kell.⁵³ Ez a meghatározás nyilvánvalóan nemcsak az ún. „helyi ügyekre” fog kiterjedni, hanem mindazokra a feladatokra, amelyeket helyileg lehet és kell végezni. Éppen ezért a helyi önállóság tartalmát keresve, a mércét nem a helyi ügyekre kell állítani, hanem a centralizmus biztosítékait, az országos érdekek érvényesülésének garanciáit kell keresnünk. Az állam osztálytartalmában bekövetkezett változás, az állam osztálytartalma és a társadalom egésze közötti ellentmondás felszámolása lehetővé és szükségessé teszi a helyileg ellátható feladatok ilyen meghatározását.⁵⁴

⁵² Lenin, *Összes művei*. 27. köt. Bp. 1952. 417. o.

⁵³ Amikor e tanulmányban a helyi szervek önállóságáról beszélünk, akkor általában az államhatalom helyi szerveinek és az ezek alá rendelt államigazgatási szervek önállóságára gondolunk elsősorban, hiszen a demokratikus centralizmus, a helyi kezdeményezés és különösen a tömegek részvétele szempontjából ennek van különleges jelentősége. A szocialista államokban a helyi szervek önállóságának növelésére irányuló problémák is elsősorban erre a területre vonatkoznak. Külön kérdés, hogy milyen ügyekben kell csak a központi szerveknek alárendelt helyi szerveket létrehozni és ezek munkájában mennyire és milyen módszerekkel kell a helyi képviselői szervek befolyását érvényesíteni.

⁵⁴ A kérdés ilyen oldalról a szocialista jogi irodalomban alig merült fel. Eddig mindig a helyi tanácsok hatáskörét kerestük, de alig foglalkoztunk az állam feladatainak

b) Tovább kell fejleszteni azokat a jogi eszközöket, amelyek szervezeti biztosítékokat képeznek az adott hatáskör tényleges, önálló gyakorlásához.

Az SzKP XX. kongresszusa után a helyi szervek önállósága továbbfejlesztésének kérdése szinte minden szocialista államban előtérbe került. A fejlődés irányának jelzése érdekében a teljesség igénye nélkül, a kérdéskör néhány fontos problémáját a következőkben foglalnánk össze.

1. Egyre égetőbbé válik az államhatalmi és államigazgatási szervek alapegységei, a városok és községek hatáskörének kidolgozása, ezzel együtt a megyék és járások mint közbeeső egységek szerepének és hatáskörének tisztázása. Különösen élessé vált a városok és községek ún. gazdasági önállóságának kérdése. Ezek elsősorban a saját terv és költségvetés, illetve e területeken az önállóság növelésében jelentkeznek. Ehhez kapcsolódik a városok és községek saját erőforrásainak növelése is.

2. Sok problémát vet fel a felsőbb államigazgatási szerveket az alsóbb igazgatási szervek irányában megillető utasítási jog formája és tartalma. Az eddigi fejlődés kialakította azt a kettős követelményt, hogy az utasítások egyrészt csak általános magatartási szabályokat tartalmazhatnak, tehát egyedi ügyekre nem vonatkozhatnak, másrészt az állampolgárookra kötelező magatartási szabályokat nem állapíthatnak meg. A fenti megszorítások ellenére azonban az utasítások ma is gyakran annyira részletekbe menően írják elő az alsóbb államigazgatási szervek feladatait, a feladat ellátásának módját, hogy ez már önmagában is sértheti az államhatalom helyi szerveinek önállóságát, sőt gyakran hatáskörét is. Ezért merül fel az utasításadási jog további általános szűkítésének követelménye, amely konkrétan — pl. Magyarországon is — az utasítások számszerű csökkentésére irányuló tendenciákban jelentkezik.

3. Az eddigi tapasztalatok alapján világosabban kell jogszabályokban is kifejezésre juttatni, hogy a helyi tanácsok hatásköre megegyezik az alájuk rendelt szervek hatáskörével. Ez azt jelenti, hogy a tanácsok alá rendelt államigazgatási szervek hatásköre egyben a tanács feladatkörébe is tartozik és ezeknek az államigazgatási szerveknek nem lehet olyan feladata, amelynek megoldásába — a jogszabályok adta lehetőségeken belül — a képviselői szervek ne szólhatnának bele.

4. Az államhatalom helyi szervei vezetés szerepének kidomborítása érdekében szükség van a tanács ún. kizárólagos hatáskörének pontosabb kidolgozására, illetve szélesítésére. Ebben a hatáskörben ma is kizárólag a tanács dönthet, azonban a kizárólagos hatáskör ma elsősorban csak a vezetés szerep biztosításának jogi garanciáira terjed ki, főleg az alárendelt szervek (végrehajtó bizottságok és más szervek) létrehozása, beszámoltatása, visszahívása útján. Gyakorlatilag is felmerült, hogy e kizárólagos hatáskört egyéb feladatokra is kiterjesszék.

5. Egyik fontos elméleti tétel, hogy a felsőbb szervek nem vonhatják el az alsóbb szervek hatáskörét. Az elv gyakorlati megvalósítása területén azonban egész sor probléma merül fel, mint pl. az, hogy mikor lehet a felsőbb

ilyen csoportosításával, a község, a város mint település által ellátandó feladatokkal. Ennek indoka elsősorban az volt, hogy az ilyen kiinduló tétel valamiféle természetjogi elképzelést takar, a „község elidgeníthetetlen” jogaihoz vezethető vissza. Más oldalról viszont, ha a község hatáskörének növelését akarjuk szolgálni, akkor aligha kerülhető el, hogy a kérdést a községek adottságaihoz, az állami érdekekhez ne viszonyítsuk, függetlenül azektól a szervezeti megoldásoktól, hogy e feladatokat a képviselői szervekre vagy egyéb más szervekre fogjuk bízni.

szervnek revíziós jogot biztosítani az alsóbb szervek határozataival szemben, hiszen ebben az esetben gyakorlatilag éppen a hatáskör elvonásáról lehet szó, még akkor is, ha a revíziós jogot az államigazgatás magasabb szerve csak a törvényesség helyreállítására használhatja fel.

6. Felmerülhet annak szükségessége is, hogy az állam helyi szervei hatáskörében fenn kell tartani az ún. helyi ügyek és nem helyi ügyek kategóriájának megkülönböztetését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az alárendeltség módja és mérete szempontjából jelentős eltéréseket eredményezhet az, hogy az egyes ügyekben az országos érdek milyen mértékben jelentkezik.

Anélkül, hogy az e tárgykörbe eső gyakorlati és elméleti problémákat tovább sorolnánk, az elmondottak alapján is megállapíthatjuk azt, hogy e kérdések megoldási módja nem lépi túl, nem szakítja át a demokratikus centralizmus által meghatározott elvi kereteket. Még a helyi ügyek kérdése is megoldható a kettős alárendeltség formáinak konkrét meghatározásával, a demokratikus centralizmus keretében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kettős alárendeltség nem sablonok kialakítását igényli. A kettős alárendeltség konkrét formái változhatnak anélkül, hogy a demokratikus centralizmus elvén sérelem esne.

Mint már utaltunk rá, a szocialista jogi irodalomban mind többször merül fel a decentralizáció fogalma, mint a helyi szervek önállósága jogi biztosításának egyik formája. Az ezzel kapcsolatos irodalom jó része a decentralizáció alatt nem akar mást érteni, mint a hatáskörök leadását, a helyi szervek hatáskörének megerősítését. Világosan kell azonban látni, hogy a burzsoá államtudomány által kimunkált decentralizáció fogalomnak nem sok köze van a hatáskörök leadásának kérdéséhez. A decentralizáció — mint ezt már bizonyítottuk — csak szervezeti keretet biztosít a helyi szerveknél meglévő hatáskör önálló gyakorlásához. Van ugyan a burzsoá államok jelenlegi fejlődésében a decentralizációnak egy tágabb fogalma, amelybe belefér a döntés jogának leadása, viszont a decentralizációnak ez a fogalma önmagában semmiféle jogi garanciát nem igényel az önállóság biztosítása irányában. A decentralizációnak ez a széles fogalma a teljes, minden helyi szerv önállóságától mentes „decentralizációtól” a föderációig mindenféle konstrukciót elbír. Ezért a decentralizációnak ez a felfogása a szocialista államszervezés számára semmit sem mond, helyi szerveink önállóságának fejlesztéséhez semmilyen segítséget nem nyújt.

A helyi szervek önállóságának növelése kétségkívül együtt jár bizonyos hatáskörök leadásával is. A szocialista állam helyi szervei önállóságának ilyen oldalról való növelését ugyan lehet decentralizációnak is nevezni, hiszen ez a fogalom kifejezheti azt a széleskörű tendenciát, amely a szocialista államokban nap mint nap kifejezésre jut. Mégis világosan kell látnunk, hogy két, egymással szögesen szembenálló tendenciát tükröző folyamatot jelöl. A kapitalista országokban ugyanis a decentralizáció mai jelszava tovább csökkenti a helyi szervek önállóságát, mivel semmi jogi garanciát nem nyújt a tényleges önállóság biztosítására, sőt megsemmisíti a jogi garanciákat azzal, hogy a decentralizáció régi és az önkormányzat burzsoá demokratikus követelményével egybekapcsolt értelmét eltorzítja. Szocialista viszonyok között a tendencia fordított: ugyanis a hatáskörök leadásával együtt azokat a jogi garanciákat is keressük, amelyek az önállóságot jogilag garantálni tudják.⁵⁵

⁵⁵ Az, hogy a szocialista országokban folyó „decentralizáció” minőségében, elvileg más, mint a burzsoá országok „decentralizációja”, mi sem mutatja jobban, mint az,

Ha a decentralizáció fogalmát a burzsoá fejlődés első időszakára jellemző klasszikus értelemben fogjuk fel, szintén arra a következtetésre jutunk, hogy az szocialista körülmények között nem használható elv. A szocialista állam helyi szervei önállóságának biztosítékai között vannak ugyan a decentralizációra utaló elemek is. Ilyen például a hatáskörök elvonásának tilalma, az a követelmény, hogy a felsőbb állami szervek az alsóbb egységek határozatait csak törvényesség megsértése esetén semmisíthetik meg stb., stb. Világos, hogy e közös jellemvonások ellenére a szocialista állam egysége, centrális felépítettsége rögtön az elvi kiindulópontnál ellent mond annak, hogy az állam bármilyen helyi szerve ilyen értelemben vett decentralizált testként, illetve önkormányzatként „megosztott végrehajtó hatalmat” gyakoroljon. A kettős alárendeltség elve egyenesen szemben áll a decentralizáció eddigi fogalmával, hiszen a decentralizáció esetében csak a képviselői szervek rendelkeznek az önkormányzati hatáskör tekintetében felhatalmazásokkal és az ezek alá rendelt végrehajtó szervek az önkormányzat jogaiban járnak el, ezekért kizárólagosan az önkormányzati testületnek felelősek, határozataik elvileg csak mint az önkormányzat határozatai vonhatók felülvizsgálat alá és támadhatók meg a felsőbb szervek által. A szocialista állam egész centralizált felépítése szemben áll a klasszikus értelemben vett decentralizáció lehetőségével. A demokratikus centralizmus és annak eddig kialakult biztosítékai azt demonstrálják, hogy szocialista viszonyok között nincs is szükség a decentralizációra, mint a helyi szervek önállóságának biztosítékára, hiszen az állam-szervezetnek a demokratikus centralizmus elve alapján való felépítése messze-messzeően nagyobb önállóságot biztosít a helyi szervek számára, mint a burzsoá decentralizáció. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a demokratikus centralizmus elvét kifejező jogintézmények nem változnak, nem differenciálódnak. A szocialista államok külső és belső viszonyainak változásai, a szocialista állami szervek tapasztalatai állandóan fejlesztik az önállóság biztosítékait és intézményeit, azonban e biztosítékok elvileg nem törhetik át a demokratikus centralizmus kereteit.

ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ЦЕНТРАЛИЗМ

Петер Шмидт

Автор в своей статье коротко рассматривает возникновение и развитие буржуазного понятия децентрализации, а затем сопоставляет элементы этого понятия с общими требованиями социалистического государства, прежде всего — с принципом демократического централизма, как закономерности развития и деятельности социалистического государства.

1. В первой части статьи автор, показав актуальность темы, излагает, что понятия децентрализации и буржуазного самоуправления сложились в условиях централизован-

hogy az e tárgykörben 1957-ben Abbáziában összehívott nemzetközikekerekasztal-konferencia — amelyen a nyugati tőkés országokból és a szocialista országokból is részt vettek a jogászok — alig tudott e kérdésben egy nevezőre jutni. A nyugati országok jogászai a decentralizáció címszava alatt egyre-másra a dekoncentrációs folyamatokról beszéltek, míg a szocialista országok a helyi szervek önállóságának széleskörű biztosítékait fejtegették. Nem véletlen, hogy a vitát lezáró angol előadó is kénytelen volt megállapítani, hogy a szocialista országokban lejátszódó jelenségek mások, mint amit kapitalista viszonyok között decentralizáció alatt szoktak érteni. A kerekasztal-konferencia ismeretétét ld. *Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo*, 1958. 1. szám 143—146. o. és *Arhiv za pravne u drustvene nauke*, Belgrád, 1957. 4. szám. 496—501. o.

ного буржуазного государства, осуществившего национальное единство, с одной стороны на развалинах феодальных самоуправлений, характерных для феодальной раздробленности, а с другой — в ходе борьбы с крайне централизованным феодальным абсолютизмом. Поэтому, основываясь на принципе децентрализации, буржуазное государство, с одной стороны, сократило роль и компетенцию самоуправлений по сравнению с феодализмом, а с другой — в соответствии с лозунгами буржуазно-демократических революций, увеличило самостоятельность местных органов, по сравнению с феодальным абсолютизмом.

Возникновение понятия децентрализации органически отражает внутренние противоречия в классовом содержании государства, в буржуазном обществе построенном на юридическом равноправии. Вот почему империалистическая буржуазия отказывается от лозунга децентрализации, съедит ее понятие до простого методологического вопроса. Автор подтверждает это положение высказываниями современных представителей буржуазной юридической мысли.

2. Во второй части своей статьи автор анализирует отдельные вопросы формирования принципа демократического централизма. Он показывает, что принцип демократического централизма рождается в борьбе против тенденций, отрицающих централизм социалистического государства, и что перед Великой Октябрьской социалистической революцией федеративный план построения социалистического государства отвергался классиками марксизма-ленинизма, именно в интересах защиты демократического централизма. Из всего этого автор приходит к тому выводу, что федерация (хотя по основным вопросам государственной работы и обеспечивает единство действий органов государства) все же не во всех отношениях вяжется с принципом демократического централизма, составляя особый, от него отличный вопрос. На базе этого автор дает понятие демократического централизма, что, по его мнению, означает последовательно централизованное государство, построенное на базе широкого социалистического демократизма.

По мнению автора, такое понятие о демократическом централизме неизбежно противоречит первоначальному классическому понятию буржуазной децентрализации. Использование понятия децентрализации, сложившегося в период империализма (при котором вопрос сводится к методу работы по повышению прав местных органов за счет высших), по мнению автора, становится бессодержательным. С другой стороны, при применении этого термина мы использовали бы одно и то же понятие для тенденции к уничтожению самостоятельности местных органов в империалистических государствах и для ее противоположности — тенденции укрепления самостоятельности местных органов в социалистических государствах. Поэтому, на взгляд автора, спорным является использование понятия децентрализации и в этом смысле.

DÉCENTRALISATION ET CENTRALISME DÉMOCRATIQUE

Pierre Schmidt

L'étude analyse brièvement la formation et le développement de la notion de la décentralisation dans la science bourgeoise, en confrontant ses éléments constitutifs avec les exigences de l'Etat socialiste en général et avec les lois de structure et de fonctionnement de l'Etat socialiste, ainsi qu'avec le principe du centralisme démocratique, en particulier.

1. La première partie de l'étude, après avoir souligné l'actualité du problème, explique que les notions bourgeoises de la décentralisation et de l'autonomie locale se sont développées dans l'Etat bourgeois qui a réalisé l'unité nationale, d'une part sur les ruines des autonomies féodales caractérisées par le morcellement régnant dans la féodalité et, d'autre part, dans la lutte contre l'absolutisme féodal tendant à une centralisation à outrance. C'est pourquoi l'Etat bourgeois, sur la base du principe de la décentralisation, a réduit le rôle et les compétences des autonomies locales par rapport aux autonomies féodales, et en même temps a fait augmenter — en conformité avec les slogans des révolutions bourgeoises-démocratiques — l'indépendance des organes locaux par rapport à l'absolutisme monarchique.

Le développement de la notion de la décentralisation reflète sur le plan structurel les contradictions intrinsèques qui existent quant au contenu de classe dans l'Etat et dans la société bourgeoise fondés sur l'égalité juridique de ses membres. C'est pour ce

motif que la bourgeoisie, dans la période de l'impérialisme, répudie l'idée de la décentralisation en réduisant son importance au niveau d'une simple méthode de travail. L'auteur invoque à l'appui de ses allégations les constatations de la science juridique bourgeoise de nos jours.

2. Dans la deuxième partie de l'étude l'auteur s'occupe de certains problèmes relatifs à la formation du principe du centralisme démocratique. Il expose que le centralisme démocratique est né dans la lutte contre les tendances opposées au centralisme dans l'Etat socialiste et que, antérieurement à la Révolution d'Octobre, c'était précisément dans la défense du centralisme démocratique que les classiques du marxisme—léninisme ont posé même la question de la structure fédérative de l'Etat socialiste. De tout ceci, l'auteur tire la conclusion que la fédération — tout en étant capable d'assurer l'unité d'action concernant les questions fondamentales de l'activité étatique — ne s'adapte pas complètement au principe du centralisme démocratique et forme un problème à part de ce dernier.

C'est sur ces bases que l'auteur donne sa définition de la notion du centralisme démocratique, qui signifie selon lui l'Etat édifié sur un large démocratism socialiste et en même temps centralisé d'une manière conséquente.

Selon l'auteur la notion du centralisme démocratique ainsi comprise se trouve nécessairement en opposition avec la notion originale et classique de la décentralisation bourgeoise. L'usage qu'on fait de cette notion dans la période de l'impérialisme — et notamment sa dégradation à une notion de méthode de travail visant la délégation des compétences — ôte selon l'auteur tout sens à cette notion dans les conditions du socialisme. D'autre part, l'usage de cette notion comme terme technique aurait pour résultat qu'on désignerait par le même terme la tendance qui dans les Etats bourgeois est dirigée à l'anéantissement de l'indépendance des organes locaux, et le processus opposé, qui dans les Etats socialistes tend à la fortification de cette indépendance. Ainsi, selon l'auteur, l'usage du mot décentralisation en ce sens, est également discutable.

Az objektív felelősség történetéhez

- I. Bevezetés.
- II. A római jog, valamint a frank és germán népek korai joga felelősségi rendszerének átalakulása.
 1. Az eddigi irodalom a római jog felelősségi rendszeréről. 2. A római magánjog felelősségi rendszerének kialakulása. 3. A frank és germán népek korai jogának felelősségi rendszere. 4. Következtetések.
- III. Az objektív felelősség megjelenése a modern jogban.
 1. Az 1838-as porosz vasúttörvény, mint az objektív felelősség elvének első, a feudális osztály által kiharcolt, megjelenése a modern jogban. 2. Az 1871-es német általános birodalmi kártérítési törvény — a munkásosztály az objektív felelősség kiszélesítése mögött. 3. Következtetések.

I. Bevezetés

„... A jövőben egyre nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az olyan jogtudományi kutatásoknak, amelyek feltárják a jogfejlődés gazdasági és politikai meghatározóit a különböző társadalmi rendszerekben, az egyes jogágak közvetlen vagy közvetett összefüggését a termelési viszonyokkal ... E téren mi nem egyszer talán túlzottan is eltoltuk a jogot illetően a súlypontot a politikai felépítmény, az állam irányába” — állapította meg Szabó Imre egy olyan munkával kapcsolatban,¹ amely monografikus mélységű példát mutatott e kívánalmak követése és eredményessége tekintetében.

Bizonyára helyes úton járunk, ha ezt a megállapítást úgy értelmezzük, hogy a magyar jogtudomány egyre sokasodó szép eredményei ellenére is sok tekintetben adós még saját tárgya, a magyar jogrendszer fejlődésének feltárásával; hogy kialakult jogintézmények fenntartásánál, módosításánál, megszüntetésénél, újak bevezetésénél nem mindig a történelmi fejlődés-mutatott törvényszerűségek, az azokban rejlő és megmutatkozó, a jogfejlődés és jogfejlesztés szempontjából fontos gazdasági és politikai meghatározók de lege ferenda „mondanivalóit” vette figyelembe, hanem lépéseit ettől elrugaszkodva, de legalábbis ennek figyelmen kívül hagyásával, sok tekintetben esetleges, voluntarisztikus eszközök alkalmazásával tette meg.

Ha a fent idézett megállapítás, a benne kifejezésre juttatott igény valamire különösképpen áll — az a polgári jogi kártérítés, ill. felelősségi rendszer kérdése. Egészen biztos, hogy a jogrendszer és a jogtudomány e fontos problémáját nem lehet igazában kidolgozni, nehézségeit megoldani

¹ Szabó Imre, *Opponensi vélemény Eörsi Gyula „A tervszerződések” c. doktori disszertációjáról.* 6. o. (TMB irattára, 1956.)

ha nem tárjuk fel az e rendszer oszlopait jelentő jogintézmények kialakulásának, funkcionálásának gazdasági, társadalmi, politikai rugóit, a termelési viszonyokkal való kapcsolatait. Mindezt pedig szükségszerűen csak történelmi összefüggéseiben lehet elvégezni. Jogfejlődési tendenciákat, objektív törvényszerűségeket a jog fejlődésében csak történelmi összefüggésekben, csak történelmi távlatok és irányok felderítésével lehet feltárni. A ma és a tegnap itt tehát a legszorosabban összefügg. Egyrészt úgy, hogy egy mai jelenségben nyilvánul meg egy tegnapi mozzanat, egy tegnapi aktus iránya, többé-kevésbé végleges értéke, másrészt úgy, hogy a mai lépést csak a tegnap megtett út ismeretében, azzal való szoros összefüggésben lehet és kell megtenni. Így igaz az, hogy „ami történeti, az nemcsak a múlt számára jelent gyakorlati értéket, hanem — bizonyos értelemben — a jelen számára is, mert a jelen történeti szükségszerűséggel fejlődik a múltból. A jelenben gyakorlati pedig csak mint történeti nyer értelmet, csak mint a múlt eredménye és a jövő alapja fogható fel mozgásában, azaz valóságos létében”.²

Ahhoz pedig, hogy ezt a munkát — hosszú kutató és értékelő tevékenységgel — a polgári jogi felelősség, a kártérítéstan egész tekintetében elvégezhessük — más területről kölcsönözve a hasonlatot —, úgy kell tennünk, mint az archeológusnak, aki egy kultúra, egy kor fejlődéstörténetének, lényegének, történeti szerepének és hatásának feltárása előtt előbb csak a kultúrában, annak körében fellelhető egyes elemek keletkezését, hovatartozását, az egészhez és annak részeihez való viszonyát, viszonylag önálló fejlődését vizsgálja, — és csak ezt követően kísérli meg az egész kultúra szintézisének megalkotását.

Hasonlóképpen mi is — egy távolabbi és későbbi szintézis megalkotásához kívánván hozzájárulni — a polgári jogi felelősség rendszere egy viszonylag — legalább tudományosan — önállósult részének, az *objektív felelősség* gazdasági, társadalmi rugóinak történelmi összefüggésben való feltárását tűztük ki célul.

Hát van még valami — lehet erre az első reakció —, amit az objektív felelősség óriási, már alig áttekinthető irodalma eddig nem tárt fel? A második reakció — az elmélyedés, a témakör *vizsgált oldala* tanulmányozásának reakciója — azonban igenlő feleletet fog adni erre a kérdésre. Mert bár igaza van Martonnak, hogy a polgári jogi felelősség kérdése „az utolsó fél évszázad folyamán a felelősség elvi alapjainak felfogásában bekövetkezett mélyreható változás folytán egyikévé vált a magánjog legvitásabb területeinek”³ a szónak szószerinti és tartalmi értelmében egyaránt. Nagyméretű elméleti és rendszerbeli konstrukciók megalkotására került sor, amelyek az egyik vagy másik felelősségi rendszer megerősítésére, általánossá tételére voltak hivatva; az egyik rendszernek a másikkal szembeni abszolutizálásától kezdve egészen a kettő tulajdonképpeni azonosításáig hosszú sora van ma már ezeknek az elméleteknek, ill. konstrukcióknak. Ez a rendkívül élénk szellemi csatározás a jogi kategóriák, a jogi dogmatika, a jogfilozófia és a jogfejlődés arzenáljának minden eszközét igénybe vette már az objektív (ill. a szubjektív) felelősség jogintézményének lehető teljes megvilágításához. De ez az egyébként imponáns szellemi tevékenység alig, és ha igen, csak következtelenül tudott

² Világhy Miklós, *Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Intitutóiok*. Budapest, 1957. (Megjegyzések a római jog tudományának egyes elvi kérdéseire) *Jogtudományi Közlöny*, XII. Új évfolyam 4–6. sz. 218. o.

³ Marton Géza, *Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból*. (Magyar Magánjog. 1942. 782. o.)

kilépni saját bűvköréből. Általában csak a jog, ill. a jogtudomány sajátos világában, a társadalmi fejlődés adott szakasza egészének egy viszonylag járulékos, de általa többnyire önállónak vélt részében élt és mozgott. Ez az objektív felelősség kialakított fogalmába is felszívódott és hamis logikai azonosítások formájában abban is tükröződik.

Az irodalom ui. — kimondottan vagy ki nem mondottan — fenntartás nélkül azt vallotta, hogy az objektív felelősség fogalma és az általa fedett jogintézmény mintegy kor- és társadalomfeletti szellemi forma, jogi kategória; vonatkoztatta azt olyan jelenségekre, jogi konstrukciókra is, amelyekhez pedig — némi formai, külső hasonlóságon túl — semmi sem kapcsolja. Így történt az, hogy a preklasszikus római jog barbár, igen kevés jogi diszkriminációra valló nyers eredményfelelősségét épp úgy objektív felelősségnek minősítették, mint az 1838. évi porosz vasúttörvény vagy akár a szovjet PTK (1922) kártérítésre vonatkozó szakaszait. Vizsgálódásaik területének legtöbb szakaszán távol álltak tárgyuk, a jog mozgásának végső okaitól. Jellemző, hogy milyen irodalmi jelenségnek „köszönheti” a korai római jog felelősségi rendszere, hogy a modern objektív felelősség fogalmát rá is kiterjesztették. A múlt század második és harmadik harmadában (a porosz vasúttörvény 1838-ból való, de ennek forradalmasító 25. szakaszát az irodalom ekkor teljesen figyelmen kívül hagyta) a romanisták és a magánjogászok részben a szubjektív felelősség egyeduralmának bűvöletében álltak és ezt mint ereklyét védelmezték (csak Iheringnek vannak zseniális megsejtései⁴), másrészt pedig élesen tudatukban tartották, hogy a római jog fejlődésének kezdeti szakaszában az ún. objektív felelősség alapján állt. Ez utóbbiak koruk egy ilyen jogszabályában lelkenedezve támogatták volna ezen ősi és időtálló intézménynek felújítását (altes Recht, gutes Recht). Ezt, a jogrendszer meglevő kategóriáinak minden rezdülését figyelemmel kísérő jogászgenerációt 1872-ben — majdnem 40 évvel az első, igazán klasszikusan megfogalmazott objektív felelősséget kimondó törvény után — egy büntetőjogásznak, Bindingnek⁵ — Marton szavaival élve — „zseniális tévedése” döbbsenti rá arra, hogy észrevétlenül már megdőlt a szubjektív felelősség hegemóniája, sőt „trónfosztására” tör valami: az objektív felelősség!

Ekkor eszmél fel a jogi irodalom, ekkor indul az az óriási irodalmi tevékenység a polgári jog területén, amely e vonatkozásban oly sok értéket produkált. És ennek első és lényegében azóta is helyesnek vélt lépése az volt: kimutatni ennek az újnak a római jog valamelyik intézményével való azonosságát. Lényegében így és ezért lett a korai római jog kártérítési rendszerének az alapja a XIX. században csak „felélesztett” objektív felelősség.

Mi azt hisszük, hogy ez történetietlen módszer, hogy ez az ilyen úton létrejött, ill. megkonstruált fogalom nem fejezi ki, vagy hamisan fejezi ki a mögéje értett tartalmat, — társadalmi és történeti vonatkozásban egyaránt. Logikailag is bizonyos fokig a hamis azonosítás példája: kétségtelenül meglevő formai hasonlatosságok címén azonosságot mond ki ott, ahol lényegbe-vágó tartalmi különbségek vannak. De hát ezeket a különbségeket éppen

⁴ „A culpa in contrahendo általam felállított elmélete — mondja Ihering — amennyiben a szubjektív jogtalanság gondolatát teszi általános alappá, nem felel meg a mai helyzet felfogásának sem, és meghatározásomat biztosan tágabb, objektívebb formával helyettesítik majd.”

⁵ Binding, *Die Normen und ihre Übertretung*. 1872.

a gazdasági, politikai és társadalmi eredők hordják és éppen ezek feltárását végezte hiányosan eddig az irodalom. (Talán sikerül e tekintetben az objektív felelősség fogalmának tisztázásához, elhatárolásához is néhány szempontot szolgáltatni.)

Az objektív felelősség (de általában a felelősségi rendszer) történelmi alakulása gazdasági, társadalmi eredőinek és meghatározóinak feltárásához, tehát fejlődésük, térhódításuk és mibenlétük teljes felismeréséhez — az e tekintetben az általánosnál is élénkebb polgári irodalom igazában nem jutott el. Ezt a legtöbb esetben csak érintette, vagy egy-két kiemelkedő jogtudós műveiben (Ihering, Marton) csak általánosan és érintőlegesen fogalmazta meg.

Ismereteink szerint a szovjet jogi irodalom sem produkált még olyan hozzáférhető munkákat, amelyek az objektív felelősség jogintézményének történetét egyetemes és a római jogig nyúló összefüggésben tárnák fel.⁶ (A szovjet, általában a szocialista jogtudománynak az objektív felelősség mai problémáira, vagy modern kori történetére vonatkozó eredményeinek vizsgálatára a maga helyén részletesen kitérünk.)

Azt kell tehát mondanunk, hogy az objektív felelősség kérdéskörében mozgó óriási — döntően polgári — irodalom nem ad megfelelő választ olyan kérdésekre, mint:

Hogyan jelentkezik, hogyan jut kifejezésre az objektív felelősségi rendszerben a gazdasági-társadalmi erők, valamely társadalmi osztály nyomása? Hol vannak a végső okai annak, hogy a korai római jog tárgyi felelőssége átalakult szubjektív felelősséggé és az maradt kb. egy évezredig? Milyen társadalmi fejlődés felépítmény-jellegű kísérője, vetülete ez? Hol vannak a gazdasági eredői, az osztályalapjai, egyáltalán az osztályérdekei az első modern, objektív felelősség alapján álló törvénynek, az 1838-as porosz vasúttörvénynek? Az 1871-es német balesettörvényt vajon ugyanazok az eredők és körülmények váltották ki, mint az 1838-as porosz vasúttörvényt? És sorolhatnánk még tovább a kérdéseket.

E kérdések meglátásáig többen eljutottak. „... A múlt század közepe óta, mikor a nagyvállalatok eddig nem tapasztalt arányban léptek a termelés, a közlekedés élére, keletkezett a rájuk szabott külön tárgyi felelősség, amely főként a német jogterületen valóságos külön felelősségi rendszerré kerekedett ki”, (kiemelés tőlem — M. F.)⁷ — mondja Marton, aki a polgári jogi felelősséggel kapcsolatos nagy munkásságában — a fentihez általában hasonló kitételekkel — többször utal a kérdés gyökerére. A római jog felelősségi rendszerével foglalkozó — főleg korábbi — munkái azonban többnyire nélkülözik még ezeket az utalásokat. Azok inkább szövegkritikai, döntően csak sajátos jogi kategóriákkal dolgozó értékes jogdogmatikai munkák, amelyek elsősorban a klasszikus római jognak — döntően csak a jog sajátos eszközeivel végzett —

⁶ A szocialista jogirodalomban e témával kapcsolatos néhány új monográfia (Eörsi Gyula: *A terszerződés*; B. Sz. Antyimonov: *Polgári jogi felelősség fokozott veszély forrása által okozott kárért*; G. K. Matvejev: *A vétkesség a szovjet polgári jogban*; O. Sz. Joffe: *A felelősség a szovjet polgári jogban*; ld. ezekkel kapcsolatban is: Marton Géza: *Három könyv a szovjetjogi kártérítési felelősségről*. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője I. köt. 1. sz. 37. o. stb.) tanulmányunk tárgykörét is érintő eredményei elsősorban a polgári jogi felelősség feldolgozásának mai problémáival, mai helyes rendezésénél figyelembe veendő gazdasági és politikai meghatározók feltárásával, azok értékelésével kapcsolatosak.

⁷ Marton Géza i. m. 806. o.

rekonstruálására, nem pedig a jog és a gazdasági, társadalmi tényezők kölcsönös összefüggésének, egymásrahatásának, illetve ezek fejlődési folyamatának feltárására irányultak.

Rümelin is csak érinti a kérdést: „A kártérítési jogban egy adott kor gazdasági viszonyai tükröződnek vissza”⁸ — állapítja meg és ezzel ez irányú gondolatai, fejtegetései véget érnek. Unger sem mond sokkal többet nagyhírű „Handeln auf eigene Gefahr” c. könyvében: a kártérítési jog egész különös fokban terméke és vetülete egy bizonyos kor erkölcsi felfogásának, gazdasági és társadalmi viszonyainak.⁹ Ennyit, ami általában helyesnek mondható, és nem többet. Ez az a pont, ahol a jogtudománynak ezek a nemzetközileg elismert művelői leteszik tudományuk fegyvereit.

Még talán Ihering az, aki tovább is jut, aki általánosságban, szemben a jog- és történelem dogmatikusokkal, a történelem, tehát a jognak is igazi hajtóerői felé fordul. A jogfejlődésben nemcsak külső egymásutániságot lát, hanem a belső összefüggéseket keresi, a történelem, a jogfejlődés igazi alakító erejét: a gazdaság és a társadalom fejlődését, amely minden jogrendszer jellegét meghatározza. Jogásztól ritkán olvasható stílusban írt „A római jog fejlődéstörténete” c. munkájában azt mondja: „... kimutatni a jog egyidejű jelenségeinek belső összefüggéseit, nem pedig a külső egymásmellettségüket”.¹⁰

Másutt így ír: Én a miéltre keresem a választ és erre feleletet csak az ezért, a *propter hoc* és nem a *post hoc* tud adni. A *post hoc* csak annyiban érdekel, amennyiben a *propter hoc* szempontjából számításba jön.¹¹ Erre utal Schulz is szellemes méltatlankodásában: „Et puis... et puis... il y a beaucoup de 'puis' dans cette histoire”.¹² Azonban Ihering és Schulz is — az általános gondolatok és megállapítások mellett — csak arról győz meg, hogy tehát az objektív felelősség intézményének is megvan a *propter hoc*-ja. Végső rugója, konkrét és rendszeres feltárása? Ezzel ő is adós marad.

Jelen dolgozatunkban e feladat részbeni megoldására próbálunk kísérletet tenni.

„Részbeni megoldást” mondtunk, s ezen olyan részeket értettünk, amelyek részlegességük ellenére is alkalmasak arra, hogy az egészet is jobban láttassák és egy átfogó szintézis eleme legyenek. Mommsen azt mondta egyik írásában, hogy „az igazi történetkutatás nem a világ naplójának lehető legteljesebb reprodukálására törekszik; a történetkutatás azokat a magaslatokat keresi, amelyekről szerencsés órában megláthatja a Szükségszerű törvényeit”.¹³

Mik a történelem és speciálisan a jogfejlődés, azon belül is az objektív felelősség jogintézménye történeti alakulásának azok a magaslatjai, csomópontjai, amelyeknek megismerése, feltárása szükséges és — az alább jelzett korhatárokon belül — elégséges ahhoz, hogy a kitűzött célhoz, az

⁸ M. Rümelin, *Schadenersatz ohne Verschulden*. 2. o.

⁹ Dr. J. Unger, *Handeln auf eigene Gefahr*. 1904. 1. o.

¹⁰ R. v. Ihering, *Entwicklungsgeschichte des Römischen Rechts*. 1894. 5. o.

¹¹ „Mein Augenmerk in diesem Werk ist auf das *propter hoc* gerichtet, das *post hoc* interessiert mich nur so weit, als es für das *propter hoc* in Betracht kommt.” R. v. Ihering i. m. 6. o.

¹² „Es azután... és azután... elég már ebből az „és azután”-ból ebben a történelemben. Végül is, eddig még egyetlen római magánjogi munka sem tett komoly kísérletet arra, hogy a valódi fejlődési folyamat leírását adja. Ezt a könyvet még meg kell írni.” F. Schulz, *Classical Roman Law*. Oxford, 1951. 2. o.

¹³ Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften*. 1854: V. 384. o.

objektív felelősség történeti kialakulásának, alakulását meghatározó gazdasági, társadalmi és politikai összefüggéseknek felismeréséhez érjünk?

Talán nem járunk messze a helyes úttól, ha vizsgálódásainkat a klasszikus és posztklasszikus római jog az irodalomban nagyon is vitatott kártérítési rendszerének kérdéseivel kezdjük; kitérve a germánok és frankok története korai szakaszának, eddig e vonatkozásban alig érintett kodexeiének (Lex Salica, Sachsenspiegel), ill. azok felelősségi rendszerének bemutatására is. A következő történelmi „csomópont” pedig már a kapitalizmus kialakulása, közelebről a kapitalizálódó fiatal Németország joga, amely az 1838-as porosz vasúttörvényben (Preussisches Eisenbahnhaftpflichtgesetz) először teremtette meg az objektív felelősség mai jogintézményét.

Ezek azok a magaslátok, korszakok, amelyek alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy a jogintézménynek a kapitalizmus kialakulásáig bezárólag tartó fejlődését reális összefüggésekben, a történelmi valóságnak megfelelően lássuk. De egyúttal azok is, amelyek az objektív felelősség nagy irodalmának is központjában állottak és ezért az olvasó számára is biztos tájékozódásul szolgálnak.

A tanulmány célja — mint látjuk — tehát nem az, hogy a jogtudomány számára új területeket foglaljon, azt új kincsekkel gazdagítsa (sem római jogi vonatkozásaiban, sem a többi vizsgált jogrendszer tekintetében), mint pl. a mai romanisztikának, amely jórészt a jog rekonstruálására, ill. a jog egyes hiányos területeinek felderítésére irányul. Az adott joganyagot, annak fejlődését akarjuk megérteni. A cél az, hogy — mint Ihering mondja — „azt az anyagot (den vorhandenen Stoff), amelyet az (ti. „felfedező” jogtudomány — M. F.) már nem tud lényeges mértékben gazdagítani, szellemileg minél jobban áthassuk és értékeljük. Nem hiszem, hogy ez a feladat kevésbé volna fontos és szükséges, mint az anyag extenzív szélesítése, bővítése; mert hisz épp ezáltal lesz igazán sajátunkká az, amit — külsőleg — egyébként már birtokunkba vontunk”.¹⁴

II.

A római jog, valamint a frank és germán népek korai joga felelősségi rendszerének átalakulása

1. Az eddigi irodalom a római jog felelősségi rendszeréről

A római jog felelősségi rendszerének elemzésénél egy lépést sem szabad tennünk anélkül, hogy röviden ne vázolnánk az irodalomnak ezzel kapcsolatos eredményeit és tételeit. Hiszen a jelen tanulmány éppen az irodalom eddigi felfogásával szakít egy bizonyos értelemben.

Római jogon, a római jog corpusán a római jogi irodalom a múlt század végéig általában és elsősorban azt a joganyagot, jogrendszert értette, amit ahogyan Justinianus alkotott, ill. rendszerbe foglaltatott. Tehát azt, amit így fejezhetnénk ki: a Corpus Juris Civilis-t. Ezt — a római jog fejlődésének nagy záróaktusaként — késznek és teljesnek tartotta. Mindaz, ami ezt a kort megelőzte, annak tanulmányozása csak történeti bevezetés volt a római joghoz. Csak kevesek jutottak el arra a fokra (Mommsen, Ihering), hogy ezt a kettős területet egységben lássák és mély szellemükkel megsejtsenek

¹⁴ R. v. Ihering, *Das Schuldmoment im Römischen Privatrecht*. Giessen, 1867. 2. o.

olyanokat, amiket a későbbi római jogi irodalom csak egész új módszerekkel, egészen új szemlélettel világított meg, ill. igazolt.

A XX. század római jogi irodalma — elsősorban a jogi papirologia és az interpolációs kutatások hatására — a valóságot lényegében még tükröző túlzással kifejezve megfordította a sorrendet: a tulajdonképpeni római jog nem a megkeresztelt, a bizantinus római jog, nem Justinianus joga, hanem az a jog, amit Róma az Augustus császár előtti egy és az azt követő két évszázadban alkotott és kifejlesztett. Ez a *klasszikus* római jog, ami Justinianus hatalmas törvénykönyveiben csak romjaiban és „meghamisítva” maradt ránk.

„Beható vizsgálat arról győz meg bennünket — mondja Schulz —, hogy az eredeti szöveg (ti. a C. I. C.-be felvett korábbi törvényhelyek szövege — M. F.) a kompilátorok kezén nagy interpoláción ment át, míg az új szöveg változatlanul fennmaradt.”¹⁵ A romanisztika minden eszközével nekilátott, hogy a jusziniánuszi jogból kihámozza és rekonstruálja a klasszikus római jogot. Ez a folyamat tart még ma is — ha csökkent intenzitással is. „A kapitalista országok római jogászait — írja Világhy Miklós is — nem közvetlenül Justinianus érdekli többé. A kutatás főtémája a klasszikus római jog, időszámításunk első két századának római joga, amelyet Justinianus bizantinus törvénytudói — általános nézet szerint — csak megrontottak, de minden esetre meghamisítottak.”¹⁶

Ez ma már a római jog tudományának általánosan elismert álláspontja.¹⁷

Ha mindaz, amit eddig — a római jognak az irodalomban bekövetkezett jelentésváltozásáról általában és a klasszikus római jog interpoláltságát illetően különösen — mondtunk, ill. vázoltunk, áll a római jog irodalmára és a római jog tekintetében történelmi tények igazságát jelenti, akkor ez elsősorban a római jog *felelősségi rendszerére áll*. Olyannyira, hogy talán e jogterület tisztázása, a szubjektív, ill. az objektív felelősség képviselőinek a római jogot saját rendszerük céljára történő kisajátítása iránti vágya volt az egyik leg-erősebb hajtóereje a klasszikus római jog rekonstruálásáért folytatott lázas irodalmi tevékenységnek.

Mit vall tehát az irodalom a római jog, ill. a klasszikus római jog felelősségi rendszeréről?

Ha számításba is vesszük, hogy a szubjektív felelősség alapján álló jusziniánuszi római jog egyedüli elismerése, recepciója idejében is volt —

¹⁵ Fritz Schulz, *Classical Roman Law*. 3. o.

¹⁶ Világhy Miklós i. m. 216. o.

¹⁷ „It is well known that the text of the Digest does not present to us extracts from the classical jurists in their original form. Justinian himself preserved for posterity the Constitution in which he ordered the compilers to alter them so as to bring them into line with existing law; and even the most conservative students of Roman law recognize that... the Digest text contains many „interpolations”. That term is regularly used to cover not merely insertions of new matter but also omissions and alternations.” F. H. Lawson, D. C. L., *Negligence in the Civil Law*. Oxford, 1950. 2. o.

Az „anyagi jogi változtatásokat a névtelen reformátorok a még mindig közkézben forgó klasszikus iratok erőszakos módosításával, azaz szöveghamisító interpolációkkal csempészték be.” Marton Géza, *A klasszikus felelősségi rendszer „elszubjektívizálódása”*. (Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. Debrecen, 330–345 o., 331. o.) „A jusziniánuszi törvénykönyvekben a kompilátorok rendszeres interpolációi az utókor elől gyökeres változtatásokkal eltakarták” a klasszikus jogrendszer alapvető jogintézményeit, így elsősorban az objektív felelősséget — Marton Géza, *Felelősség Custodiáért*. Bp. 1924. 4. o.

bár rendszeren kívül kezelt — objektív, ill. objektív jellegű felelősség alapján álló kártérítési szabály¹⁸, a rendszer a maga egészében szubjektív volt, és ezt így is vallották a római jog művelői. A XX. század romanista irodalma sok energiát fordított arra, hogy — Marton Géza szavaival szólva — bebizonyítsa: „A klasszikus jog ismert egy felelősségi fokot, amely bizonyos adókat az egyszerű baleset mai fogalma alá eső véletlenért is feltétlenül felelőssé tett s ezt a felelősséget a szerződések és szerződésen kívüli viszonyok egész sorozatában alkalmazta.”¹⁹

Így vélekedik Lawson is már említett, az objektív felelősségre vonatkozó összehasonlító jogi munkájában; a római jog kártérítési rendszere eredetileg az objektív felelősség elvén (objective doctrine of responsibility) alapult — mondja — és ez csak a postklasszikus korban vált szubjektívvé.²⁰

A római jog objektív felelősségét az irodalom a *Lex Aquilia*tól származtatta. A *Lex Aquilia* — amelyet a *Corpus Juris Civilis*ben a legátfogóbban a *Digesták* IX. könyvének II. titulusa ölel fel — a bizonyosságig erős valószínűséggel a pun háborúkat közvetlenül megelőző korból, tehát időszámítás előtt a III. századból, kb. 287-ből származik. Mommsen ugyan jóval korábbra, a VII. sz.-ba helyezi²¹, de a — bár csonkítva fennmaradt — *plebiscitum*, amely *Aquilius* néptribuntól kapta a nevét, olyan gazdasági, társadalmi körülményekre utal, hogy azok alapján keletkezési idejét az irodalom egybehangzóan a III. század első harmadára helyezi.²²

A tárgyba vágó irodalomnak van egy sajátos közös „érdekessége”, ami ezen irodalom ismerője számára körülbelül a következő képet nyújtja: A klasszikus római jog kártérítési szabályai az objektív felelősség elvére épültek, amelyet a *Lex Aquilia* vezetett be és tett uralkodóvá; ezt bizonyítják a felhívott (később még érintjük őket) *Digesta*-helyek²³ és *Gaius*;²⁴ maga a *Lex Aquilia*, ahogyan a *D. IX. 2.* tartalmazza, teljesen interpolált.

Pontosan megfogalmazva ez a kép a következő elrajzolásokat rejti magában: először is a *Lex Aquilia* korát csendben összeolvasztja a klasszikus korról, holott kb. két évszázad „eltolódás”-ról van szó, mert míg a klasszikus kor az i. e. I. századdal kezdődik, a *Lex Aquilia* a III. század elején keletkezett; mégpedig olyan két évszázadról, amely a társadalmi fejlődés szempontjából is rendkívül fontos, az osztálytársadalom végleges kialakulásának korszaka volt. Ha tehát el is fogadjuk azt az álláspontot, hogy a római jog ismerte az objektív felelősség intézményét (így az irodalom), azt — vagy legalább annak keletkezését — a jogfejlődés preklasszikus szakaszához kell „lokalizálni”. Ez önmagában is már szükségszerűen fel fogja vetni a gondolatot: A primitív, preklasszikus római jog képes lett volna arra, amire a modern civilisztika, amely már a jogfejlődés évezredeit, és codexek sorát tudja maga mögött? Nyilván e nyomasztó kérdés elől kitérendő, történt a korszakoknak az a csen-

¹⁸ Az ún. quasi ex delicto kötelmek: 1. actio de effusis et deiectis; 2. actio de positis et suspensis; 3. actio in factum adversus nautas, caupones, stabularios.

¹⁹ Marton Géza i. m. 22–23. o.

²⁰ F. H. Lawson i. m. 182. o.

²¹ Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899., 826. o. A mai egyöntetű állásponttal ellenkező Jolowicz-é is; ld. H. F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*. 1932. 285. o.

²² F. H. Lawson i. m. 4. o.; F. Schulz, *Classical Roman Law*. 587. o.

²³ *D. 13.7.13.1.*; *D. 13.6.5.15.*; *D. 16.3.1.35.*

²⁴ *G. 3.* 205–207.

des — természetesen nem *expressis verbis* — azonosítása, amire röviden utaltam.

További nehézsége az irodalomnak — és egyúttal a vázolt kép másik „érdekessége” —, hogy bár az interpoláció-kutatásban számottevő eredményeket ért el, a *Lex Aquilia*-t tartalmazó *D. 9. 2.* tekintetében általában csak azt mondja: Az egész interpolálva van. Ennek részletes feltárása? — még elvégzendő munka. A *Corpus Juris Civilis* 1954. évi berlini kiadása ugyan feltüntet a *D. 9. 2.*-ben néhány bizonyosnak vehető interpolációt²⁵ — hivatkozva az irodalomnak, ill. a tudománynak erre vonatkozó elfogadható eredményeire —, de a törvény ezeknek a számbavétele mellett sem nyer objektív felelősségről tanúszkodó jeleket. Amilyen jelleget kap, az épp arról tanúsodik, hogy a nyers eredmény-felelősség kodifikált formáját testesíti meg.

Hogy tehát a jogirodalom a klasszikus római jognak, ill. — megmaradva a történetietlen azonosítás síkján — a *Lex Aquilianak* az objektív felelősség gondolatát és intézményét imputálta, ill. imputálhatta, azt nem magáról a *Lex Aquiliáról*, a *D. 9. 2.*-ről, a *Lex Aquilian* belül maradva mutatta ki, hanem közvetve, más, egyébként részben szintén jusziniánuszi törvényhelyekkel, részben az évszázadokkal a *Lex Aquilia* után keletkezett *Gaius*-institúciókkal igazolta.

Ezt a módszert követte a *Seckel-Marton* féle *custodia*-elmélet, amely e vonatkozásban a legtöbbet mondott, és lényegében a következő állásponton van: a klasszikus jog ismert, mégpedig kiterjedt mértékben, az adós szubjektív vétkességétől függetlenül objektív felelősséget, amelyet „*custodiam praestare*” kifejezéssel jelölt.²⁶

Ezt a tételt eredetileg *Seckel*, majd *Marton* — sok hozzáadással és mai formájában — így igazolta:

a) A *Digesták* a felelősségnek ezt az alakzatát (ezt a szót és fogalmat) — *custodia* — „mint a *culpától* különböző, azon túlmenő tagozatot”²⁷ több helyen említik: *D.13.7.13.1* ; *D.13.6.5.15.* ; *D.16.3.1.15.*

b) *Gaius* általában interpolálatlan institúcióinak *3.205—207.* szakaszában azt mondja, hogy a ruhatisztító és a szabó a náluk lopás folytán elvesztett ruháért helytállni tartoznak a tulajdonos felé és csak akkor szabadulnak, illetve megy át a furti *actio* tőlük a tulajdonoshoz, ha ők fizetésképtelenek ; ez vonatkozik minden visszterhes *custodiára*.²⁸

Gaius egy szóval sem kutatja — mondja *Marton* —, hogy a fulló, *sarcinator* vagy *commodatárius* hibás volt-e vagy sem az adott esetben, hanem feltétlenül felelőssé teszi őket arra utalással, hogy őket *custodia* terheli.²⁹

c) A harmadik csoportja a *Seckel—Marton*-féle *custodia*-elmélet igazolására szóló forráshelyeknek az, amelyben a *Digesták*, ill. az abban idézett jog-

²⁵ *D. 9.2.23.8* ; *D. 9.2.27.3—4.* ; *D. 9.2.27.11.* ; *D. 9.2.27. 14.* ; *D. 9.2.27.32.* *D. 9.2.42.pr.* ;

²⁶ „*Custodia* alatt a római források nyelvén — a szó eredeti jelentésének megfelelően — őrizetet kell érteni, specialiter azt az őrizetet, amelyet az, akinek kezénél egy idegen dolog többnyire kötetmi (szerződéses), néha dologi viszony folytán, in specie visszaadás (kiadás) kötelezettségével van, a dolog épségben tartására, azaz megrongálástól, pusztulástól, ellopástól s más efféle veszélytől való megóvására fordítani tartozik.” *Marton Géza* i. m. 4. o.

²⁷ *Marton Géza* i. m. 5. o.

²⁸ *G. 3.205—207.*

²⁹ *Marton Géza* i. m. 6—7. o.

tudósok a hajófuvarozó és társai (nautae, caupones, stabularii) felelősségét „custodiae nomine” állapítják meg.³⁰

A fent vázolt elmélet — névadói szerint is³¹ — egyáltalán nem egységesen elfogadott, vagy lezárt álláspont. Sőt a custodia-felelősség jellegének megítélésében a felfogások a szélsőségek pólusáig húzódnak: attól, hogy a klasszikus római jog felelősségalapító elve szubjektív volt és objektívvé az interpolációk tették; azon át, hogy a custodia egy speciese a diligentianak (egy dolog őrzésére fordított diligentia), egészen addig, hogy a klasszikus római jog ismerte a tiszta objektív felelősséget és a mai objektív felelősség egyenesen annak rokona.³² (Látható, hogy a Seckel—Marton-féle elmélet végeredményben az utóbbi állásponton van.)

Mindezek, az interpolációk kimutatására és a klasszikus jog feltárására irányuló szövegkritikai, elméleti okfejtések részben formál-logikai törekvések, az irodalom tanúsága szerint sok világraszóló eredményt hoztak, ha az elméleti konstrukciók nem is fejeztek ki mindig egészen helyes történeti összefüggéseket. Csak örömmel lehet megállapítani, hogy ezen a vonalon — nemzetközi méretekben is — Marton Géza jutott el talán a legmagasabb pontra.

Voltak azonban az irodalomban olyanok is, akik már egyenesen érthetetlen érthetlenséggel álltak szemben a korai római jog, így elsősorban a Lex Aquilia felelősség-gondolatával. Monro például annyira csak mai, és így is annyira csak jogi szemléletben vizsgálta a Lex Aquiliát, hogy azon rendelkezések miatt, amelyek a kompenzáción túlmenő térítési, ill. fizetési kötelezettséget tartalmaztak, a törvényt — a mai joggal teljes diszharmóniában levőnek találván — egyszerűen csak rossz kodifikációnak minősítette („the lex was badly drawn”).³³

Mások³⁴ olyant is mondtak, hogy a Lex Aquilia szubjektív, ill. büntetőjogias jelleget a klasszikus korban öltött és ezt a büntetőjogi jellegét onnan kapta, hogy Cicero rétori munkáinak egyikében, amely Brutus ellen irányult, a Lex Aquiliát büntetőjogi összefüggésben említette.³⁵ Függetlenül a történelmi igazságtól, hogy ti. a Lex Aquilia a klasszikus korban büntetőjogi jelleget öltött-e, vagy sem, önmagában ez az indoklás, ez a tudományos módszer — azt hiszem — nem juthat megnyugtató eredményekre. Egyébként Mommsen szerint „nem is ugyanarról a törvényről van szó”.³⁶

Eddig az irodalom. Eredményeivel, elsősorban a Seckel—Marton irányzatával egy vonatkozásban egyetértünk:

Igaz az, hogy a római jog kártérítési rendszerének az alapjában, a felelősség elvében a változás az említett korrekcióval *abban az időben és abban a formában*, ahogy ők írják, — végement.

Nem értünk azonban egyet a felfogással két másik ponton.

a) Azon, hogy a Lex Aquiliától származó (és ezután is még élő) eredmény-

³⁰ D. 4.9.5.pr.

³¹ „Kétségtelen, hogy a custodia-kérdésben a vita még nincs lezárva.” Marton Géza i. m. 14. o.

³² Marton Géza i. m. 8—14. o.

³³ C. A. Monro, *Digest* IX. 2, *Lex Aquilia*, 36—37. o.

³⁴ F. H. Lawson i. m. 11. o.; Lawson szerint ezen az állásponton van Strachan-Davidson is *Problems of the Roman Criminal Law* c. munkájában.

³⁵ „Atque eodem tempore accusator de plebe L. Caesulenus fuit, quem ego audivi iam senem cum ab L. Sabellio multam lege Aquilia (de iustitia) petivisset.”

³⁶ Th. Mommsen i. m. 826. o.

felelősség és a modern objektív felelősség közé általában egyenlőségelet tesznek, ahogy ez ebből az irodalomból minduntalan szembőlük.³⁷

b) Azon, hogy itt csak interpolációs mesterkedésről volna szó, amivel elrontották a tulajdonképpeni római jogot, és hogy a szubjektív felelősség kizárólag ilyen szubjektív jogászai „beavatkozásnak” köszönheti évezredek uralmát.

A római jog felelősségi rendszerének általunk helyesnek vélt fejlődési folyamatát az alábbiakban Róma gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésével összefüggésben kíséreljük meg felvázolni. És végül még e fejezetben belül ki fogunk térni arra, hogy a frank és germán népek jogrendszere fejlődésének korai szakaszában — általában hasonló társadalmi fejlődésük mellett — a felelősség elvében milyen átalakulási tendencia tapasztalható.

2. A római magánjog felelősségi rendszerének kialakulása

1. A római jog klasszikus korát — mint mondtuk — a tudomány az i. e. I-től az i. u. II. századig bezárólag számítja. E korszak *gazdasági és társadalmi viszonyait* Marton Géza így jellemzi: „Róma társadalmi és gazdasági viszonyai a most tárgyalandó korszakban az előző korszakra nézve feltüntetett ősi állapothoz képest óriási átalakulást mutatnak.”³⁸

„Ősi állapotok” — mondja Marton, voltak a klasszikus jog kora előtt. Ámde az az „objektív” felelősség, amelyről Marton a klasszikus jog terméke és sajátjaként szól, amely az ő koncepciójában természetesen egy fejlettebb árutermelő gazdasági-társadalmi rendhez illik igazán, a Lex Aquilia felelőssége éppen ezen ősi állapotok szülötte. Hiszen, mint már korábban utaltunk rá, a Lex Aquilia két évszázaddal előzte meg a jogfejlődés klasszikus szakaszát.³⁹

Ha ezt számításba vesszük, akkor társadalmi-gazdasági vizsgálatásainknak színhelye Róma történetének az a szakasza, amelyben a társadalom struktúrájának konturjai csak éppen hogy kialakulóban vannak.

Theophilus az Inst. 4.3.15-höz⁴⁰ fűzött magyarázatában azt mondja, hogy a Lex Aquiliát Aquiliusnéptribun abban a korban adta a népnek, amikor a patriciusok elszakadtak a néptől.⁴¹ Mai kategóriával azt mondhatnánk: az osztálytagozódás folyamatának egyik legfontosabb első fázisában.

Milyenek voltak e korszak a) termelőeszközei és b) termelési viszonyai?

a) A termelőeszközök általában a pásztorkodás és a földművelés köré csoportosuló primitív, „technikailag” még teljesen fejletlen szerszámok voltak, a hozzájuk számítandó, szintén még fejletlen kézműves szerszámokkal együtt. A kézművesség, a kézi ipar még nem általánosan sajátja a kornak, a társadalmi munkamegosztásnak még csak a csírái bontakoznak ki. Forgalmi élet ennek megfelelően még alig van. Ami van is, primitív csere formában ölt testet. „Minden család jórészt maga állítja elő . . . a szükségletei kielégítéséhez szükséges javakat.”⁴²

³⁷ Marton Géza i. m. 26. o.; F. H. Lawson i. m. 27. és 72. o.

³⁸ Marton Géza, *A római magánjog elemeinek iankönyve; Institúciók*. 1957. 18. o.

³⁹ „But . . . theories have to assume that considerable changes took place between the date of the lex and the classical period.” F. H. Lawson i. m. 10–11 o.

⁴⁰ Inst. 4.3.15. (De lege Aquilia); D. 9.2.1.1.

⁴¹ F. H. Lawson i. m. 4. o.

⁴² Marton Géza i. m. 9. o.

b) Ami a *termelési viszonyokat* illeti, a földművelésre áttérő római nép általában még kezében tartja a legfontosabb termelési eszközt, a földet. A nép — eltekintve a nem nagy méreteket öltő házi rabszolgaság rendszerétől — tulajdonos. A termelőeszközök (a föld és a rabszolgává süllyesztés folyamataként előálló rabszolga tömeg) koncentrálódása, ill. koncentrálása még csak előre vetíti árnyékát, de még gyakorlatilag nem élő valóság. „Ha a karthágói földművelő polgárok átmentileg nagy rabszolga- és földbirtokosok voltak — mondja Mommsen nagyhirű „Róma története” c. munkájában —, úgy Rómában ebben az időben egészen más volt a helyzet: a polgárok nagy tömege maga művelte a földet.”⁴³ És ha a pun háborúk korára — részben épp ezek hatására — alakultak is ki, kis számban és nem általánosan, nagybirtokok, azok még nem a következő századok mezőgazdasági „nagyüzemei”. Hanem csak megsokszorozódott, pontosabban a pun háborúk „fedezésére” megsokszorozított *koncentrált* kis parasztgazdaságok.⁴⁴ Ezek valódi és teljes „nagyüzemesedés” csak a pun háborúk után kezdődik, és társadalmi méreteken vett kibontakozása még a köztársaság végére sem teljes, ahogy ezt Kuczynski is megállapítja^{44a}; az csak a császárság korában következik be.

Ha számításba vesszük, hogy a jogfejlődésnek ebben a szakaszában a jogalkotó előtt még nem volt olyan ismeretes a jognak a társadalmi viszonyok tudatos szabályozására, alakítására és fejlesztésére hasznosítható sajátossága — mint amennyire ismeretes ma; hogy továbbá a jogalkotó e korban még alapvonalaiban sem vagy csak alig ismerte fel a társadalmi fejlődés objektív tendenciáit — mint ahogyan felismeri ma — és ennek következtében a jogalkotás során, különösen egyes részletrendelkezések területén egyáltalán nem, vagy csak alig törekedett egy új társadalmi rendnek a jog eszközeivel is történő elősegítésére, kialakítására —, akkor azt kell mondanunk, hogy a jogalkotás tudatosan felfogott végső causaja a kérdéses történelmi pillanatnak az adott területen mutatkozó ad hoc körülményei, a kérdéses pillanatra vonatkozóan már történelmileg felgyülemlett és feszítő igényei voltak. Az alkotandó jog tehát tartalmilag döntően a múltból táplálkozik, formáját tekintve pedig még fokozottabban a múlt gyermeke, amennyiben megalkotása során döntően a már meglévő, sokszor évszázados jog fogalmai, kategóriái és nyelve kerülnek felhasználásra.

Ezek figyelembevételével talán nem túlzás azt állítani, hogy a Lex Aquilia korának joga *általában* magán viselt sok olyan vonást, amelyeknek szülője az egészen korai, az ősi római jog volt. „Az ősi jog, mellyel a római jog története kezdődik — Marton szavaival szólva — egy primitív, a pásztoréletről a földművelésre áttérő népességnek hasonlóan primitív joga volt.”⁴⁵

A preklasszikus római jog eredményfelelőssége (Lex Aquilia), amelyet a jogirodalom objektív felelősségnek minősít — nem egy fejlett forgalmi élet fejlett jogi vetülete, hanem egy társadalmilag is csak kibontakozó közösség differenciálatlan, ad hoc és legeélravezetőbb reakciója valamire, amit már jogellenesnek vélt.

Csak amikor a társadalom osztályokba fejlődött, meghatározott érdekű társadalmi csoportokra polarizálódott, amikor már nem lehetett

⁴³ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*. Berlin, 1868. I. Bd. 506. o.

⁴⁴ „... dessen Bewirtschaftung war keine Gross- sondern nur eine vervielfaltigte Kleinwirtschaft.” Th. Mommsen i. m. 446. o.

^{44a} Kuczynski: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. Berlin, 1948. I. 98. o.

⁴⁵ Marton Géza i. m. 9. o.

eltérni a szokás által szentesített magánbosszú kötetlen érvényesülését, amikor a büntetés, általában a szankciók törvényes formájához, a nyers ad hoc reakción túl a *bűnös*, a cselekmény szubjektíve is elmarasztható okozójának felkutatásához már az uralkodó erők érdeke fűződött, akkor kezdett a jog — ha bizonyos fokig paradoxonként is hangzik — joggá válni és úgy kifejezni társadalmi érdekeket, akaratot, ahogy azt a társadalom alapstruktúrája követelte: Az áruviszonyok saját képükre formálták a felelősség intézményét, sok más kötelmi jogi kategóriával együtt.

Milyen volt a társadalom képe a római imperializmus, a világhódító rabszolgabirodalom utolsó, hanyatló fázisában, amely egyúttal a feudalizmus kibontakozásának korszaka is volt? És milyen ezt követően? A feudális termelő, a kézművesség kereteiből alig kilépő árutermelő akár a földjén, akár veszélytelen műhelyében dolgozott, a termelés folyamatával *személyes*, szinte *organikus* kapcsolatban állt. Minden az ő érdekében végzett cselekvés, így a — *corpore corpori* — károkozás is *személyes* vonatkozásokat, következőképpen kár esetében szinte csak kizárólag *szubjektív* vétkességet jelenthetett. Így tehát, amikor a római jogban teljesen kialakult a szubjektív felelősség elve, a társadalmi fejlődés objektív tendenciáiban rejlő, e tendenciával összhangban jelentkező és a jogi szabályozottság állapotába kívánczó igény nyert reális megfogalmazást. (Objektív felelősségű káreset alig szorult a szubjektív felelősség takaróján kívül; ezeket is a jog mindig rendszeren kívülieknek tekintette.)

2. A jusztiniánuszi római jog — mint mondtuk — már a tiszta, a jogilag is kimunkált, egyértelműen értelmezett szubjektív felelősség elvére helyezkedett. A fejlődés koncepciójához szokott szemléletünk természetesen érzi itt Ihering következő megállapítását: „Örökké igaznak neveztem azt a mondatot („kein Uebel ohne Schuld”), de ezt az örök igazat is az emberiségnek előbb meg kellett találnia, meg kellett tapasztalnia és meg kellett ismernie. Az a tétel nem érvényesült a történelem kezdete óta; a jog kezdete minden népnél sok olyan jogtételt és intézményt mutat, amelyek vele a legélesebb ellentmondásban vannak.”⁴⁶

Igen ez már a fejlődés, ami mögött a termelőeszközök és a termelési viszonyok fejlődése áll elsősorban, előrehaladottabb szakasza. Előrehaladottabb a kulturális és a szellemi fejlettség tekintetében is.

Egészen más, mint láttuk — a Lex Aquilia korának társadalmi és *szellemi* arculata. Alább az utóbbiról lesz szó.

Talán helyes, ha következőkből indulunk ki: Amikor a Lex Aquilia létrejött, Róma társadalmát tevő népek a társadalmi fejlődésnek még egészen alsó fokán álltak. Ekkor mentek át azon a folyamaton, hogy végképp befejlődjenek valamilyen társadalmi rend keretei közé. Ebből következően, illetve ennek alapjaként ott van az a tény — mint azt fentebb már vázoltuk —, hogy termelőeszközeik is még kezdetlegesek voltak. Olyanok, amelyek elkészítése részint nem igényelt bonyolultabb szellemi tevékenységet, de részint nem is eredményeztek ilyent. Fejletlen termelőeszközök a gondolkodás abstrakcióképtelenségére és differenciálatlanságára utalnak. Minden, a fejlődés alacsony fokán álló nép szellemi arculata — irodalma, joga — részben egészen naív, de legalább fogalomszegény, differenciálatlan, azaz primitív.

A társadalom Lex Aquilia korabeli fejlettségi fokán létfeltételként, még szinte igényszerűen élt a fogat-fogért elv és a gazdaság, a társadalom

⁴⁶ R. v. Ihering i. m. 8. o.

szükségszerű igényében, a causa legisben sok tényező ebbe az irányba hatott.

Ha a fenti fejtegetést természetszerűleg a jogra is vonatkoztatjuk, akkor érthető, hogy a jogalkotó a causa legist igen primitív formában fogalmazta meg, amelyben a kártérítés és a büntetés, a magánjog és a büntetőjog teljesen egybefolyik. Akkor érthető, hogy erre a tulajdonképpen nem is igazi jogra azt mondják, mint Marton, hogy ez nem más „mint a sértett hajdani magánbosszújának törvényesen tarifált váltsága”.⁴⁷

A fejlődés gondolatát kifejezetten is magában foglalóan Mazeaud ugyan-
ezt így fogalmazza meg: „... Primitív időkben az ember szabadságának semmi más korlátja nem volt, mint a másik ember ereje. De erőszak erőszakot vált ki, akit megütnek, keresi a megbosszulás lehetőségét, hogy rosszat rosszal fizessen; így módon fogták fel az elszenvedett kár megtérítését. Ez a felfogás aztán lassan áttevődött a jog területére, és a szokás erejénél fogva a tálió elve szabállyá erősödött.”⁴⁸

És végül a kortárs, vagy legalábbis a friss emlékek hitelességével idézzük Gaiust: „Pona autem injuriarum ex lege XII tabularum propter membrum quidem ruptum talio erat”⁴⁹

Az alábbiakban — a felelősségi rendszer és a szellemi, kulturális fejlettség összefüggéseit részletesebben is kimutatandó — lássunk néhány kártérítési, illetve felelősségi szabályt.

a) A korai római jog — még a XII. táblás törvényből eredően — a furtumoknak egész sorát ismerte.⁵⁰ Legjellegzetesebb a furtum manifestum⁵¹ és a furtum nec manifestum,⁵² a tettenért és a tetten nem ért lopás, ill. ezek szankcióiban mutatkozó különbség. Az előző büntetése a korai római jogban rabszolgaság v. halál, az utóbbié a dolog értéke kétszeresének a megtérítése. A jusztiniánuszi jogban a nagy eltolódás csökken: a dolog négyszerese, illetve kétszerese a büntetési—kártérítési tétel.

b) Aki a Lex Aquilia alapján járó kártérítési kötelezettségét tagadja, a kártérítési tétel kétszeresét tartozik fizetni.⁵³

c) Ha valaki egy rabszolgának halált okozó sebet okoz — a jog tehát az emberölés jogi fogalmát feltételezi, ebből indul ki —, de az közben egy második személy halálos ütésétől hal meg, az előző szabadul a felelősség alól és az utóbbinak kell az előállott eredményért helytállnia.⁵⁴

d) A korai római jog ismerte az állatok és élettelen dolgok felelősségét is.⁵⁵

E sajátos jogtételek egyes kiütköző tulajdonságainak értékelését sok szerző érintette, de mondanivalóját igazában nem fejtette ki. Marton Géza az említett furtumok szankciója közötti nagy különbségek okát a következők-

⁴⁷ Marton Géza, *Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból*. 784. o.

⁴⁸ H. e. L. Mazeaud, *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile*. Paris, 1947. 28., ugyanígy a 34., 36. oldalon. E kérdésben az irodalom általában egységes. Ld. Colin-Capitant, *Cours élémentaire de droit civil français*. 1932. 169. o. („... à fin de lui permettre, d'exercer son droit de vengeance.”); R. v. Ihering i. m. 17. o. („Befriedigung der Rachsucht, die Züchtigung des Gegners, kurz die Privatstrafe”).

⁴⁹ G. 3.223.

⁵⁰ G. 3.183.

⁵¹ G. 3.189.

⁵² G. 3.190.

⁵³ D. 9.2.23.10.

⁵⁴ D. 9.2.11.3.; D. 9.2.15.1.

⁵⁵ R. v. Ihering i. m. 10. o.

ben látja: „Kezdetben egyedül ez az eset (a tettenért lopás — M. F.) kerülhetett megtárlás alá, mert csak ennél volt meg a kézzelfogható bizonyosság; a tetten nem ért lopás újabb keletű, mikor már enyhébb szankciókat alkalmaztak — tekintettel a kisebb bizonyosságra is.”⁵⁶

Azt hisszük, hogy itt — e megállapítás helyessége mellett — többről is van szó. E jogtételek sajátos példái annak, hogy a jog, különösen annak szankciórendszer formai elemeinek túl is mennyire összefügg a jogot kialakító nép, az adott kor emberének szellemi fejlettségével. A kérdéses jogszabályok korának embere szellemi fejlettsége tekintetében — hasonlattal élve — a bontakozó értelmű gyermek benyomását kelti. Ahogyan a gyermek megveri az asztal sarkát, amelynek nekiment, ahogyan még a felnőtt is hirtelen érzett fájdalmát gyakran rögtön akaratlan tetteges reakcióban vezeti le, így bizonyos értelemben a kultúra alsó fokán álló ember jogérzete is sok vonatkozásban a fájdalom és annak közvetlen, akaratlan (még nem tudatos és nem átgondolt) reakciójának uralma alatt áll. Ezt a gondolatot ragadja meg Ihering, amikor így ír: „A jogelleniséget (Unrecht) nem az oka, hanem a hatása szerint értékelik, megítélésénél nem a tettes személyében rejlő momentumokból, hanem kizárólag a sértett álláspontjából indulnak ki . . . Hogy a tettes bűnös-e, nem mondott igazat, vagy talán igazat mondott, csak ezt nem tudta bizonyítani . . . Mindegy! . . . megbüntették.”⁵⁷

De ez nemcsak egyéni akciók elszigetelt jelensége volt. Általánosságban a társadalmi gyakorlatot is ez az elv uralta. S a jog — mint a példákban láttuk — csak hű tükörképe volt ennek. Egyre ment, hogy — mai fogalmakkal élve — a szankciók alkalmazása objektív felelősséget, szubjektív felelősséget vagy jogi, sőt morális képtelenséget (állatok és dolgok „felelőssége”) jelentett, ill. vetített-e a kártérítési viszonyba. Mindezt e kor embere és jogalkotója még nem fogta ilyen analízis felé. Szellemi képességei, kialakított jogi formái erre még nem tették képessé. Amit megkonstruált: az *eredményfelelőségbe* (Erfolghaftung) mindez belefér. De ez akkor még nem egy tudatos szintézis volt — ahogy ezt az irodalom ki nem mondottan feltünteti —, hiszen ehhez az analízis, az absztrakció első lépéseit sem tették meg meg, ami pedig minden tudatos szintetizáló aktus előfeltétele. „Die Herrschaft des Affects — az indulat uralma” — mondja Ihering az, amely a korai római magánjog szellemét és alapvető konstrukcióit jellemzi.⁵⁸ Ezt csak durvította és sokáig megőrizte a római jogi gondolkodás szélsőséges individualizmusa, aminek a jogra gyakorolt hatását Marton nem egyszer hangoztatta.⁵⁹

Ez a kor, e kor gondolat- és jogvilága, die juristische Denkweise, ahogy Kaser kifejezi, szükségképpen fogalomszegény. Csak a legprimitívebb és legáltalánosabb jogfogalmakat alakítja ki. Ezek is döntően meghatározatlanok, elhatárolatlanok, szétfolynak a különböző szabályokban, illetve az egész jog különböző területén kialakult elemekből tevődnek össze. Képletesen szólva, úgy vagyunk vele, mint egy nagy képsikkal, amelyre a művész már felhelyezett néhány mozaiklapot — elszórtan az egész keretben —, és bár rendet,

⁵⁶ Marton Géza, *A római magánjog elemeinek tankönyve; Instituciók*. 1957. 225. o.

⁵⁷ R. v. Ihering, i. m. 8–9. o.

⁵⁸ „Die . . . Herrschaft des Affects im Recht ist es, welche das altrömische Civilrecht uns in einem anschaulichen Bilde entgegenführt.” R. v. Ihering, i. m. 10. o.

⁵⁹ „. . . Élesen kiütöző vonása volt a római jogi gondolkodásnak a szélsőséges individualizmus, azaz az egyén rendelkezési hatalmának a legtágabb elismerése vagyoni, sőt családjogi viszonylatban is.” Marton Géza i. m. 10. o.

harmóniát még nem teremtett rajta, néhány alak, mozdulat és vonal konturjait a hozzáértő szem azonban már felismeri. De ezeken túlmenően — a fogalomszegénység, sőt a fogalomalkotástól való kifejezett tartózkodás a római jogfejlődésnek egyébként is sajátos kísérő jelensége volt. Elég néhány fejezetet elolvasni a Codex Juris Civilis valamely kódexéből, de különösen a régebbi jogforrásokból, hogy erről bizonyosságot szerezzünk.⁶⁰

Egy római forrás, amelyet *Gellius*-tól (Noct. 16. 10) származtatnak,⁶¹ a következő jellemző esetet rögzíti: *Gellius* — így szól a forrás — a Fórumon egy tétlen társasággal ült együtt, amely éppen *Ennius*-t olvasott. Az egyik versszakban a „proletariatus” szó is szerepelt, és a társaság e szó értelme felől hosszabb vitába bocsátkozott. *Gellius* közben észrevette egyik jogász barátját (ius civile callentem, familiarem meum) és megkérte, hogy határozza meg a társaság számára a kérdéses fogalmat. Ez azonban azzal védekezett, hogy ő nem filológus, hanem jogász és dehogy ért ő ehhez (se iuris, non rei grammaticae peritum esse).

Ha lehet is vitatkozni e forrás történelmi értéke felől — a lényegre szellemesen rátapint. De ennek valószínűségét és a benne kifejezésre jutó tétel igazságát: a római jognak e fogalmakkal szembeni averzióját a *Digesták* is megerősítik: „Omnis definitio in iure civili periculosa est”⁶²

A kártérítés, ill. a felelősség intézményét, annak jogi sajátosságát ismerve, azt kell mondanunk, hogy ennek a kiépítése fokozott absztrakcióképességet és tisztább fogalmakat feltételez. E társadalom, e nép fejlődésének ebben a szakaszában csak gondolati, szellemi, nyelvi, általában logikai arzenáljának eszközeit, mint tükröző és kifejező kategóriákat véve számításba, egyszerűen nem juthatott messzebb az eredményfelelősségnél.

Még évszázadok kellene addig is, míg a szubjektív felelősség gazdasági, társadalmi és szellemi előfeltételei megérlelődnek. Ez következik be a klasszikus kor kiteljesedésével, s mire ez megtörténik, az egész betölti szellemi erejével a kereszténység. A keresztény római szellem az absztraháló és differenciáló képesség, a fogalomalkotás, általában az elvonatkoztatott gondolati kategóriák terén eredményesen egyengette az utat a görög szellemi élet e vonatkozásban igen fejlett termékeinek. Ennek is tudható be, hogy a posztklasszikus kor erősebben törekszik absztrakt formák és kategóriák kialakítására és „a klasszikus jognak nem egy elméletileg is szabatos, absztrakt tétele tulajdonképpen ebből az időből való.”⁶³ Furcsa, de e vonatkozásban még *Gaiust* is el kell marasztalnunk. Helyesebben *Gaius* intézüciónak 1816-ban (a veronai káptalan könyvtárában) felfedezett szövegét. A vonatkozó irodalom, amint erre a következő fejezetben még visszatérünk, ugyanis nem *Gaiust* találta „hűnös”-nek az intézüciók alább tárgyalt szakaszában, hanem azt egy posztklasszikus korabeli ismeretlen jogtudós betoldásának tartja. Nos ennek az ismeretlen jogtudósnak természetesnek tűnt, hogy ami az ő korában termé-

⁶⁰ F. Schulz, *Prinzipien des römischen Rechts*, 28. o.; „Die römische Abstraktionsfeindschaft zeigt sich . . . in der Abneigung gegenüber der juristischen Begriffsbestimmung.” 30. o.

⁶¹ F. Schulz i. m. 70. o.

⁶² D. 50.17.202.

⁶³ F. Schulz i. m. 35. o. Ezt az álláspontot képviseli Pólay Elemér is legújabban megjelent tanulmányában (*Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des Römischen Rechts*. — *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungarici*; Tom. V. Fasc. 1—4. 323—356. o.; 330—331. o.)

szetes, az egy fél évezreddel korábban is természetes. Azt írja az institúciók IV. könyvében, hogy a Lex Aquilia alapján indított kereset *nemcsak* büntetésre irányult, hanem a kompenzációra is, és viszont.⁶⁴ Ő már elválasztja a két kategóriát. Hogy miért tette, ill. tehette ezt, éppen erről szolt az utóbbi két fejezetünk. De tovább is megy: visszavetíti olyan korba, amelyben reparációnak és büntetésnek ez a megkülönböztetése még egyáltalán nem történt meg.⁶⁵

A preklasszikus kor végén jelentkező, a klasszikus korban kibontakozó és a posztklasszikus kori jogalkotásokban beérő fejlődési folyamat az, amely sok nemzedék munkájával általában elvégezte a gazdasági, társadalmi és politikai struktúrának a jog sajátos eszközével történő — *adekvát* — felmérését, értékelését és szabályozását. Elválasztotta a jogot attól, ami nem jog; szabályozta mindazokat a társadalmi viszonyokat, amelyeknek szabályozására szükség volt; elválasztja a magánjogot — természetesen csak jogrendszeren belül — a büntetőjogtól, amit a közjognak, ill. az alkotmányjognak önállóvá alakulása előz meg; egyes jogintézményekben is keresztülviszi a magánjog és a büntetőjog elkülönülését. Ez mutatkozik meg a károkozásért való helytállás gondolatának tartalmi átalakulásában is. Elveti az eredményfelelősséget, mint ekkor már használhatatlan kategóriát és megkonstruálja az egész szankciórendszernek egységes alapelvét, a szubjektív felelősséget. Ez már tudatos jogi fogalom e kor jogalkotójában, amellyel — nem tudatosan is! — a társadalmi haladást szolgálta és az emberiség kulturális fejlődésének egyik lényeges elemét rakta le.

3. Amit eddig *egyrésről* a termelőeszközök és termelési viszonyok meghatározott állapotáról és fejlődéséről, illetve ezeknek jogot alkotó és formáló szerepéről, valamint — ezzel összefüggésben — *másrésről* a kulturális, szellemi, nyelvi adottságokról, ezek fejlődéséről mint a jog keletkezésének, alkotásának és fejlődésének formáiról mondtunk, az a római állam tárgyi jogában, illetve tárgyi jogának változásában, fejlődésében jutott jogszabályi kifejezésre.

Amit az előző két fejezetben tettünk és mondtunk, végül is azt kívánta szolgálni, hogy a jog keletkezésének és fejlődésének, általában a jog külső változásának magyarázatát adjuk. Vizsgálódásaink célja azonban mindenkéltől a *jog*, jelen esetben a római jog felelősségi intézményeinek *mint jognak megismerése*. Ez pedig a volt és állandóan változott tárgyi jog azon részének összefüggő bemutatását jelenti, amelynek szabályain keresztül a kártérítési jog alapelvei kibontakoztak és a Codex Juris Civilisben kodifikált állapotukig eljutottak.

a) Az akciók

Ismeretes, hogy az egész római magánjog, de különösen a kártérítési jog mint pillérek, az actio-kon nyugodott. Az actiók átszötték a jogrendszer egészét és primitív „komplexitással” szabályozták, ill. védtek a védeni kívánt értékeket, társadalmi viszonyokat. Míg tehát ma különböző jogágazatok

⁶⁴ G. 4.9.

⁶⁵ „However, it may be doubted whether at a time when the lex was passed any distinction was drawn between penalty and compensation.” F. H. Lawson, i. m. 7. o.

tudatos együtt-alkalmazásáról, komplexitásáról van szó, aminek az ultima ratio-ja természetesen ma is az alapul fekvő társadalmi viszonyok komplexitása, ez ott a kezdetlegesség állapota, az ultima ratio-nak való vak engedelmesség. A korai római jog felelősségi, ill. kártérítési akcióinál a szó mai értelmében komplexitásról még nem beszélhetünk. A komplexitás ugyanis — fogalmának tartalma szerint — komplex módon érvényesülő, ill. alkalmazható, legalább viszonylag önálló jogágakat feltételez. Az önállóságnak abban az értelmében, hogy egyes jogintézmények többé-kevésbé teljes magánjogi, büntetőjogi stb. jelleget öltsenek (vagy egyiket, vagy másikat), hogy a jogágazaton belül is megszilárduljanak. A korai római jognál erről még nem beszélhetünk. Az elkülönülés sem a jogágak, sem egyes intézmények tekintetében nem történt meg.⁶⁶ A társadalmi viszonyok összetettségében rejlő komplexitás a jog nyelvén e korban a jogi *homogenitás*. Csak a klasszikus kor az, amely a jogágak önállósulását magával hozza és ezt az akciók tekintetében is általában keresztül viszi.

Lássuk már most azt az actio-t, amelyet a Lex Aquilia adott.

Az actio legis Aquiliae eredeti formájában — hiteles szöveg nem maradt fenn — egészen bizonyos olyan actio volt, amely, mai fogalmakkal élve, polgári jogi és büntetőjogi igények kielégítésére egyaránt szolgált és formáját tekintve büntetőjogi intézménynek kell minősítenünk. Pónál s jellegét még a klasszikus korban is megőrizte. Gaius ui. még az i. sz. utáni második században is pontosan körvonalazza az actio legis Aquiliae tartalmát⁶⁷ — tiszta pónális actio-nak tartva azt. Ezen a minden bizonnyal történelmi tényen az sem változtat, hogy a Gaius-institutiók 4. könyvének 9. pontja már azt írja, hogy az actio legis Aquiliae actio mixta (vegyes kereset), amennyiben nemcsak büntetésre megy, hanem a reparációt, a polgári jogi igények érvényesítését is szolgálja (actio rem et poenam persequens).⁶⁸ A vonatkozó romanista irodalom bizonyossággá erősödött véleménye ui., hogy ez a passzus nem Gaius-tól való.⁶⁹ Nyelvileg, szóhasználatban, de tartalmilag is olyan forráshely, amely a jusztiniánuszi törvénykönyvek ismeretéről tanúskodik, azok szellemét tükrözi. Az actio mixta mindenestül jusztiniánuszi kategória, amely mint fogalom — különösen az actio legis Aquiliae-re vonatkoztatva — idegen volt még a második század jogától. Tartalmilag, gyakorlatilag azonban egyre inkább erősödtek magánjogi oldalai és amikor a jusztiniánuszi institúciók az actio-k harmadik kategóriájaként actio mixta-nak deklarálják („... sed et legis

⁶⁶ Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899. 4., 14. o.

⁶⁷ G. 4.112.

⁶⁸ G. 4.9. Még kell egyébként jegyezni, hogy az a kitétel, amely expressis verbis a Lex Aquiliára utal, a megtalált Gaius-szövegben *olvashatatlan*; behelyettesítése az egész szöveg kritikai elemzése után, a múlt század végén történt. Történelmi hitele — mint általában ilyen esetekben — csak valószínű — nem abszolút biztos. De a 4.9. szakasz a maga egészében az későbbi szerző betoldásának látszik. Ld. Girard—Senn: *Textes de droit romain*. Paris, 1937. 323. o.

⁶⁹ „Tekintélyes írók vitatják — mondja Marton Géza is —, hogy a Gaius neve alatt ismert institúció-könyvben két különböző (egy klasszikus és egy kevésbé nemes) stílusréteg ismerhető fel.” Marton Géza i. m. 30. o. — „Justinian described the actio legis Aquiliae as an actio mixta (Inst. 4.6.18—19.) ... This idea was quite foreign to the classical lawyers, who simply styled the action a pure penal action (Gai. 4.112.)... The classical actio legis Aquiliae was a penal action ..., and not an action rem et poenam persequens as is said in Gai. 4. 9. The whole sentence has been added by a man who had in mind Gai. 4.171.” F. Schulz, *Classical Roman Law*, 4—5. o.

Aquiliae actio de damno mixta est”),⁷⁰ végeredményben már polgári jogi intézménnyel van dolgunk.⁷¹

Ennyit a római magánjog egyik legfontosabb actio-jának — a szerződésen kívüli felelősség jogintézményének — *külső, formai* változásáról, ill. átalakulásáról.

b) *A kártérítési szabályok, különösen az actio legis Aquiliae tartalmának büntetőjogi jellege*

Miben mutatkozik meg tartalmilag, hogy az actio legis Aquiliae pönális kereset volt a szónak abban az értelmében is, hogy — kezdetben különösen — nem reparációra irányult?

1. Először is abban, hogy több károkozó esetén, valamennyi az előállott kár egészét volt köteles megfizetni, ami által — csak e szabály alapján! — a kár annyiszorososan térült meg, ahány személy a kár előidőzésében részt vett. Egyik teljesítése a többit nem mentesíti, mert „büntetésről van szó — quum sit poena”, mondja a törvény.⁷²

2. Maguk a kártérítési tételek *önmagukban is* nagyobbak a keletkezett kárnál.

Rabszolga vagy állat elpusztítása folytán keletkezett kártérítési, ill. büntetési tétel a megölt rabszolga vagy állat évi legmagasabb értéke.⁷³

Aki tagadja, hogy a kár az ő tevékenységének eredménye, — a büntetési tétel dupláját köteles fizetni.⁷⁴

Amennyiben a kár nem rabszolga vagy állat elpusztításával következik be, hanem valamely dolog jogellenes eltérése, elrontása, elégetése folytán keletkezik — a büntetési tétel a kérdéses dolognak a károkozást követő hónapban képviselt legmagasabb értéke.⁷⁵

A furtumok esetében a büntetési tételek néha a keletkezett kár négyeszeresét is eléri (lásd 91. és 100. számú jegyzet).

3. Az actio, a keresetindítás joga nem száll át az actio-jogosult utódaira, ami speciálisan büntetőjogi jelleget köcsönöz az actio legis Aquiliae-nek (lásd erre vonatkozóan: Gaius 4.112.).

Mit jelentett mindez a felelősség vonatkozásában a klasszikus korszak kibontakozásáig? Mindenekelőtt nem polgári jogi felelősséget. (És az objektív felelősség mai fogalma kizárólag polgári jogi kategória!) Itt — azt hisszük — a végletekig abszolutizált büntetőjogi szemléletről van szó, amelynek központjában mindenkor a tettes, a károkozó áll. Fette következményeiért történő felelősségrevonásánál a bűnösség nem képezte mérlegelés tárgyát. Felelnie kellett mindenhogyan. Mint ahogy korábban még élettelen tárgyak is felelős-

⁷⁰ Justinianusnál (*Inst.* 4.6.18–19.) az actiok három csoportra oszlanak: 1. reparációra irányuló, 2. büntetésre irányuló és 3. vegyes actiok. „Sequens illa divisio est, quod quaedam actiones rei persecutionis gratia comparatae sunt, quaedam poenae persecuendae, quaedam mixtae sunt.” (4.6.16.) „Sed et legis Aquiliae actio de damno iniuriae mixta est.” (4.6.19.)

⁷¹ Marton Géza i. m. 226. o. Ugyanígy F. Schulz is. ld. i. m. 574. o.

⁷² *D.* 9.2.11.2.

⁷³ *D.* 9.2.2. pr.; *D.* 9.2.21. pr.

⁷⁴ *D.* 9.2.2.1.: „Et infra deinde cavetur, ut adversus infitiantem in duplum actio esset.” Ugyanígy *D.* 9.2.23.10.

⁷⁵ *D.* 9.2.27.5.; *D.* 9.2.29.8.

séggel tartoztak. Ugyanakkor azonban ez az abszolutizált büntetőjogi szemlélet a másik oldalon a károsult *feltétlen* kártalanítását szolgálta (bár a tettes, a károkozó végig a jogviszony centruma maradt). Ez mutatkozik meg a tagadás esetén járó duplicitást előíró már fentebb idézett jogtételeknél (lásd 86. sz. jegyzet), habár megfontolásra méltó Giffardnak az az állítása⁷⁶, hogy ezzel a plebejusoknak a patriciusokkal szembeni perlési biztonságát kívánta a törvény védeni. Ezt példázzák a károkozás folytán elpusztult dolog, ill. rabszolga értékének meghatározására vonatkozó szabályok (D. 9.2.2. pr., D. 9.2.21. pr., D. 9.2.27.5., D. 9.2.29.8.), a furtum-actio-k (lásd 90—100. számú jegyzetek), a custodia-felelősség szabályai (amire még később visszatérünk), de bizonyos értelemben az egész Justinianus-előtti római jog. *Az abszolutizált büntetőjogi szemlélet az egyik oldalon és a tulajdonban esett kár reparálásának minden áron való szolgálása a másik oldalon, — ez az, ami a felelősség tekintetében a homogén eredményfelelősség (Erfolghaftung) formáját ölti magára.* Ennek a szemléletnek a belső, a szubjektív, a lelki momentumoknak, tehát a vétkességnek, vagy vétlenségnek a jogvitába történő perdöntő bevonása, ill. értékelése még idegen. Beszédes példát nyújtanak erre továbbá a Lex Aquilianak azok a szabályai is, amelyek egyrészt felmentik a rabszolga gyilkosát és csak megsebesítés címén fizetnek vele a tulajdonosnak, ha tettét követően más is megsebzti a kimúló áldozatot, míg a teljes taksával az utóbbit terhelik meg; máskor meg kétszeresen is felelősségre vonják, ha a rabszolgát — annak megölése előtt — előbb meg is sebesítette.⁷⁷ A ruhatisztító is a ruha elveszése során — még vétkessége, pl. a tolvajokkal történt összejátszás esetén is — mentesül a ruha tulajdonosával szembeni helytállás alól, ha fizetéseképtelen; de bűnösség nélkül is felel, ha fizetéseképtelenség nem áll fenn (lásd 40. számú jegyzet).

Bár a római jog ezt a nyers aspektusát bizonyos fokig még a jusztiniánuszi kodifikációkig, és ezért természetesen ezt követően is egy ideig megőrizte, mégis a római magánjog és annak legtöbb intézménye, így a kártérítési actio-i is, már a klasszikus kor idején fokozatosan vesztettek büntetőjogi jellegükből, mint pl. a furtumus actio-k, és maga az actio legis Aquiliae is. Szankciójuk jellege fokozatosan átalakult; büntetésből reparáció, vagy legalábbis reparáció is lett és ezzel egyidejűleg a felelősség tartalmában is lényeges változás következett be. A lelki-elemek, a vétkesség gondolata lassan minden szabályba benyomult és a klasszikus római jog felelősségi-rendszerét teljese n átalakította. Erről azonban már a következő pontban lesz szó.

c) Egyes fontos jogintézmények fejlődése

Egyes jogintézmények fejlődésében — a vegyes, római jogi kategóriával élve, a mixta actionális felelősség, a mi fogalmunkkal az eredményfelelősség fokozatos átalakulása, polgári jogiassá vagy legalább polgári jogiasabbá válása és egyúttal szubjektív elemekkel történő feltöltődése, szubjektív fele-

⁷⁶ Giffard azt mondja, hogy a Lex Aquilia egyik legfőbb célja az volt, hogy egyenlő helyzetbe hozza a plebejusokat a gazdag patriciusokkal szemben. Ezt pedig azzal az előírásával érte el, hogy a felelősségét tagadóra a büntetési tétel duplájának kifizetését írta elő, hogy ezáltal a tények megvallására kényszerítse a patriciusokat a plebejusokkal szemben, akik nehezen kaptak tanút a patriciusok ellen. A. Giffard, *Précis de droit romain*. Ed. 3. 1938. 354. o.

⁷⁷ D. 9.2.11.3.; D. 9.2.32.1.

lősség formában történő megfogalmazása szinte kézzelfoghatóan kimutatható. Alább röviden ezt kíséreljük meg.

Az injuria

A XII. táblás törvény már szabályozta, ill. szankcionálta az injuriát. Minden bizonnyal a XII. táblás törvény legfontosabb és legáltalánosabb szakasza volt. S bár már ekkor és ezt követően mindig⁷⁸ magán-deliktumként szerepelt és polgári peres eljárásban szankcionálták⁷⁹, valamennyi actionál jobban jellemezte — egészen a jusztiniánuszi korig —, hogy nyers jogi vetülete a magánbosszú rendszerének. Gaius így ír róla: „Poena autem injuriarum ex lege XII tabularum . . . talio erat”.⁸⁰ Ez a talio-rendszer már a XII. táblás törvényig bizonyos átalakuláson ment át. Amennyiben — előbb valószínűleg eseti szerződésck, később egy általánosan érvényre jutott „contrat social”-ként⁸¹ — a keletkezett személyi és dologi károkért meghatározott taksát kellett fizetni. Így már maga a XII. táblás törvény.⁸² A XII. táblás törvény injuria-szabályai örökébe — a „szerződésen kívüli felelősség” területét illetően — a Lex Aquilia injuria szabályai léptek.⁸³ Ennek rendelkezési annyiban térnek el a talio-rendszertől, illetve annyival jelentenek újat a XII. táblás törvény talio-rendszerével szemben, hogy elvetik a rögzített büntetési tételeket, azokat mintegy „valorizálják”, mindig az éppen adott pénzértéknek felbecsülését, ill. megállapítását írván elő.⁸⁴

Ami már most az injuria felelősség-gondolatát illeti — legalábbis a klasszikus korig —, egyszerűen nem inkorporálta a helytállás szubjektív, morális elemei mérlegelésének jogosultságát, ill. kötelezettségét. Maga a bekövetkezett kár, a tény volt az, amihez a feltétlen helytállást „asszociálták” — legfeljebb azzal a megszorítással, hogy nem állt-e fenn olyan körülmény, melynek folytán a kárt (vagy halált okozó cselekményt) „produkálni” kellett, vagy ehhez az elkövető személynek kifejezetten joga volt.⁸⁵ A vétkekesség, ill. annak hiánya mint felelősség alapító tényező a mai értelemben nem került a mérleg serpenyőjébe.

A klasszikus jogászok azonban már kifejezetten is vétkekességet követeltek meg az injuria szankcióinak beállításához. Így van ez, ha Gaius institúcióinak következő szakaszát interpolálatlanak fogadjuk el.⁸⁶ „Injuria autem occidere

⁷⁸ *Just.* 9.35.7.: „Injuriarum causa non publici iudicii, sed privati continet querelam.”

⁷⁹ Th. Mommsen, *Das Römische Strafrecht.* 801. o.

⁸⁰ *G.* 3.223.; Th. Mommsen, *Römische Geschichte.* Berlin, 1868. I. Bd. 153. o.

⁸¹ Th. Mommsen i. m. 152. o.

⁸² *G.* 3.223.

⁸³ *D.* 9.2.1. pr.

⁸⁴ *G.* 3.224.; *D.* 9.2.27.5., *D.* 9.2.29.8.; ld. a 75. sz. jegyzet; *D.* 9.2.2. pr. *D.* 9.2.21. pr., ld. 73. sz. jegyzet.

⁸⁵ „The word injuria . . . probably meant at first merely the absence of some lawful excuse the act causing death or damage.” F. H. Lawson i. m. 37. o.

⁸⁶ Az ellenkező konkrét bizonyítása eddig nem történt meg. Csak általánosságban mozgó vélemények vannak. Marton Géza sem mond mást, mint hogy vannak nézetek, amelyek Gaius institúcióit is sok vonatkozásban interpolálatlan tartják. (Ld. 81. sz. jegyzet.) Sőt inkább úgy tűnik, hogy Marton Géza a Gaius institúciókat interpolálatlanak fogja fel. Emellett szól az, hogy a Seckel—Marton-féle elmélettel kapcsolatban általa használt forráshelyek közül éppen Gaiust minősíti eredetinek és elméletét részben erre építi (ld. a IV. fejezet, 1. pontjában az erre vonatkozó részt, valamint a 40. sz.

intellegitur, cujus dolo aut culpa id acciderit; nec ulla alia lege damnum quod sine injuria datur, reprehenditur; itaque impunitus est, qui sine culpa et dolo malo casu quodam damnum committit.”⁸⁷ (Kiemelés tőlem — M. F.) Ha nem, ha azt is mondjuk, hogy ez a forráshely interpoláción ment át, abban az esetben is helyesnek mondható az a vélemény, amely azt állítja, hogy a klasszikusok gondolatában is — ha nem is kifejezetten — vétkes felelősség élt, amikor injuriáról beszéltek.⁸⁸

A posztklasszikus római joginjuriája azonban — ez az a kérdés, amelyben az egész római jogi irodalom egyetért — már tisztán szubjektív tartalmú injuria volt. Ha interpolálták is Gaiust az említett szakasz tekintetében, azt a posztklasszikus korban tették, és akkor a károkozásért való felelősséget a törvényerejű Digesták szubjektív tartalmúnak fogták fel.⁸⁹ A bíró nem adott jogsegélyt olyan ügyben, amelynél az alperes vétkességét nem sikerült bizonyítani és a keresetet elutasító ítéletének indokolásában valószínűleg szerepelt több, de biztosan nem más, mint ez: *impunitus sit nam sine culpa et dolo malo damnum commisit: ait Gaius.*

A furtumok

A furtumok tekintetében is az eddigiekhez általában teljesen hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi.

A XII. táblás törvény Gaius szerint négy⁹⁰ furtumfajtát ismert. Ehhez csatlakozott később egy ötödik is, amelyet már a praetor rendelt el.⁹¹ A tettenért lopást — furtum *manifestum*; a tetten nem ért lopást — *furtum nec manifestum*; a formális „házkutatás” során kiderült lopást, amennyiben a lopott dolgot ilyen úton találták meg, az egymáshoz hasonló *furtum conceptum*⁹² és *furtum oblatum*;⁹³ és végül a furtum *conceptum*-ot és *oblatum*-ot körülbástyázó *prohibiti actio* (lásd 101. sz. jegyzet).

A preklasszikus korban egészen a császárság második századaig — mint már láttuk korábban — a furtum *manifestum* büntetése halál, ill. rabszolgaság volt⁹⁴, míg a furtum *nec manifestum*-ot a kérdéses dolog duplájának megtérítésével büntették.⁹⁵ A furtum *conceptum*-ra és a furtum *oblatum*-ra

jegyzetet.), erősebbnek tartván a Gaius forráshelyet (3.205–207), mint a neki ellentmondó Collatio 10.2.1–4-et. Ha ehhez még számításba vesszük a fent idézett Gaiusszakaszt, a 3.211-et, amely viszont Marton Géza álláspontja ellen szól, akkor azt kell mondanunk, hogy Marton Géza bizonyára még nem mondta ki e kérdésben — saját véleményét illetően — az utolsó szót. Poszthumusz munkái feltehetően utalnak még erre a problémára.

⁸⁷ G. 3.211.

⁸⁸ F. H. Lawson i. m. 38. o.

⁸⁹ D. 9.2.4–6.; D. 9.2.27.11.; Inst. 4.3.1–2.

⁹⁰ G. 3.183; Paulus 2.31.2.

⁹¹ G. 3.192. „Prohibiti actio quadrupli est ex edicto praetoris introducta.”

⁹² G. 3.183.: „Conceptum furtum dicitur, cum apud aliquem testibus presentibus furtiva res quaesita et inventa sit; nam in eum propria actio constituta est quamvis fur non sit, quae appellatur concepti.”

⁹³ G. 3.137.: „Oblatum furtum dicitur, cum res furtiva tibi ab aliquo oblata sit eaque te concepta sit; utique si ea mente data tibi fuerit, ut apud te potius quam apud eum qui dederit conciperetur.”

⁹⁴ G. 3.189.: „Poena manifesti ex lege XII. tabularum capitalis erat. Nam liber verberatus addicebatur ei cui furtum fecerat...”

⁹⁵ G. 3.190.: „Nec manifesti furti poena per legem XII. tabularum dupli inrogatur, eamque etiam praetor conservavit.” Ugyanígy: Inst. 4.1.5.

a XII. táblás törvény háromszoros⁹⁶, a prohibiti actio alapján pedig a praetor négyszeres⁹⁷ büntetési tételt írt elő.

Már korábban érintettük azt a kérdést, mi magyarázza meg, hogy a római jog pusztán az esetlegességre — arra ti., hogy tettenérik-e a tolvajt vagy sem — bizza azt, hogy teljesen azonos értékű vétkekességű cselekménynél olyan rendkívül aránytalan büntetéseket alkalmaz. Ennek elsődleges magyarázatát abban látjuk, hogy ez a jog a primitív ösztönösség joga, a fizikai vagy az elvesztett dolog miatt érzett pszichikai fájdalom közvetlen, azonnali reakciójának a joga, a kor embere — adott esetben történt — fizikai és morális viselkedésének a tükörképe a jog síkján. A tettenért lopás esetében a tettes a felizgatott és a retorzió teljes szenvedélyével eltelt tulajdonossal áll szemben, aki kész a legkrudálisabb szankciókat azonnal alkalmazni. A furtum nec manifestum esetében nemcsak a közben eltelt idő hat enyhítőleg a károsult „bosszú”-vágyára, de a dolog megtérülése feletti öröm is enyhébb szankciókba való belenyugvásra indítja. Így tükörképe a jog a bizonyos értelemben infantilis jogérzettel és jogtudattal bíró kor embere társadalmi viszonyainak, ill. azok reális megoldásának és „lefolyásának”.⁹⁸ Ebből a jogból, akárcsak az általa tükrözött társadalmi viszonyból, a belőle származott igényjogosultság érvényesítésének folyamatából teljesen hiányzott a szubjektívumnak mindenféle mérlegelése. Az okozott és az okozó, ill. a vélt okozó közé nem iktattak semmiféle jogi kérdést. Ezt mutatja a furtum oblatum és a furtum conceptum, valamint a prohibiti actio is. Lehet, hogy a kérdéses személy, aki ellentállt a házkutatásnak — vagy ha nem, és találtak nála olyan dolgot, amiről ő nem is tudta hogy lopott — egyáltalán nem vétkes. Nem baj, nála találták, felel a következményekért. Így igaz, hogy ez a jog objektív, lelki elemeket nélkülöző ismervek alapján tett valakit felelőssé, ill. mentett fel a felelősség alól. Csak-hogy ez nem objektív felelősség volt, mert ha az volt, akkor az objektív felelősség fogalmának egyik tartalmi eleme az, hogy néha szubjektív is legyen, hiszen az előfordult esetek többségében a vétkekesség megállapítható lett volna. Sőt tovább menve, akkor az objektív felelősség fogalmához az is hozzá tartoznék, hogy felelősséget állapítsunk meg akkor is, amikor felelősségről általában nincs szó, ahogy ez a prohibiti actio eseteiben többször előfordulhatott.

Mi ezt a fajta felelősséget — az alapul fekvő társadalmi viszony kifejezésére legmegfelelőbbnek látszó fogalommal jelölve — *eredményfelelősségnek tartjuk*.

A furtumért való felelősségnek, illetve a szankcióknak ez a rendkívül erős büntetőjogi jellege, a büntetési tételeknek ez a primitív aránytalansága azonban már Gaius korára megváltozott. A Codex Justinianus felvette két korábbi szerzőnek, Severusnak és Antoninusnak a megjegyzését, amely szerint a furtumos keresetek alapján vétlenek ellen hozott ítélet már akkor „durior sententia” számba ment és infámiát nem vont maga után.⁹⁹ Gaius is azt mondja, hogy a furtum manifestum korábbi büntetése túl súlyosnak találtatott, miért is azt a lopott dolog, ill. a keletkezett kár négyszeresének megfizetésében

⁹⁶ G. 3.191.: „Concepti et oblata poena ex lege XII. tabularum tripli est, eaque similiter a praetore servatur.”

⁹⁷ G. 3.192.

⁹⁸ R. v. Ihering i. m. 17. o.

⁹⁹ Cod. Just. 2.12.4., 8., 12.

állapították meg,¹⁰⁰ míg a *furtum nec manifestum* régi taksáját („dupli” a praetor fenntartotta (*eamque etiam praetor conservavit* — lásd 95. sz. jegyzet). Sőt az az *actio*, amely a *furtum conceptum* és a *furtum oblatum* bizonyítását, ill. felderítését volt hivatva biztosítani, még a klasszikus korban kiment a gyakorlatból. Ez előrevetette az általa védett *furtumok* sorsának árnyékát is. A gyakorlat egyre inkább elfordulhatott tőlük, úgy, hogy Justinianus már így ír róluk „*hae actiones . . . in desuetudinem abierunt* — feledésbe merültek”¹⁰¹ (Kiemelés tőlem — M. F.).

Maga ez a kitétel: „*in desuetudinem abierunt* — feledésbe merültek” erre irányított tudatosság nélkül is a legáltalóbb fogalmazás a mögötte rejlő átalakult társadalmi gyakorlat kifejezésére. Arra tudniillik, hogy a társadalom képe, az embereknek egymáshoz való viszonya gyökeresen átalakult; a szabályozni és védeni kívánt társadalmi viszonyok és értékek túlléptek a régi jogi formákon, szétfeszítették és elvetették a primitív kor primitív jogelveit. Tették ezt akkor is, ha azokat a jogalkotó nem is helyezte hatályon kívül. Találónan fejezte ki Ihering: „Elpusztultak saját életképtelenségük miatt”, vagy még szebben „*sie erlagen dem Urtheil der zeit*”.¹⁰²

Beható vizsgálat nélkül is könnyen látható, hogy a *furtum* szabályoknak is azok a rendelkezései koptak ki, amelyek leginkább nélkülöztek minden humánmot mind a büntetési tételek, mind pedig a felelősség elve tekintetében. Amelyek a talio elvéből táplálkoztak eredetüket és céljukat tekintve, érvényesítésük formáit illetően pedig nem vették számításba az embernek az előállott eredményhez fűződő viszonyát.

Az eredményfelelősség e vonatkozásban is átadta a helyét a szubjektív felelősség elvének.

A custodia-felelősség

E fejezet 1. pontjában vázoltuk, hogy az irodalom legkiemelkedőbb és legáltalánosabb konstrukciója a Justinianus-előtti római jog vélt objektív felelősségének bizonyítására a Seckel—Marton-féle *custodia*-elmélet volt.

Mielőtt római jogi vonatkozású vizsgálódásainkat befejeznénk, ezzel is szükséges foglalkozni. Észrevételeinket — röviden — az alábbiak szerint csoportosítjuk:

1. Először is azt kell mondanunk, hogy a *custodia*-felelősség bizonyos fókig „szerződéses felelősség”, szorosan a szerződéshez tapad, a dolog visszajuttatásának kötelezettsége — végtére a *custodia-felelősség* sem más! — legalább implicite tartalmi eleme, *conditio sine qua non*ja minden olyan szerződéstípusnak, amellyel *custodia* jár. Legyen szabad ezzel kapcsolatban az eredeti szövegek szóhasználatára hivatkozni. A hajófuvarozó és a szállodás felelősségére vonatkozó szabályok — amelyeket igazolására a *custodia*-elmélet szintén felhasznál — *digesta*-beli címe így hangzik: „*nautae, caupones,*

¹⁰⁰ G. 3.189. : „ . . . Sed postea inprobata est asperitas poenae et tam ex servi persona quam ex liberi quadrupli actio praetoris adicto constituta est.” Ugyanígy : *Inst.* 4.1.5.

¹⁰¹ *Inst.* 4.1.4. : „ . . . Sed hae actiones, id est concepti et oblati, et furti prohibiti . . . in desuetudinem abierunt.”

¹⁰² „Das heisst sie ist nicht durch einen ausseren Akt der Gesetzgebung beseitigt worden, sondern an ihrer eigenen Lebensunfähigkeit zu Grunde gegangen, sie erlag dem Urtheil der Zeit.” R. v. Ihering i. m. 59. o.

stabularii ut recepta *restituant* —, hogy a kapott, ill. elfogadott dolgokat *viSSzaadják*”. (D. 4.9. — kiemelés tőlem — M. F.) De ezt a gondolatot fejezi ki az egész fejezet, különösen azonban a D. 4.9.5. szakasz. Bár nem azért kapják a díjat, hogy őrizzék a dolgokat, amelyek náluk vannak, ez is a szerződés elemét képezi. A szerződéses jellegre utal továbbá az is, hogy a custodia-felelősség, ill. maga a custodia — úgymond — alku tárgyát képezte. Közös megegyezéssel ki lehetett zárni (D. 4.9.7. pr). Hogy pedig fokozott felelősséget ír elő a jog ott, ahol az a dolog, amire nézve szerződés áll fenn, kikerül a tulajdonos, vagy a jogos birtokos felügyelete, ill. hatalma köréből, az a sajátos helyzet természetéből folyóan szükséges és érthető. Ez magában még nem jelent objektív felelősségi rendszert.

Az objektív felelősség mint általánosan érvényesült elv, mint rendszer a döntően *szerződésen kívüli* felelősség szférájába tartozik. Olyan társadalmi viszonyokat szabályoz *elsősorban*, amelyeket reális vagy konszenzuális szerződéses kapcsolat általában nem előzött meg. A Lex Aquilia objektív alapúnak mondott kártérítési szabályai is *feltétlenül* a szerződésen kívüli felelősség világába tartoznak. A római jog, a klasszikus római jog is, Justinianusig a szerződésen kívüli felelősség tekintetében éppen a Lex Aquilia szabályaiból folyóan — mint már korábban kifejtettük — az eredményfelelősség talaján állt.

2. Marton Géza „Felelősség a custodiaért” c. munkájában¹⁰³ kifejti : a probléma a római jogászok előtt nem az, hogy a felelősség objektív vagy szubjektív formája áll-e fenn, hanem a custodia-kötelezettséget kéri számon. Ebben viszont — mai fogalmakkal élve — nem a törvényesség, hanem az abszolút *célszerűség* vezeti őket : a tulajdonost mindenhogyan vagyonához, ill. annak értékéhez juttatni. Custodia van vagy nincs, azonnal félredobják, ha nem vezet a kívánt gazdasági eredményhez. Így bár custodiaival tartozik, teljesen felmentik a ruhatisztítót a hozzá adott és tőle ellopott öltöny értéke kifizetésének kötelezettsége alól, ha ezúton az öltönytulajdonos — pl. a ruhatisztító fizetéképtelensége miatt¹⁰⁴ — nem jutna hozzá ruhájának értékéhez. Akkor is felmentik, ha talán éppen maga is vétkes a ruha eltűnésében. Mindegy, ezt nem vizsgálják. Az öltönytulajdonosnak a tolvajt kell kutatnia és — ha megtalálja — perelnie. Itt nem vitathatóan a célszerűségnek abszolút alárendelt, bizonyos fokig technikai kérdéstről van szó, egy rugalmas sorrendi szabályról : a keresetet ott megnyitni, ahol a felperes viszonylag egyszerűen biztos kielégítést nyerhet. Mindez inkább tulajdonsága az eredményfelelősségnek, mintsem a modern objektív felelősségnek. Mert bár a modern jogrendszerek objektív felelőssége is elsősorban a gazdasági alap egyik szükségszerű jogi járuléka, mégis e mögött a jogintézmény mögött óriási morális erők — akár kényszerű — számításba vétele is áll : megvédeni a védtelent, a gazdaságilag gyengét, a kazánrobbanásnál biztosan vétlen munkást, ill. családját a fizikai pusztulással fenyegető nyomortól akkor is, ha a részvénytársaság részvényeseit az ügyben vétkekesség nem is terheli. A római jog custodia-konstrukciója a morális szempontokat — ha szükséges és célszerű — akkor is mellőzi, amikor azok az előállott felelősségi jogviszony keletkeztető elemei voltak.

3. És végül a Seckel—Marton-féle custodia-elmélet — mint erre már korábban utaltunk — egy vonatkozásban, maga által is bevallottan, sohasem

¹⁰³ Marton Géza, *Felelősség a custodiaért*. 6. o.

¹⁰⁴ G. 3.205—207. ld. 40. sz. jegyzetet.

érezte magát biztonságban. Abban ti., hogy — amint Marton Géza is utal rá¹⁰⁵ — vannak olyan klasszikus eredetű forráshelyek, amelyek a custodia-nál és minden tekintetben culpát, vétkességet követelnek meg. Bár a klasszikus szövegek több helyütt is tartalmazznak ilyen döntéseket, mint például Gaius institúciónak 3.211. szakasza (lásd hozzá a 96. sz. jegyzetet), a Seckel—Marton-féle custodia-elmélet csak egy ilyen klasszikus korabeli döntés valóságával néz szembe: a Collatio 10.2. 1—4. szakaszának rendelkezéseivel.¹⁰⁶ De a „szembenezés”-nél tovább nem ment. Marton Géza a custodia-ról írott munkájában plasztikusan vázolta e probléma nehézségeit, kilátásba helyezvén későbbi megoldásukat, de a kérdés — talán épp a Seckel—Marton koncepción belüli megoldásának nehézsége miatt — azóta sem jutott tovább. Egy-egy ráutaló kitételnél többet nem tettek hozzá. Miben is áll e forráshely nehézsége? Abban, hogy — „de deposito” cím alatt — a commodatárius custodia-felelősségének megállapításához kifejezetten culpát követel meg („culpa praestare cogitur”, „propter culpam condemnatur”, „in mandati vero iudicium dolus, non etiam culpa deducitur”), — szemben a Gaius 3.206-tal, amely a custodia-kötelezettség-nél a culpát nem említi. Tehát az ellenkezőjét, helyesebben *többet* mond, mint az a fenti Gaius-szakasz, amely egyik főpillére a Seckel—Marton-elméletnek.

4. Végtére fenti fejtegetéseinkkel nem a custodia-felelősség mindenkori szubjektív jellegét, ill. tartalmát kívántuk bizonyítani. Ez ellenkeznék mindazzal, amit eddig mondtunk. Célunk inkább az volt, hogy bemutassuk: ez a kategória — ha tetszik: önálló jogintézmény — egyrészt nem tipikusan a Lex Aquilia világa, tehát a Lex Aquilia által szabályozott felelősség kérdéseinek tisztázásánál nem játszhat perdöntő szerepet; másrészt pedig, hogy ettől függetlenül sem a mai objektív felelősség intézményével van dolgunk, hanem a szerződésteljesítés rendes folyamatába tartozó olyan kategóriával, amelyet a felelősség oldaláról kétarcúság jellemez. Magánviseli még az eredményfelelősség egynémely vonását, de már önmagában véve fejlettebb, szubjektív elemeket szinte magába szívó jogi kategória volt. Akkor is, ha a fennmaradt római jogi források egynémely szakaszában olyan megfogalmazásban olvashatjuk, amely az objektív felelősség mai fogalmához a leginkább hasonlít. És itt elsősorban nem az eddig tárgyalt helyekre, hanem a *Digesta 4. könyvének 9. titulusa* alatt felvett szakaszokra, a hajófuvarozó, a szállodás és az istálló-tartó helytállási köteletségét szabályozó szakaszokra gondolunk.

Objektív felelősségű-e ez a titulus, és következésképp alkalmas-e arra, hogy belőle az egész klasszikus és preklasszikus kártérítési jogra azt a következtetést vonjuk le, hogy az — mint rendszer — az objektív felelősségen alapult?

Úgy hisszük, hogy erre semmi esetre sem lehet igenlő választ adni. Meglátásunk szerint hozzátvetőlegesen a következőket lehet mondani.

aa) Az a praetori ediktum, amely a hajófuvarozó, a szállodás és az istálló-tartó felelősségét szabályozza — amelyet a Digesták is felvettek — bár általánosságban hangoztatja, hogy minden szerződésből folyó felelősség, ill. kártérítési kötelezettség megállapításához culpa fennforgása szükséges¹⁰⁷ — jelen esetben a culpa vizsgálatát ugyanabban a szakaszban kifejezetten kizárja. Ezzel a

¹⁰⁵ Marton Géza, *Felelősség a custodia-ért.* 6. o.

¹⁰⁶ *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio*, 10.2.1—5.

¹⁰⁷ *D.* 4.9.3.1.

praetor kétségtelenül az objektív felelősség mai kategóriájával legrokonabb római jogi konstrukciót alkotta meg. Céljában elsősorban a kibontakozott áruforgalmat, ill. a forgalmi biztonságot szolgálta. Ebben is rokon az objektív felelősség intézményével.

bb) Sok vonásában azonban attól teljesen elütő jelenségről van szó.

Így elsősorban keletkezésük végső oka tekintetében. Míg az objektív felelősség szülője — gazdasági, társadalmi vonatkozásban — a *nagyüzemi, gépi termelés, az industrializmus* volt, addig a hajós és társai felelősségének az objektivitásig történő fokozását egy egész más fajta veszélyes tevékenység, azt lehetne mondani, egy művi úton létrejött gazdasági társadalmi helyzet tette szükségessé. Mégpedig elsősorban még a köztársaság utolsó és a császárság kibontakozásának első szakaszában óriási méreteket öltött tengeri kalóz-tevékenység, aminek megszüntetése Rómától egy időben az egész flotta bevetését követelte, már azért is, mert a kalóz-csoportok nem egy helyen a szárazföld uraivá is váltak és általában veszélyeztették a közbiztonságot, következésképp a forgalmi biztonságot szárazföldön is.¹⁰⁸ Sőt, Róma hatalmának sorsa maga is válságos helyzetbe jutott. Bár a császárság első éveiben a hatalom összpontosításával („ad unum omnia deferri”) sikerült a főveszélyt elhárítani: a szárazföld és a tenger urává lenni¹⁰⁹, a kalóztevékenység, annak hatása a közbiztonságra végleg így sem szűnt meg. Sok hajófuvarozó tartott fenn kapcsolatokat kalózkodó hajóssal, ami a hajófuvarozás biztonságát nagyon veszélyeztette. Ugyanígyen okokból megrendült a bizalom a „szállodaipar” biztonságában is. Amit Pompejus a római flottával az állam érdekében a tengeren tett, ugyanazt tette más eszközökkel és más síkon a praetor: a rendet és a biztonságot kívánta helyreállítani és biztosítani. A praetori edictum a szigorú felelősségi szabály életbelépését *expressis verbis* a forgalmi biztonság felett vázolt veszélyével, ill. veszélye elleni küzdelem szükségességével indokolja.¹¹⁰

Továbbá néhány rendelkezés arra enged következtetni, hogy maga az edictum, ill. az említett Digesta-hely a felvett dolgok őrzésének és visszaadásának kötelezettségét az adott szerződés — legalább implicit! — emlékéért fogta fel. Így már a bevezető rendelkezés (D. 4. 9.1 pr.), de maga a cím is. De még több helyen is leszögezi a praetor,¹¹¹ hogy a hajófuvaros, a szállodás és az istállótartó az átvett dolgokat megőrzés végett veszi át és azokat vissza kell adnia.

¹⁰⁸ „In der Zeit vom Jahre 72 bis zum Jahre 62 v. Chr. nahmen die Krise im Seeverkehr und damit zusammenhängend die Nöte in der Versorgung derartige Ausmaße an, dass die römische Regierung zur undankbarsten aller aussergewöhnlichen Massnahmen ihre Zuflucht ergriff, nur um der unhaltbaren Lage unausgesetzter Lähmung allen Lebens ein Ende zu bereiten: sie ernannte einen Diktator zur See, der mit allen Vollmachten ausgestattet wurde.” Maffio Maffi, *Cicero und seine Zeit*. Leipzig, 1943. 19. o.

Plutarchus is arról tudósít *Pompejus élete* c. munkájának VII. fejezetében, hogy a tengeri kalózok sokhelyütt rendelkeztek kiépített kikötőkkel, fegyvertárakkal, tápasztalt hajósokkal. Hajóik teste aranyozott, vitorlája bíborszövet, evezőik ezüstözve voltak. Gazdag római polgárok is szolgálták ezt az „ipart”, mintha az a becsület és a jó hír propagálójá lett volna.

¹⁰⁹ Ld. Maffio Maffi i. m. I. fejezetét (15–34. o. a kalózháborúról.)

¹¹⁰ D. 4.9.1.1. „... et nisi hoc esset statutum, materia daretur cum furibus adversus eos, quos recipiunt, coeundi, quum ne nunc quidem abstineat huiusmodi fraudibus.” Pedig szükséges, hogy az ember tisztességükben hinni tudjon, — mondja továbbá a praetor (D. 4. 9.1. pr.)

¹¹¹ D. 4.9.1.8.; D. 4.9.3.1.

A szerződéses jelleg mellett szól továbbá az is — mint erre már korábban utaltunk¹¹² —, hogy a hajós pl. teljesen ki is zárhatja mindennemű felelősségét.

A fentieket számításba véve, látni kell, hogy mint a custodia-felelősség már korábban vizsgált alakzatainál, itt is más természetű jogterületről van szó, mint a Lex Aquiliánál. Keletkezésük idejét tekintve is nagy eltérés van köztük. Az általuk szabályozott terület, ill. társadalmi viszony gyökeresen más (szerződésen kívüli felelősség az egyiknél — szerződéses, ill. szerződéshez kapcsolódó felelősség a másiknál). De ezt megelőzően: más termelési mód sajátja az egyik és másé a másik. Tartalmát tekintve pedig differenciálatlan eredményfelelősség a Lex Aquilia felelőssége, és az objektivitásig felfokozott felelősség a hajófuvarozó felelőssége. Ez utóbbi tartalmát az előbbire kiterjeszteni, még akkor is, ha egy-két vonatkozásban annak terheit hordja magán, mint pl., hogy a kártérítésre jogosult halálával a felelősség megszűnik,¹¹³ általában is egy későbbi kor fontos jogelvét több századdal visszavetíteni, ill. egy korábbi korra vonatkozóan is érvényesnek mondani ki, veszélyes módszertani analógia.

Amikor a már említett, „művi” úton keletkezett gazdasági-társadalmi helyzet, amelyben a nem gépi erővel űzött fuvarozás, kereskedés és termelés is veszélyes gazdasági tevékenység volt, történelmileg megszűnt; és — ami még fontosabb — amikor a római császárság virágkorában kibontakozott rabszolgamunkán alapuló áruforgalom lassan lehanyaglott, mert egy új társadalmi rend erői feszítették már szét a régit; amikor az árutermelő rabszolgából legalább viszonylag szabad és a természetes gazdálkodási rendszer egyik oszlopa lett; amikor ezzel egyidejűleg a kereszténység szelleme a társadalmi élet minden intézményébe benyomult — a hajófuvarozó és társainak szubjektív vétkesség nélkül is fennálló, kikötött felelőssége gyakorlatilag elvesztette jelentőségét. Általánossá a már teljesen kibontakozott szubjektív felelősség lett.

3. A frank és germán népek korai jogának felelősségi rendszere

Már utaltunk arra, hogy az irodalom csak a római jog vonatkozásában foglalkozott olyan behatóan a kártérítés kérdésével. Pedig már korábban világos volt, hogy más európai jogrendszerek kártérítési jogának feltárása esetleg hozzásegít a római jog tekintetében oly hevesen vitatott kérdések tisztázásához.

Az eredményfelelősség, ill. az objektív felelősség történetének összehasonlító jogi feltárása mind ez ideig csak szórványosan történt meg. Néhány, nem kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkozó munka tartalmaz ugyan erre vonatkozó megállapításokat (pl. Lawson), hogy a nyugat- és középeurópai jogrendszerek a római jog recepciója előtt ismerték a szigorú — strict! — felelősséget,¹¹⁴ nagyobb és merészebb általánosításokra, azonos társadalmi helyzet következtében előállott jogfejlődési tendenciák azonosságának felkutatására kevés szellemi erőt fordítottak.

¹¹² D. 4.9.7. pr.

¹¹³ D. 4.9.7.6.: „Haec iudicia... In heredem autem non dabuntur.”

¹¹⁴ „... the older customary laws of western and central Europe before the reception of Roman law were dominated by it” (namely by the strict liability). F. H. Lawson i. m. 44. o.

Az alábbiakban — amikor kísérletet teszünk a germán népek ősi joga kártérítési rendszerének rövid bemutatására — ez a gondolat, ill. cél vezet bennünket.

Helyesnek véljük tehát a következőkből kiindulni:

ha egy adott népközösség, állam, társadalmi egység a maga történelme, fejlődése során olyan fokon van, hogy a termelés mikéntje a termelőeszközök fejlettségi foka, a termelési viszonyok, tehát a gazdasági, társadalmi rend alapstruktúrája megegyezik egy másik népközösség, állam vagy társadalmi egység ugyanczen tényezőivel, akkor — a társadalmi fejlődés alaptörvényeinél fogva — állítható, hogy a két társadalmi egység jogrendszerének alapstruktúrája és főbb elvei is megegyeznek.

Ezzel a szándékkal tettük vizsgálat tárgyává a germán népek ősi jogát, így különösen a frankok nagy jogalkotását, a *Lex Salica*-t¹¹⁵ és a német *Sachsenspiegel*-t.¹¹⁶ Ha ugyanis a germán jogrendszer fejlődésében a felelősségi rendszer „objektív”-ből szubjektívvé alakulásának ugyanaz az útja mutatható ki, mint amilyen — az eddig elmondottak szerint — a római jogban, akkor erre az egész kérdéskomplexumra vonatkozó észrevételeink és felfogásunk, nézetünk szerint, újabb igazolást és szélesebb bázist is kap.

Főnt s megjegyezni, hogy keletkezését illetően a *Lex Salica* a társadalmi fejlődésnek megközeleltően ugyanarra a szakaszára esik, mint a *Lex Aquilia*. A *Sachsenspiegel* viszont a társadalmi fejlődésnek abban a szakaszában keletkezett, amelyben — a római társadalom fejlődésére vonatkoztatva — a római jogban a szubjektív felelősség már általánossá vált.

Mit mond számunkra a *Lex Salica* és a *Sachsenspiegel* kártérítési rendszere a felelősség alapjára nézve? A két kodex szabályai, ill. az azokban rejlő elvek, és ezek fejlődése — e kérdésre vonatkozóan — a következők megállapítására jogosítanak fel:

a) A *Lex Salica* éppen úgy a primitív eredményfelelősség alapján áll, mint a *Lex Aquilia*.

b) Magának a *Lex Salica*-nak a fejlődésében is láthatók a szubjektív alapra való átfejlődés jelei.

c) A *Sachsenspiegel* már nem ismeri az eredményfelelősséget.

¹¹⁵ A *L. Salica* (*Salisches Recht*) a száli frankoknak még a hatodik században barbár latin nyelven feljegyzett népjoga. Alapja — a prológ elbeszélése szerint — : ún. bölcsmondások (*Weistümer*), amelyeket a száli frankok pogány korában négy férfi három helyen mondott el. A *L. Salicát* azután a keresztény korban Chlodowech, Gilbert I. és Chlothar I. helyenként módosította és kiegészítette.

Mint hogy a *Lex Salica* eredeti szövegének rekonstruálása a legutóbbi időkig még folyamatban volt és erre vonatkozóan semmilyen hazai utalás, ill. ismeretforrás nem áll rendelkezésre, indokolt és szükséges néhány szót a forrásokról szólni. A *L. Salicanak* — ha ismereteink megbízhatók — három kiadása van. Az egyik Böhrendnek 1847-ben Berlinben latin nyelven kiadott töredékes *L. Salicája*. A másik az újabb kutatási eredményekkel bővített *La loi salique, les noms et le droit des anciens Germains* c. munka, amelyet V. Gantier francia és latin nyelven tett közzé szintén Berlinben 1901-ben. A harmadik — amelyről sajnos csak irodalmi utalásból van tudomásunk — Kruich, *A Lex Salica újonnan felfedezett eredeti szövege* c. munkája 1916-ból. Mint hogy az utóbbi nem áll rendelkezésre, az alábbiakban a Böhrend — Gantier-féle szöveg helyességének feltételezéséből indulunk ki. Feltehető, hogy a legújabb kiadás idevonatkozó részei, ill. az azokban foglalt szabályok lényegében azonosak.

¹¹⁶ A *Sachsenspiegel* a német középkor (1222 — 1235) jogkódexe, amelyet hazájában élő szokásjogként Eike von Repkov lovag írt le száz nyelven. Ez lett az alapja a XIV. századi *Deutschenspiegel* és *Schwabenspiegel*nek is.

ad a) Hogy a Lex Salica eredeti formájában az eredményfelelősség primitívelvén állt, a törvény kérdéses területre vonatkozó alábbi szakaszai mutatják:

Behrend :

XXXV, *De homicidiis servorum-vel expoliatis.*

(5) Si servus alienus aut laetus hominem ingenuum occiderit, ipse homicidia pro medietate compositionis illius hominis occisi parentibus tradetur et dominus servi aliam medietatem compositionis se noverit solviturum.¹¹⁷

Gantier :

Tit. 38. De homicidiis servorum vel expoliationibus, des homicides de serviteurs au de (leurs) expoliations.

Tard. 7. Si un serviteur a tué un noble il sera remis pour la moitié de la composition aux parents (du tué) et que le maître du serviteur reconnaisse devoir payer l'autre moitié.¹¹⁸

Behrend :

XXXVI. *De quadrupedibus qui hominem occiderent.*

(1) Si quis homo ex quolibet quadrupedem domesticum fuerit occisus et hoc per testibus fuerit adprobatus, medietatem compositionis dominus ipsius quadrupedis cogatur exolvere. Ipse vero quadrupedem pro aliis medietatem requirementem restituat.¹¹⁹

Gantier :

Tit. 39. De quadrupedibus qui hominem laedunt, des quadrupèdes qui blessent un homme.

Tard. (1) Si un homme est tué par un quadrupède domestique 36. §. 3. et que le fait soit établi par témoins le maître de l'animal, s'il n'a pas déjà donné satisfaction légale, payera, la moitié du leud et pour l'autre moitié, donnera l'animal.¹²⁰

Mindkét, ill. négy szakasz félreérthetetlenül az eredményfelelősség alapján áll, az előbbi, amikor kimondja, hogy

ha egy szolga nemest öl meg, marasztaltassék el a büntetési tétel felében. Míg a másik felét a szolgának — szubjektíve egyáltalán nem vétkes ura tartozik megfizetni.

Az utóbbi, amikor elrendeli :

ha valakinek a háziállata valakit megöl és ezt tanúk bizonyítják, az állat ura fizesse meg a tétel felét, a másik feléért pedig adja át az állatot.

Az egész szabályozás primitív jellege épp annyira kitűnik, mint a Lex Aquilia esetében. Itt is, mint a preklasszikus római jogban, a vétkességnek, a szubjektív elemeknek „ügydöntő” számbavétele teljesen hiányzik. Bizonyos — úgymond — szociálisan motivált célszerűségi szempontok alapján a vétkes fél nem felel tette minden következményéért, míg nem vétkes személyek is elmarasztalhatók a keletkezett kár egy része erejéig. A szubjektív és objektív elemek primitív összeolvadása ez is, amely — mint a római jogban is — még a lelketlen dolgok, jelen esetben az állatok bizonyos értelmű felelősségével is kiegészül.

¹¹⁷ Behrend, *Lex Salica*. Berlin, 1874. 44. o.

¹¹⁸ V. Gantier : *La langue, les noms et le droit des anciens germains*. Berlin, 1901. 155. o.

¹¹⁹ Behrend i. m. 41. o.

¹²⁰ V. Gantier i. m. 156. o.

Talán még a fentieknél is jellemzőbb a Lex Salica egyik — Gantiernél igen, de Behrendnél nem olvasható — esete :

Ha az elmarasztalt nem tudja a kiszabott tételt megadni, akkor beviszik házába, a fal felé fordítják, mögéje állítják hozzátartozóit, majd le kell nyúlnia egy marék földért, azt vállán át hozzátartozói felé dobni, és akit eltalál, az köteles az elmarasztalt helyett helytállni.

Itt is ugyanaz a gondolat, mint amit már a preklasszikus római jog felelősségénél, de még a szabó és a ruhatisztító felelősségének Gaius-adta szabályainál is láttunk : a tulajdonos, ill. a károsult magánbosszújának, ill. a magánbosszú váltságának feltétlenül érvényesülése. Akár úgy, hogy az okozót, a *vétkes okozót* is felmentik és a teljesen vétlenekeket kötelezik a meghatározott taksa megfizetésére. Csakhogy a bosszú, a fájdalom, a már jogtalanak vélt és bármilyen negatív hatást elért akció reflexszerű közvetlen reakciója kifusson a maga primitív idegpályáin.

ad b) Mint említettük, a Lex Salica a történelem során több módosításon ment keresztül, ill. több kiegészítéssel bővült. Különösen a feudális társadalom kifejlődése és a kereszténység általánossá válásának korszakában. Így a száli frankoknak ez a kódexe több — általában királyok által hozzáfűzött — függelékkal egészült ki. E függelékek között „Extravaganten B. IX.” cím alatt található a következő rendelkezés :

Si quadrupedia domestica aliquam bestiam occiderit, nihil inde respondendum est nec aliquid emendandum, excepto dominam occiderint. Et si cabullus herbam alterius paverit, nihil respondendum erit nec includendum. De aliis animalibus quod est in lege salica solvetur quod neglexerit.¹²¹

Ez tehát negatív jellegű, mintegy visszavon olyan rendelkezéseket, amelyeknek értelmében felelősséget kellett vállalni az eredményért vétkekesség nélkül is, ha valakinek az állata más állatát elpusztítja, vagy ha valakinek az igáslova más fűvét legeli. Ez a forráshely kifejezetten tiltja a felelősség megállapítását, ha a károkozó vétkekessége nem állapítható meg, ill. ha a keletkezett, kár nem írható valamilyen szubjektíve is értékelhető cselekmény rovására. Egészen világosan látható a *Lex Salica fejlődésében is a kártérítés alapjának, a felelősségnek elszubjektívizálódása.*

ad c) Az egész Sachsenspiegelben¹²² olyan tisztán eredményfelelősségi szabályozás, mint a Lex Salicában, egyáltalán nem található. Csak az A. 39. a 110. lapon, amely kimondja, hogy a mezőre vezetett kutyát kötélen kell vezetni, mert ha szabadon jár és kárt okoz, kísérője, vagy gazdája kártérítésre kötelezhető.

A döntő esetekben azonban, amikor a Lex Salica magánbosszút kifejező eredményfelelősségre helyezkedik, a Sachsenspiegel csak szubjektív vétkekességre alapított felelősséget ismer.

A törvény III. A. 84. 2. §-a a következőket mondja :

„Totet ein man seinen herren, her hat verworcht (verwirken praet. = perdere ; — M.F.) seinen lib und sein ere und daz gut, daz er von imme hatte. Diz selbe verwirket der herre, ab her inen man totet.”¹²³

¹²¹ Behrend i. m. 123. o.

¹²² A *Sachsenspiegel* Prof. Dr. J. Weiske kiadásában olvasható (Leipzig, 1882), amely a törvénygyűjtemény legrégebb, leipzig-i kéziratából készült. Szövege mint forrás megbízható, ún. rekonstruáló tevékenység, ill. irodalom — a rendelkezésre álló szövegkiadás szerint — nem alakult ki.

¹²³ Dr. J. Weiske, *Sachsenspiegel*. Leipzig 1882. 128. o.

Ha valaki urát öli meg, elveszti életét, a gabonáját és egész vagyonát, amit urától kapott (ugyanaz az eset fordítva : ha az ur öl meg valakit) — *de semmi tovább!*

Sajnos kizárólag és tiszta polgári jogi kártérítési szabályok a Sachsen-spiegelben alig találhatók. Minden szabálya és rendelkezése azonban, amely valamilyen előállott eredményhez, ill. cselekményhez szankciót fűz, *a vétkes (kár) okozás, a szubjektív felelősség elvéből indul ki.* A Sachsen-spiegel az eredményfelelősség rendszerén már túljutott. Szankcióit általában a szubjektív elemek számításba vételéhez köti, akkor is, ha ezt az elvet a törvényszöveg kifejezetten nem is deklarálja.

4. Következtetések

Befejezve a római jog és a germán népek korai jogának felelősségi rendszerére vonatkozó vizsgálódásainkat, célszerűnek mutatkozik az eddigiekből adódó következtetéseket néhány mondatban összefoglalni.

A kártérítési jog alapja, a *felelősség* tekintetében a Justinianus-előtti római jog általában, a preklasszikus római jog (Lex Aquilia) pedig különösen, és kizárólag a primitív és differenciálatlan eredményfelelősség alapján állt. Ez szükségszerű következménye és adekvát kifejezője volt az adott kor gazdasági és társadalmi viszonyainak.¹²⁴

Helytelen az irodalomnak az az álláspontja, amellyel a jogfejlődésnek több mint kétezer éves processzusát összezsugorítja és az e processzusban létrejött és ma is alakuló kategóriákat megmerevítve visszavetíti a római jog egy-két évszázadot kitevő preklasszikus, klasszikus vagy posztklasszikus korszakába. Történetietlen szemlélet azon vitatkozni, hogy a preklasszikus és a klasszikus római jog kártérítési szabályai a mai objektív felelősséggel, ill. a mai szubjektív felelősséggel azonos felelősségi rendszerre épültek-e. A fejlődés menete nem az volt, hogy már kezdetben, a preklasszikus korban adva volt az objektív és a szubjektív felelősség intézménye és azok a történelem során különböző okoknál fogva csak váltogatták egymást, vagy éppen egyszerre léteztek. Nem. A fejlődés első szakaszában egyik sem létezett. Ami volt — a nyers eredményfelelősség —, az embrionálisan és differenciálatlanul mindkettőt magában foglalta. De nem különállóságokra utalóan, hanem *még ki sem alakultan, el sem különülten!* Nem mint önálló létezőket, hanem inkább mint jövőbeni létrejöttük nyílt lehetőségét. Egy differenciálatlan, ezért általános, széles értelmű kategóriával állunk tehát szemben — az eredményfelelősség intézményével —, amely nem tekinthető azonosnak sem a szubjektív felelősség, sem az objektív felelősség mai kategóriáival, és nem tekinthető e két kategória mechanikus egységének sem. A máig tartó történelmi fejlődés volt az, amely ezeket a kategóriákat fokozatosan létrehozta és kifejlesztette.

A klasszikus korban — a vonatkozó, de e tekintetben is egymásnak ellentmondó forráshelyek tanúsága szerint¹²⁵ — az áruforgalom hatására

¹²⁴ Erre utal O. Lenel is, amikor a Lex Aquiliaról azt mondja (Z. S. S. 1922. 43. 577.), hogy a törvény nem vált idegenné kora eszméihez (to the ideas of the time) azzal, hogy csak a büntetésre törekedett és nem törődött a pontos kompenzációval (unconcerned about the compensation).

¹²⁵ Valójában — a tudomány, ill. az irodalom eddigi eredményei szerint — a tényleges állapotot arra vonatkozóan, hogy melyik forráshely fejezte ki híuen kora uralkodó elvét és gyakorlatát, nem lehet abszolút biztonsággal megállapítani. Így többek között Lawson is: „The classical law on this subject is probably not wholly recoverable.” I. m. 71. o.

egy-két gazdasági tevékenység vonalán (pl. hajófuvarozás) kialakultak olyan szerződéstípusok, amelyek a felelősség szempontjából nézve az objektivitásig tágitott fokozott felelősséget inkorporáltak és ezt a jellegüket a szubjektív felelősség általánossá válása idején is megőrizték. Mindazonáltal magukon viselték még az eredményfelelősség egynemely vonását.

A Justinianus-előtti római jog felelőssége, az eredményfelelősség és az objektív felelősség modern intézménye — bár a külső formájukat tekintve alkalmasak arra, hogy összehasonlítsuk őket — tartalmilag egészen különböző intézmények. *A Justinianus-előtti római jog felelőssége nem objektív felelősség volt.*

A jusztiniánuszi római jog már egy új társadalom fejlettebb joga volt, amely magába foglalta — formai, nyelvi és sajátos jogi eszközeit illetően — egy évezred jogának és jogtudományának gazdag hagyatékát. Különösen áll ez a római kártérítési jogra. Bár igaz az, hogy — Marton Géza szavaival élve — sok tekintetben „nem tudott elszakadni a régi felfogástól,”¹²⁶ mégis már egy teljesen új gondolat, egy új társadalmi rend érdeke fejeződött ki benne: a szubjektív felelősség; s ez mégis minőségi változás volt.¹²⁷ A büntetőjogi elemeknek még Justinianus előtt megindult visszafejlődése, ami egyet jelentett az eredményfelelősség korlátozódásával, a szubjektív, az emberi szándék számbavételének fokozódó jelentősége, — első fázisa az emberiség kultúrális fejlődésének abban a vonatkozásban, hogy a büntetés fogalmát és tényét a polgári jog területéről a büntetőjog területére korlátozza.¹²⁸ Mindez az áruviszonyok átalakító hatására vezethető vissza. A vétkességnek a jogalap tekintetében kialakult és uralkodóvá vált szempontja együtt járt a szankció mértékének az okozott kárral való fokozatos összhangba hozásával, anélkül, hogy rögtön a reparáció nyílt kifejezéséről lett volna szó. A jogsértő megölése helyett rabszolgává süllyesztése, majd ehelyett a pénzbüntetés alkalmazása, ezen belül is a pénzbüntetésnek a keletkezett kárhoz való viszonyítása és a keletkezett kár összegéhez való közelítése, — mind egyazon folyamat egy-egy láncszeme. Annak a folyamatnak, amely az áruviszonyoknak, az egyenértékűség követelményének, ill. az értéktörvénynek kezdetleges, torz, majd egyre inkább tisztuló megjelenését, az áruviszonyoknak a jogba való lassú áttételét juttatta szükségszerűen érvényre.

¹²⁶ Marton Géza, *A római magánjog elemeinek tankönyve; Institúciók.* Bp. 1957. 219. o.

¹²⁷ Ide kapcsolódik az a kérdés, hogy vajon hogyan és időben mikor zajlott le az a folyamat, amely a szerződéses felelősség tekintetében ugyancsak a vétkesség elvét tette uralkodóvá. A szerződésen kívüli felelősség alapjának átalakulásával összevetve pusztán korrelatív, vagy szorosabban egymásra utaló, okozatosan összefüggő jelenségekről, folyamatokról van-e szó? Terjedelembeli kötöttségek azonban nem teszik lehetővé, hogy itt erre a kérdésre is kitérjünk.

¹²⁸ Már a jusztiniánuszi római jog is sokat tett abból, amit *Ihering* a modern jogra vonatkoztatva mond: „Der Begriff der Strafe hat sich in der modernen Welt mehr und mehr von dem Gebiet des Civilrechts auf das des Strafrechts zurückgezogen, während er auf den niederen Culturstufen des Rechts alle Theile desselben durchdringt.” R. v. *Ihering* i. m. 3. o.

Az angol H. S. Maine *A jog őskora* c. könyvében (magyarul, Budapest, 1875.) a legősibb jogrendszerek tekintetében végzett kutatásai eredményeképpen arra a következtetésre jut (297. o.), hogy a római jog már a XII. táblás törvénnyel *elindult* azon az úton, amely a büntetőjog és a polgári jog elkülönüléséhez vezet és e vonatkozásban minden korabeli jogrendszerénél messzebb ment.

Az áruviszonyok fokozatos sokasodásának, általánossá válásának volt következménye a kártérítés jogalapja tekintetében az emberi magatartás tudatos, akaratlagos mivoltának számbavétele; az embernek az okozott kárhoz való belső, akaratlagos viszonyának előtérbe állítása, ill. ennek jogi következményeként a szubjektív felelősség kialakulása. Az áruviszony lényegében rejlő kölcsönösség, az áruviszony funkcionális jellegének megnyilvánulása jelentkezik abban, ahogy absztraháltan jogintézménnyé alakul az a társadalmi gyakorlat, amely számításba veszi a tényt, hogy mindenki, a károsult is lehet károkozó; és az ellenérdekű fél cselekményének jogi megítélésében már előtérbe lépnek a károsultnak azok a szempontjai is, amelyeknek érvényesítését arra az esetre is biztosnak és szilárdnak kívánja tudni, ha ő kerül a károkozó, a kártérítésre kötelezett pozíciójába. Az áruviszonyban résztvevők gazdasági önállósága személyiségük kiépülésével, öntudatuk megnövekedésével jár; előtérbe lép az emberi magatartásnak a tudattól, a szabad akaratától való függősége, és ez a felelősség alapját illetően egyet jelent a szubjektív felelősség szükségyszerű megjelenésével. Eörsi Gyula találóan állapítja meg: „Elterjed az a büszke és emberi gondolat, amellyel már kezdetben visszaéltek, hogy a felelősség alapja nem csupán a természeti erőkhöz hasonló lélektelen mechanikus részvétel valamiféle oksági láncolatban, de tudatos, akaratlagos, felróható emberi magatartás, az ember vétkes vagy bűnös mivolta”.^{128a} Egy másik síkon ez a fejlődési irány nyilvánvalóan megegyezett a kereszténység eszméinek a jogra vonatkozó igényeivel is, sőt kialakulásában a kereszténység szellemének le nem becsülhető szerepe volt.

Ennek, a régi, az eredményfelelősség kereteiben megindult fejlődésnek az elemei, mint láttuk, megjelentek már korábban, a klasszikus korban; teljes kibontakozásuk azonban csak később, a nagy kodifikációk korában következett be, — ahogy ezt más összefüggésben Maskin és Pólay Elemér is megerősíti.^{128b} Érthetővé válik ez, ha számításba vesszük azt a körülményt, hogy a római jog diszciplináris, elméleti és rendszerbeli kidolgozása Róma gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésétől egy fázissal lemaradt, nem az árutermelő rabszolgatartó római állam és társadalom fénykorában, hanem hanyatlása idejében következik be.^{128c} A jusztiniánuszi jogalkotásban, amely rendszerét tekintve mint nagy záróaktus kibontakoztatta és kiépítette a római magánjogot, új elveit tekintve abban kulminált, hogy uralkodóvá a szubjektív felelősség elvét tette, amelyben a kártérítés eszméje legyőzte a büntetés gondolatát.¹²⁹

Lényegében ugyanez a folyamat játszódott le — mint láttuk — a germán népek kártérítési rendszerének fejlődésében.

Ami a jogtudományának, a római jogi irodalomnak e — elsősorban római jogi — fejlődési folyamat feltárásában betöltött szerepét, illetve elért eredményeit és álláspontját illeti, meg kell állapítani a következőket:

^{128a} Eörsi Gyula, *Kártérítés jogellenes magatartásért*. Bp. 1958.

^{128b} Maskin, *Az ókori Róma története*. Budapest, 1951. 294. o. Pólay Elemér, *A római jogrendszer tagozódásának kérdése*. Acta Universitatis Szegediensis — Acta Juridica et Politica, Tom. III. Fasc. 4. Szeged, 1957. 22. o.

^{128c} Ld. erről Pólay Elemér, *Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des Römischen Rechts* c. tanulmányát a már jelzett folyóiratban, különösen a 330—337. oldalakat.

¹²⁹ Így értékelték a római jogi szubjektív felelősség kialakulását olyan nagy jogtudósok, mint *Ihering*, *Szászy-Schwarz*, *Windscheid*, stb.

Ez az irodalom, így különösen annak hazai művelője, Marton Géza, amikor óriási tudományos értékű erőfeszítéseket tett annak bebizonyítására, hogy már a Justinianus-előtti római jog is az objektív felelősség talaján állt, első lépésként lerombolta azt az alaptalan elképzelést, ill. felfogást, amely a római jog felelősségi rendszerét — a jusztiniánuszi törvénykönyvek alapján — sommásan szubjektív alapúnak minősítette. Fontos tudományos eredmény volt ez, amellyel a fejlődés gondolatát a római jogi kutatások középpontjába állította. Minthogy azonban a tudomány a fejlődés gondolatát — elméleti vonatkozásait tekintve — túlzott, nem egyszer kizárólag szellemtörténeti szemlélettel, bizonyos fokig mechanisztikusan fogta fel, okait tekintve pedig nem kizárólag egy helyesebb történelem szemlélet kialakítása, hanem sok tekintetben a modern objektív felelősség jogintézményének legalizálása iránti törekvésből táplálkozott, a fentiekből kiinduló és azon túlmenő eredményei és megállapításai vonatkozásában nem egészen helyes utakon járt, azon túl is, hogy a Justinianus-előtti római jog felelősségét minden elhatárolás nélkül objektív felelősségnek minősítette. Mégpedig az interpoláció szerepének értékelésében. Az igaz — és ez a következő eredménye és nagy érdeme a jogtudománynak, benne Marton Gézának is —, hogy a klasszikus római jog Justinianus kodifikátorai interpolációs tevékenységének útján vált a felelősség vonatkozásában szubjektív felelősségű rendszerré. De nem *emiatt* vált azzá és volt uralkodó elve a következő évezreden át az európai jogrendszereknek. Ez csak a *forma* volt, a római jog fejlődésében épp úgy, mint a germán népek korai joga felelősségi rendszerének fejlődése tekintetében. Valóban a jusztiniánuszi kodifikátorok interpolálták, változtatták — ha tetszik — hamisították a régi jogot, mint ahogy így jártak el a frank, ill. germán királyi udvarok „házi” kodifikátorai is, de amikor ezt tették, végső soron csak koruk gazdasági, társadalmi és politikai követelményeinek, jogot is meghatározó íratlan törvényeinek engedelmesskedtek.

III. Az objektív felelősség megjelenése a modern jogban

(Keletkezésének gazdasági, társadalmi eredői)

Mint bevezetőben említettük, tanulmányunk során arra törekedtünk, hogy az objektív felelősség történetét, gazdasági, társadalmi és politikai meghatározóit a kártérítéstan, általában a jogfejlődés főbb csomópontjainál vizsgáljuk; e csomópontokban tisztábban látható okok és okozatok plasztikusabban megmutatkozó tendenciáinak világánál tárjuk fel. A történelem tanúsága szerint a jusztiniánuszi római jog után ez a következő nagy csomópont a kialakuló kapitalizmus új jogintézménye, az objektív felelősség, ahonnan mint gőcpontból az irodalomnak is majdnem minden szála kiindul, hogy rá — de legalábbis rá is! — vonatkoztassa elért eredményeit is. Nincs az a szerző, aki — a felelősség kérdésével foglalkozva — ezt a csomópontot nem érintené, és nem *mint csomópont* érintené. Ihering megsejti, Binding — zseniális módon — rátéved, sokan védekeznek ellene, Seckel már a római jogban is látni véli, Unger elméletet épít rá, Marton — legközelebb jutván végső gyökereihez — már általánosítja. Valóban: a polgári jogi irodalom egyik legkiapadhatatlanabb forrása lett ez az intézmény, amely — egészen észrevétlenül — 1838-ban vonult be a történelembe, a korabeli jogtudomány teljes érdektelensége mellett. Még a Code-ra épült és az eddig legstatikusabb francia polgári jog sem tudta magát kivonni hatása alól. „A XIX. század utolsó éveiben új nézetek tömege merült fel és irányult a felelősség

alapvető fogalmainak módosítására és kiszélesítésére — mondja Colin-Capitant. Egy, a Code szerkesztőitől teljesen idegen és különböző rendszer jelentkezett . . . Az *objektív* felelősség rendszere.”¹³⁰

Mindez célszerűvé teszi, hogy — a középkor felelősségi rendszerét és a természetjog felelősségelméletét ezúttal mellőzve — tanulmányunkban mi is a modern objektív felelősség kérdései felé forduljunk, és *megkíséreljük kimutatni létrejöttének és további alakulásának gazdasági, társadalmi eredőit.*

Minthogy célunk elsősorban és majdnem kizárólag e kiemelt gondolat, ill. feladat követésében áll, az alábbiakban eltekintünk attól, hogy *leírjuk*, 1838-tól kezdve hogyan jelentkezett az objektív felelősség különböző államok (Franciaország, Svájc, angoiszász államok, Ausztria, Magyarország stb.) jogrendszerében. Elég itt annyit megállapítani, hogy az objektív felelősség fokozatosan minden európai jogrendszer fontos eleme, integráns része lett. Eltekin-tünk továbbá attól is, hogy kritikai módszerrel bemutassuk az irodalomnak az objektív felelősség létjogosultságára, legalizálására, lényegére, általánosítá-sára stb.-re vonatkozó elméleti konstrukcióit. Ezek, mint pl. a „megelőzés elve”, a „méltányosság elve”, az „aktív Interesse elve”, a „kárfeosztás elve”, a „veszélyesség elve” stb. eddig névvel nem illetett elv és gondolat, — álta-lában ismeretesek. Az is ismeretes, hogy ezek az elméleti konstrukciók — mint már a bevezetőben említettük — néhány, néha találó utalástól eltekintve mindmáig nem fedték fel a modern objektív felelősség végső gazdasági, tár-sadalmi és politikai eredőit, az objektív felelősség *propter hoc*-ját.

Az alábbiakban a tanulmány ehhez kíván néhány adalékkal hozzájárulni.

E célból ezúttal csak a német jogrendszert, az objektív felelősség kelet-kezésének németországi körülményeit vizsgáljuk. Tesszük ezt — a tanulmány terjedelembeli korlátozottságának igényein túlmenően azért, mert mint ismeretes, a német jogban jelentkezett legelőször és legtipikusabban az objektív felelősség. Minek következtében nemhogy közelebb van a már többször emlí-tett csomóponthoz, a történelmi csúcshoz, hanem *magá* a *csúcs*, ahonnan a keletkezés, a fejlődés szükségszerű törvényei világosabban láthatók. (A „csomópont”, a „csúcs” kifejezés természetesen csak módszertani értelemben értendő; nem arról van szó, hogy a porosz vasúttörvény felelősségi szabálya a jogfejlődés szempontjából volna a fejlődés legmagasabb foka.) A gazdasági, társadalmi és politikai meghatározók, a jog osztálytartalma itt leplezetlenebbül jelentkeznek. Ezen a történelmi, fejlődési csúcson két csomópont rajzoló-dik ki, amelyek tartalmukat tekintve nem teljesen azonosak. Ez a két csomó-pont egyrészt a számtalan kis Land-ból álló Németország egyik állama, Poroszország egyik törvényének, a porosz vasúttörvénynek keletkezési éve: 1838, másrészt pedig egy másik német törvény, a már egységes Németország általános kártérítési törvényének keletkezési éve: 1871.

1. Az 1838-as porosz vasúttörvény (*Eisenbahnhaftpflichtgesetz*) — *mint az objektív felelősség elvének első, a feudális osztály által kiharcolt megjelenése a modern jogban*

Milyen Poroszország gazdasági, társadalmi arculata a XIX. század első felében?

Az első ami szembetűnik: egész Németország nem volt más, mint számtalan partikuláris tartományra (Land = ország) szétdarabolt feudális állam.

¹³⁰ Colin-Capitant i. m. 186. o.

Ebben a sorban osztozott Poroszország is — bár egészen más fokon, mint Németország többi része.

Tudott dolog, hogy a Landok különállóságában a nagybirtokos osztály nemcsak a központi uralom, de az iparosodás, a kapitalizálódás ellen is bástyát emelt.

A vámkorlátok és az úthálózatok Landok-szerinti elkülönítettsége — egy korabeli német író szerint — olyan fojtóan hatott az egész ország gazdasági kibontakozására, mint a kígyók szorítása a Laokon-csoportra.

Csak nehezen jött létre az első vámunió, majd később egy általánosabb úthálóunió. 1834-ben: A nemzeti egység és a tőke — amelynek érdekeit ezúttal az egység szolgálta legjobban — fontos állomása: a későbbi birodalom $\frac{4}{5}$ részében ledőlnek a vámsorompók. Egymás után keletkeznek kapitalista jellegű szövetségek, így pl. a Középnémet Kereskedelmi Egyesület. A király, II. Frigyes Vilmos pedig a két erő, a feudális és kapitalista érdek kellő összehangolása és egymás ellen való kijátszása útján erősítette a központi hatalmat — amennyire ezt ereje és környezete befolyása mellett módjában volt.

Az egység minden eszménél nagyobb harcosa és úttörője az 1835-ben meginduló vasútépítés volt. 1835-ben indult meg az első vonat Fürth és Nürnberg között. Az első modern (persze akkori fogalmakkal) nagyüzem — és 1838. november 3-án napvilágot látott a híres porosz vasúttörvény, amely először fogalmazza meg szabatosan a modern objektív felelősség elvét. Közrejátzott ebben az a momentum is, hogy a római jogi recepció német jogterületen volt a legteljesebb, míg a francia Code tágabb szabályai ezt még nem tették annyira szükségessé.

Németország, illetve Poroszország gazdasági, társadalmi fejlődésének fent vázolt helyzetéből érthető, hogy az iparosodás szükségszerűen egyet jelentett a feltörő burzsoáziának a feudális nagy urak elleni harcával és viszont; hogy a két osztály harca és erőviszonya kifejezetten vagy hallgatólag, közvetlenül vagy közvetve bent van és tükröződik minden ebben az időben keletkezett jogszabályban. A tőke és a nagybirtok harcát ekkor még nem „zavarta” a proletariátus jelenléte. Mert valóban, amennyiben volt már munkásosztály, az még aktív, céltudatos akciókat nem szervezett. Szervezetlen volt, s mint ilyen csak jelen volt. Ennek következtében a két kizsákmányoló osztály még szembenálló árkokból vívta harcát. A jogban tehát még e harc más motiváció nélkül tükröződik.

A burzsoázia és a feudális osztály harcának egyik jogi megjelenítője és kényszerű kompromisszuma az 1838-as vasúttörvény által teremtett kártérítési szabályozás, az objektív felelősség jogintézménye is.

Kortársak, érdekeltek is bevallják, hogy osztályérdekek védelméről, kifejezésre juttatásáról van szó. Gröber képviselő egy objektív alapon álló kártérítési törvényszakaszra vonatkozóan így nyilatkozott a parlamentben:

„A kérdés egyszerűen így hangzik: mi érdemel magasabb jogvédelmet: a tulajdon . . . , vagy az idegen tulajdon kizsákmányolása és rombolása? (Nagyon helyes! balról.) . . . Az urak elfelejtik, hogy itt a tulajdon védelméről van szó.”¹³¹

Mi mást jelentett 1838-ban a tulajdonnak az idegennel, az idegen kártévővel szembeni védelme, mint a feudális földbirtok védelmét a terjeszkedő ipari tőkével szemben.

¹³¹ *Berathungen des Entwurfs eines Bürgerlichen Gesetzbuches*. Stenographische Meldung, Berlin, 372–373. o.

Mit mond szó szerint az objektív felelősségi rendszer törvényi formája, a híres 25. §?

„A társaság köteles mindazon kárt megtéríteni, amely a vasúti szállításnál a szállított személyeken és dolgokon (Güter = dolgok, áruk, értékek, vagyon) vagy más személyeken és azok dolgain (an deren Sachen) keletkezik, és ez alól a kötelezettség alól csak annak igazolásával mentheti ki magát, hogy a kárt vagy a károsult önhibája, vagy valamilyen más elháríthatatlan eset (Zufall), tényező okozta. A vállalkozás veszélyes természete nem tekinthető ilyen kártérítési kötelezettséget feloldó körülménynek.”¹³²

Pontosan ez a fogalom az, amelyről, mint az objektív felelősség fogalmáról a II. fejezetben szoltunk.

Azt a megállapítást, hogy az 1838-as vasúttörvény 25. §-ában a burzsoázia és a nagybirtokos osztály érdekharca tükröződik, hogy ez végül a két osztálynak ebben a törvényszakaszban is megnyilvánuló kompromisszuma, hogy ez a szakasz nem más, mint a tőke által a földesurak érdekkörébe történő benyomulásának szankciója, s mint ilyen, a feudális osztály védelmét szolgálja, a fentiekben — a két osztálynak vázolt helyzetén, érdekharcán és erőviszonyán — túlmenően maga a törvény is igazolja.

Ha csak a 25. § szövegét nézzük, azt is csak formai szempontból, a külső szöveget — a feudális osztály törvénybejuttatott akarata nem olyan nyilvánvaló. Azonban nyilvánvalóvá válik, ha egységében vizsgáljuk az egész törvényt.

Frigyes Vilmosnak ez a részletes és szabatos jogalkotása így kezdődik: hogy rendezzük a vasúttársaságoknak egyrészt az államhoz, másrészt a közhöz (!) való viszonyát. Hogy az ún. „köz”-ön elsősorban a feudális osztályt érti, az kitűnik a tv. majdnem minden szakaszából. Az 1—11. § arra kötelezi a földesurakat, hogy vasútépítés céljára adják át a szükséges földterületeket megtérítés fejében. *A föld értékének kedvezőtlen megállapítása miatt a földesúr fordulhat a bírósághoz, de a vasúttársaság nem!* 16—19. §: *A földbirtokosnak — amennyiben a vasúttársaság mégsem építene vasutat — elő-, illetve visszavásárlási joga van.*

A 24—34. §-ban kifejezésre jut a mégiscsak még feudális államhatalomnak — úgymond „erős keze” a vasúttársaságokat illetően (tarifák megállapítása, amit túllépni nem szabad; évi számadást a kormánynak benyújtani; még az 1—10. §-ban az engedélyezés pontos feltételei; a társaság kötelezhető a vasút rendeltetésszerű üzemeltetésére.)

Hamisítatlan *feudális osztályérdek jut kifejezésre a 14. §-ban:*

„A pénzbeli megtérítésen kívül köteles a társaság olyan berendezések létesítésére és fenntartására, melyeknek utaknál, keresztezéseknél, bevágásoknál öntöző, ill. vízlevezető berendezéseknél való létesítését a kormány szükségesnek tartja, hogy ezáltal a szomszédos földbirtokosok földjeik használatában hátrányok és veszélyek ellen védve legyenek.” (Kiemelés tőlem — M. F.)

Mindebből látható, hogy a törvény elég plasztikusan kifejezésre juttatja az osztályok erőviszonyait: a feudális osztály elismeri a burzsoázia térhódítását; viszont kiharcolja azt, hogy a burzsoázia a nagybirtokosok rovására történő térhódításáért, az eddig sértetlen érdekkörébe való belépéséért — ha tetszik a kifejezés — pénzzel fizessen.

¹³² Gesetz-Sammlung für die königlichen Preussischen Staaten. Vol. 1. 1838. Berlin, 505—516. o.: 1838. nov. 3. Eisenbahnhaftpflichtgesetz.

Van azonban az eddigieknél fontosabb és hitelesebb bizonyíték is a fenti megállapítás igazolására. Ilyen ellentmondást nem tűrő bizonyítékok sorát tárják elének azok a másod- és harmadfokú bírósági ítéletek (Birodalmi Bírósági Döntvénytár 1—150 köt.), amelyek az 1838-as vasúttörvényen alapulnak és ezen belül is — rendelkező részükben — a törvény 25. §-át hívják fel.¹³³

Döntvénytári kutatások alapján elmondható :

a) Az esetek döntő többségében, szinte kizárólag földbirtokosok és vasúttársaságok jogvitájáról van szó ;

b) Az ítéletek túlnyomó nagy többségükben a földbirtokosok javára szólnak.¹³⁴

E jogviták jellegének és tartalmának érzékeltetése végett célszerű néhány példát bemutatni.

5—232: A földbirtokos juhnyája a pásztor figyelmetlensége miatt vonat elé került és nagy kárt szenvedett. A bíróság kimondta: „A vasút csak akkor mentesül kártérítési kötelezettsége alól, ha a kárt a károsult *saját* hibája (vagy vis maior) okozta” (1838. nov. 3. 25. §). A juhász hibája sehogyszem tekinthető a károsult saját hibájának. A vasutat elmarasztalták.

7—265: A földbirtokos telke, amelyen a vasút áthalad, vesztett értékéből az állandó füst és szikraszóródás, valamint rázkódás miatt, ami beépítésre való alkalmasságát, s így értékét is csökkentette. A vasutat elmarasztalták az előállott értékkülönbözet erejéig.

53—25: A Kyll folyó melletti vasúttöltés — a víz lefolyásának akadályozása miatt — árvíz folytán kárt okozott egy közeli földbirtokos gazdaságában. A vasutat 1838. 14. § alapján marasztalták el; sőt a döntés kimondja, hogy a földtulajdonos, illetve a károsult attól függetlenül tarthat igényt kártérítésre, hogy a vasutat államosították-e vagy sem.

Mindezek után nem látszik alaptalannak megállapítani :

az ítéletek számbavételével, ha nem is a fizikai törvény abszolútságával, de a statisztikai törvényszerűség erejével állítható, hogy az 1838-as porosz vasúttörvényben elsőnek megjelent modern objektív felelősségi jogintézmény a burzsoázia és a feudalizmus harcában született és elsősorban a feudális osztály érdekvédelmét szolgálta.

2. *Az 1871-es német általános birodalmi kártérítési törvény (Allgemeines Reichshaftpflichtgesetz) — a munkásosztály az objektív felelősség kiszélesítése mögött*

Ha csak felületesen is szemügyre vesszük, illetve összehasonlítjuk az 1838-as Németországot az 1871-es, újonnan egyesített német állammal, látható, hogy ez alatt a harminchárom év alatt olyan óriási változások történtek, hogy az utóbbi Németországban szinte nem lehet az előzőre ismerni.

Míg 1838-ban Németország még alig más, mint számtalan feudális tartomány laza halmaza, addig 1871-re Németország már győztes nagyhatalom, amely a nemzeti egység mind n államra is szinte kötelező erejét azzal is demonstrálta, hogy császárat Versaillesben koronázta meg. Létrehozta és azóta is fenntartja a német burzsoázia uralkodási formájának egyik legbizarrabb

¹³³ Az ítéletek megtalálhatók az *Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen* 1—150. köteteiben. (Berlin)

¹³⁴ Ilyen döntések pl.: 5—232., 7—265., 32—283., 53—25., 53—55., 55—149., 55—335., 58—134., 59—70., 59—74., 62—347., 63—275., 65—69., 65—70., 65—72., 70—174., 70—340. stb. sz. ítéletek. Az első szám az említett Döntvénytár kötetének, a második az ítéletnek kötetbeli sorszámát jelzi.

sorsú intézményét, a kancellári tisztséget, amelyet tulajdonképpen — jellemzően a korra — Bismarckkal indított el történelmi útjára.

Mindezeknek a történelmi eseményeknek hátterében és alapjában a termelés nagyipari formájának térhódítása, a kapitalizmus, a tőke áll. Ez radirozta ki láthatatlanul a százakra menő kis tartományok határvonalait a német térképről. Ez teremtette meg a német egység egész eszmei, politikai harcát éppúgy, mint magát az egységet. Ez indította és nyerte a Franciaország elleni háborút a maga 5 milliárd frank hadisarcával. Ez állította az államhatalom élére Bismarckot, az erőskezű vaskancellárt. Ez teremtette meg azonban Németország egy új politikai és társadalmi tényezőjét és erejét is, a német munkásosztályt.

1871-ben az a feudális osztály, amely 1838-ban még makacsul harcolt a feltörekvő burzsoázia és annak mindenféle megnyilvánulása ellen, belátta, illetve rájött arra is, hogy végeredményben — ha már mást nem tehet — összeegyeztetheti érdekeit ezen új erővel. Minthogy ezt az egész körülményt a kor, a társadalom gazdasági alapja eredményezte, 1871-re teljesnek is mondható a két kizsákmányoló osztály kompromisszuma, osztályszövetsége, amely gyakorlati megvalósulásában végeredményben a munkásosztály és a parasztság ellen irányult (párhuzamosan a XIX. sz. végi magyar fejlődéssel).

Németországnak ezen politikai, társadalmi erőviszonyai kifejezésre jutnak Bismarck politikájában és ténykedésében, aki kétségtelen, a nagyhatalommá erősödött kapitalista német állam fejlődésének kifejezője és legnagyobb harcosa volt. Intézkedéseiben, így az 1871-ben kiadott Reichshaftpflichtgesetzben és a társadalombiztosítással kapcsolatos egyéb törvényekben is az általa képviselt osztályerők megnyilvánulásait kell látni, amelyeket ő hol kíméletlen határozottsággal, hol terrorral, hol pedig a politikai taktikázás akrobatikus fokra fejlesztett művészetével érvényesített.

1871. május 10., a frankfurti béke. Bismarck hatalma tetőfokán állott. Itt. Frankfurtnban fejezte be, koronázta meg nagy diplomáciai munkáját, ahol évekkel ezelőtt elkezdte. A világ nézett fel rá, akár mint dicsfényben úszó nagy államférfiúra, akár mint egy új hatalom hódítani vágyó retteget tkormányfőjére, vagy akár — így a nagy osztállyá erősödött proletariátus — mint a féktelen burzsoázia hűséges és elszánt exponensére.

A frankfurti béke után a nagyipar fejlődése óriási méreteket öltött. Ez a tény, valamint az, hogy külső háború nem volt kilátásban, természet-szerűen arra vezettek, hogy Bismarck arccal az ország belső helyzete, a politikai erők nagy méreteket öltő harca felé fordult.

Ilyen értelemben igaz az, hogy

„Birodalmával együtt konfliktusba került két szellemi nagy hatalommal: a klerikalizmussal és a szocializmussal. Ezek ellen folytatott harc jellemzi a következő két évtized német történelmét.”¹³⁵

1871-ben Bismarck minden lépésénél már szemben találta magát a német munkásosztállyal. Munkásellenes meggyőződését és politikai harcát fokozta az is, hogy saját táborán belül, tehát a jobboldalon sem támaszkodhatott egységes táborra (nacionalisták, konzervatívok, centrum — egymás ellen is harcoló politikai pártok).

¹³⁵ Propyläen — Weltgeschichte, Bd. 8.279. o.

Erre utal Marx is, amikor „A gothai program kritikájá”-ban¹³⁶ az egyesülési programnak azt a részét, mely szerint a munkásosztállyal szemben az összes többi osztályok csak egyetlen reakciós tömeget alkotnak, ilyen szavakkal bírálta:

„Ez tehát közönséges arcátlanság éspedig nem olyan, amely Bismarck úrnak rosszul esnék...”

A német munkásosztály e korát vizsgálva — gothai program, Eisenach 1869 — látható, hogy a német proletariátus ekkor bizonyos fokig belső harcban gyöngítette saját erejét; elméleti vonatkozásban és a vezetésben sem volt egységes (Lasalle—Marx!).

Bismarck ezt vagy nem ismerte fel teljesen, vagy ettől függetlenül — hatalmának talán egyébként sem biztos politikai bázisa miatt is — tartott a munkásosztálytól. Igaza van a német történésznek, amikor azt mondja:

„Bismarck maga is számított egy forradalmi kirobbanás lehetőségével, és ha töle komolyan nem is félt, mégis minden körülmények között el volt szánva, hogy — a polgárság félelmét és izgalmát felhasználva — a szocialistákat, mint ahogy ezt már 1871 óta tervezte, kivételes törvény alá helyezze.”¹³⁷

Politikája tehát arra irányult, hogy egyrészt a polgári politikai erőket ebben a kérdésben legalább a törvény megalkotásának erejéig akcióegységre bírja, és másrészt, hogy demagóg szociális politikával kifogja a szelet a munkásmozgalom vitorlájából és magának szélesebb tömegbázist teremtsen.

Ennek jegyében született valamennyi, bizonyos tekintetben a munkásosztály érdekében is álló, valójában épp az utóbbi által kiharcolt, szociális törvénye. Ilyen értelemben igaz, hogy pl. a német társadalombiztosítás, ill. társadalombiztosítási törvény Bismarck személyes alkotása.¹³⁸

Ebben az értelemben állítható ez az 1871. jún. 7-én kiadott Allg. Reichshauptpflichtgesetzről is, amelynek létrejöttében azonban elsősorban a *munkásosztály nyomását kell látni. Megvalósultságában pedig félreérthetetlenül a burzsoázia és a munkásosztály egymáselleni harca egy szakaszának „kodifikált” állapotát mutatja.*

De erről győz meg bennünket maga a törvény szövege is (amely szinte magába sűríti a kizsákmányoló és kizsákmányolt osztály harcának akkori status quo-ját), amikor kimondja, (2. §) hogy az a személy, aki bányát, gyárat, tehát nagyüzemet üzemeltet és üzemében meghatalmazottja, képviselője vagy más megbízottjának eljárása közben valamely munkavállaló halálát leli vagy testi sértést szenved (halált nem okozó balesetet), ezért felelősséggel, tehát kártérítéssel tartozik. Ezt a felelősséget — mondja továbbá a törvény — szerződésileg sem lehet kizárni.

Ha igazolásul még számításba vesszük a Reichsgerichtnek a törvényre alapított ítéleteinek „tanulságát”,¹³⁹ akkor a fenti állítás — hogy az 1871-es RHG-nek létrejötté mögött a munkásosztály nyomása áll — megalapozott-

¹³⁶ K. Marx, *A gothai program kritikája*. Moszkva, 1947. 26. o.

¹³⁷ *Propyläen — Weltgeschichte*, Bd. 8.318. o.

¹³⁸ *Der Grosse Brockhaus*, Bd. 17. 595. o.

¹³⁹ Ld. az 1—48., 1—276., 2—88., 3—4., 3—20., 8—30., 11—146., 12—45., 16—31., 19—189., 21—77., 29—42., 39—36., 53—114., 53—120., 53—313., 62—347., 67—229., 68—422., 75—284., 148—303. sz. ítéleteket. (A számok jelentése ugyanaz, mint a 134. sz. jegyzetnél.)

nak mondható. Ezek az ítéletek u.i., mint ahogyan ez az 1838. november 3-as tv-re alapított döntések esetében is volt, meggyőznek arról, hogy e törvény a munkásosztály, ill. általában a nagyüzemmel nem rendelkezők és az üzemtulajdonosok, azaz a burzsoázia közötti — károkozás-kártérítéssel kapcsolatos — jogviták eldöntésére szolgált, következésképp a *munkásosztály és a tőke közötti nagy „jogvita”* tartalmát is kifejezte. *Mint ilyen e nagy jogvita közbelső produktumának tekinthető.*

A burzsoázia azonban nem tűrte soká, hogy saját költségeivel fedezze az említett törvény által ilyen értelemben kiszélesített objektív felelősségi rendszer funkcionálását. Nem is váratott soká magára a költségek új forrása. Bismarck egy zseniális sakkhúzással, a betegségbiztosítási (Krankenversicherung — 1883), a balesetbiztosítási (1884) és a rokkantbiztosítási (1889) törvénnyel megteremtett társadalombiztosítási rendszerrel a kártérítési kötelezettség majdnem valamennyi terhét, amelyet az 1871-es tv. értelmében eddig a munkáltató viselt, áthárította a burzsoázia válláról a munkásosztály által fenntartott társadalombiztosító szervezetekre.

Ezek után az üzemtulajdonos vagy vasúttársaság csak akkor felel, ha büntetőjogi felelőssége is megállapítást nyer, egyébként belép a társadalombiztosító. Az üzem, a vállalat üzemeltetője csak arra kötelezhető, hogy fizesse ki azt a különbözetet, amely a valódi kár és a társadalombiztosító térítése között fennáll.

Az egész törvényhozási manővernek lényege és elsősorban a burzsoáziát szolgáló osztályjellege abban van, hogy — minekutána társadalmi, gazdasági helyzete a proletariátust arra kényszeríti, hogy munkaerejét adja el a tőkésnek, és dolgozzon annak profitja érdekében — törvényileg kötelezi a munkásosztályt, hogy maga vállalja a tőke érdekét szolgáló tevékenységének valamennyi költségét. A károsult egyúttal a kártérítés kötelezettje is.

3. Következtetések

Az „Objektív felelősség megjelenése a modern jogrendszerben” c. fejezet összefoglalójaként a következőket lehet mondani:

Az objektív felelősség jogintézménye a kapitalista termelési technikának a kapitalista termelési viszonyok közvetítésével létrejött terméke. Mint ennek a termelési rendszernek ideológiai vetülete, mint jog a kapitalizmus ellen védekező és harcoló osztályok kompromisszumának, illetve harcának egyik terméke.

Először (1838) a feudális osztály érdeke és nyomása állt mögötte. De ahogy egyre feltartóztathatatlansággal fejlődött a kapitalizmus, erősödött a tőke és a burzsoázia, ahogy nőtt a tőke vele szembeforduló gyermeke, a proletariátus, ahogy érdekházasságra lépett a feudális osztály a burzsoáziával — úgy váltak a kizsákmányolt tömegek az objektív felelősség kikényszerített jogintézményének társadalmi alapjává és fenntartójává.

Másrészt azonban: a burzsoázia mindig uralta annyira a jog, a törvényhozás területét, hogy ha — akár törvényi úton — tett is valamilyen koncessziót, ennek profitját más úton inkasszálja. Ezt a célt is szolgálták az 1871-es tv-től el nem választható, a társadalombiztosítást megteremtő törvények abban az értelemben, hogy erejét akarták venni a munkásmozgalom forradalmi élének, de abban is, hogy ezáltal a munkásosztályra hárították a kényszerű koncesszióként adott objektív felelősség jogintézményének anyagi terhét.

К ИСТОРИИ ОБЪЕКТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Ференц Мадл

Известно, что за последние сто лет в литературе и в самой практике ответственности за возмещение вреда имела место серьезная теоретическая борьба и наступили существенные изменения. С наступлением промышленной революции, по мере распространения капиталистического производства машиностроительной промышленности наряду с «законченной» системой субъективной ответственности, сложившейся уже у времен римского права, появился институт объективной ответственности, который так быстро вырос по сфере своего применения, что стало невозможным дальше игнорировать его как незначительный случай из числа исключений из-под общего правила. Этот институт революционизировал всю литературу частного права, и даже литературу римского права. Началась борьба двух систем ответственности — субъективной и объективной, и она по сей день продолжается. В этой борьбе преследуются самые различные цели: то ликвидация одной системы в пользу другой, то обобщение одной системы за счет другой, то ликвидация противоречия между ними и создание новой, единой системы, а то и полная ликвидация ответственности без вины и замена ее страхованием. Сложилась новая отрасль права — целая система норм об ответственности за причиненный ущерб, переоцениваются общепринятые ранее точки зрения. Если учесть, что все течения, которые, в конце концов, пытаются осмыслить довольно простой, однородный правовой институт и все же приходят к различным, зачастую диаметрально противоположным выводам, то само собой напрашивается заключение о том, что в арсенале этих течений неизбежно должны присутствовать и некоторые произвольные, волюнтаристические элементы. Это вытекает, прежде всего, из того факта, что еще не полностью вскрыта история ответственности за причинение вреда, в том числе — объективной ответственности, в тесной связи с общественно-экономическим развитием. А ведь этому вопросу посвящена обширная литература.

Всякий правовой институт, тем более такой спорный институт, как ответственность с виной или без вины, по своей правильной и необходимой роли может быть правильно понят в общей системе права лишь в такой исторической взаимосвязи, которая показывает право в тесной связи с общественно-экономическим развитием, во взаимодействии с ним.

Этой цели и служит данная статья, посвященная институтам ответственности без вины. Она, представляя часть крупной работы, является попыткой вскрыть исторический путь возникновения объективной ответственности включительно до того периода, когда, по мере развития капитализма, объективная ответственность в виде новой правовой нормы выходит на арену развития права.

Статья исходит из доминирующей в международной цивилистической литературе точки зрения о том, что римское право до Юстиниана придерживалось якобы не субъективной, а объективной ответственности. По этой точке зрения, классическое римское право (судя по формулировкам *Lex Aquilia* уже якобы знало тот институт ответственности, который в современных системах права проявлялся как ответственность источника повышенной опасности; а интерполяционные «фальсификации» кодификаторов Юстиниана лишь извратили этот классический институт римского права.

Автор, анализируя соответствующие источники римского права в свете общественно-экономического развития римского общества, исследуя далее развитие юридической системы ответственности у франков и германских народов, в связи с развитием общества и последних, приходит к тому выводу о том, что:

а) Вопреки общераспространенному в литературе мнению, римское право вначале (как и раннее право франкских и германских племен в соответствующий период их общественного развития) не знало таких дифференцированных категорий ответственности, как субъективная и объективная ответственность современного права.

б) Базой для возмещения вреда служила так называемая «ответственность за результат» — этот примитивный институт, созданный в одинаковой мере из элементов уголовного и гражданского права. Ответственность за результат нельзя считать тождественным с ныне известными категориями объективной или субъективной ответственности. Она была примитивной правовой надстройкой примитивной фазы общественного развития, какой являлась возникшая в доклассической эпохе римского права *lex Aquilia*, и она была совершенно иным институтом также и по своей правовой природе.

в) Общая правовая ответственность впервые была конкретизирована в уголовно-правовую и гражданско-правовую ответственность лишь юстиниановским римским правом. Дифференциация частноправовых институтов возмещения вреда в римском праве

началась в действительности в классическом праве, а в срочную систему эти институты вылились в соответствии с требованиями эпохи благодаря кодификации Юстициана. Этот процесс был закончен путем методов интерполяции, в соответствии с потребностями той эпохи, путем четкого разграничения элементов уголовного и гражданского права путем юридической разработки категории субъективной ответственности.

г) Тот же процесс произошел также в развитии ответственности за причинение вреда в праве франкских и германских народов.

Возвращаясь к точке зрения международной литературы, что система ответственности доюстинианского римского права якобы стояла на тождественной почве с объективной ответственностью современных систем права, сложившейся в прошлом столетии, нужно сказать, что такая точка зрения не может считаться обоснованной; она не отвечает фактам и закономерностям истории, в том числе — истории развития права.

После многовексового господства системы субъективной ответственности, объективная ответственность в классической формулировке впервые в современном праве появилась в прусском законе о железных дорогах 1838 г., а затем, в более обобщенном виде — в общем германском законе об ответственности за причинение вреда. Юридическая литература, в свою очередь, хотела «легализировать», санкционировать этот институт тем, что он провозглашался наследием римского права.

Далее, в статье анализируются упомянутые два закона в целом, а также общественно-экономическая обстановка Германии того времени. Наряду с тем, что объективная ответственность, разумеется, связана с развитием производства машиностроительной промышленности и повышением ее экономического объема, автор приходит к следующему выводу об общественно-экономической основе возникновения объективной ответственности:

а) В прусском законе о железных дорогах 1838 г. растущая промышленная буржуазия делает уступки прежде всего феодальному классу крупных землевладельцев, выдвигая институт объективной ответственности.

б) За объективной ответственностью, включенной уже в виде общего правила в германский закон 1871 г., стоят уже лишенные средств производства массы, в первую очередь — рабочий класс; эту уступку под давлением организованного рабочего класса дает трудящимся массам сам капитал, желая этим упрочить свое положение. Однако через несколько лет буржуазия уже возлагает это неприятное бремя на плечи самого рабочего класса в виде законов о страховании.

Эти два закона, — точнее, вызвавший их процесс социально-экономического развития, — явились началом для упомянутой уже выше революционизации ответственности за причинение вреда в современных правовых системах и соответствующей юридической литературы об этом.

CONTRIBUTION À L'HISTORIQUE DE LA RESPONSABILITÉ CIVILE

François Mádé

Dans les derniers cent ans des changements profonds se sont produits dans la doctrine et la pratique de la responsabilité civile, changements qui étaient accompagnés souvent par des luttes acharnées entre les partisans des principes opposés. C'est par suite de la révolution industrielle et l'expansion de la production capitaliste mécanisée, que l'institution de la responsabilité objective est entrée en scène à côté du système traditionnel de la responsabilité civile remontant au droit romain. La nouvelle institution à pris, quant à son champ d'application, sous peu, des dimensions qui ont rendu à la longue impossible de la passer sous silence comme une catégorie négligeable des exceptions à la règle. Ce principe ne tarda pas de révolutionner la doctrine du droit civil et même celle du droit romain. Une lutte commença — et dure toujours — entre les systèmes subjectif et objectif de la responsabilité civile. Les buts qu'on a voulu atteindre de part et d'autre, allèrent de l'absorption pure et simple de l'un des systèmes par l'autre, ou bien de leur généralisation au préjudice du système opposé, à travers de la solution des contradictions par un système unique, jusqu'à la liquidation complète de l'idée de la responsabilité sans faute (c'est à dire à sa substitution par l'assurance). On est arrivé ainsi à la réévaluation des opinions auparavant généralement admises concernant la formation et l'évolution du droit de la responsabilité civile. Les résultats de cette réévaluation étaient naturellement différents suivant les buts poursuivis. En tenant compte

du fait que toutes ces différentes tendances veulent arriver à la définition juridique d'un phénomène ou d'un processus social qui est au fond assez homogène et uniforme et que néanmoins elles aboutissent à des formules différentes et souvent diamétralement opposées l'une à l'autre et que même au sujet des enseignements tirés de l'histoire de leur objet, elles ont des opinions entièrement différentes, — il doit être évident que l'arsenal spirituel des tendances opposées contient des éléments arbitraires et volontaristes aussi. Ceci résulte en premier lieu du fait que l'exploration complexe de l'évolution de la responsabilité civile, y compris l'histoire de la doctrine de la responsabilité objective, exploration qui tient compte des corrélations du problème avec l'évolution économique et sociale, apparaît comme un chemin qui malgré l'immensité de la littérature du problème, jusqu'ici n'a été parcouru par personne jusqu'au bout.

La vraie place de chaque institution dans l'édifice du droit — et surtout la place d'une institution tellement débattue que la responsabilité délictuelle ou objective — ne peut être trouvée qu'en tenant compte de l'ambiance historique qui nous montre le droit en rapport avec l'évolution économique et sociale et comme résultat de leurs effets réciproques.

L'étude veut contribuer à ce but, lorsque concernant les institutions relatives à la responsabilité sans faute, il essaye d'exposer — comme un des chapitres d'une oeuvre plus large — la formation du principe de la responsabilité objective, et ceci jusqu'à l'époque où avec l'avance du capitalisme il entre en scène comme une nouvelle institution du droit.

L'auteur part de la thèse, à nos jours dominante dans la littérature du droit civil, selon laquelle l'obligation à réparer du droit romain d'avant Justinien aurait été basée — contrairement à ce qui antérieurement était universellement admis — non pas sur l'idée de la responsabilité subjective, mais sur celle de la responsabilité objective. Le droit romain classique, ainsi qu'il est exprimé dans la *Lex Aquilia*, aurait donc connu la même forme de la responsabilité, laquelle dans les droits modernes se présente comme la responsabilité des usines dangereuses. Les interpolations des compilateurs de Justinien n'auraient fait que fausser et gêner cette institution classique du droit romain.

L'auteur, en analysant les sources à la lumière de l'évolution économique et sociale de Rome et en examinant l'évolution des anciens droits francs et germaniques dans leurs rapports avec l'évolution sociale de ces peuples, arrive aux conclusions suivantes :

a) Contrairement à l'opinion assez répandue dans la littérature, le droit romain dans sa période initiale — comme les droits primitifs des peuples francs et germaniques à l'époque correspondante de leur évolution sociale non plus — en matière de réparation de dommage n'a pas connu de catégories distinctes comme celles de la responsabilité subjective et objective des droits modernes ;

b) L'obligation à réparer était basée sur une certaine *responsabilité pour le résultat*, forme primitive d'une responsabilité unie, contenant à la fois des éléments de droit pénal et de droit civil et étrangère aux catégories modernes de la responsabilité objective et subjective. En tant que superstructure juridique initiale d'une période initiale du développement social — comme aussi la *Lex Aquilia* de l'époque préclassique du droit romain — cette responsabilité était différente quant à sa nature juridique aussi ;

c) La division de la responsabilité juridique générale en responsabilité pénale et responsabilité civile était l'oeuvre de la codification de Justinien. D'ailleurs, la différenciation des institutions du droit romain en matière de réparation a pris son commencement dans le droit classique déjà et la codification de Justinien n'a fait que l'encadrer dans son système et l'adapter aux exigences de son époque. Ce processus a pris fin avec la libération de la responsabilité civile de tout élément répressif et avec la formation juridique de la catégorie légale de la responsabilité subjective ;

d) Le même processus peut être observé également dans le développement des droits des peuples francs et germaniques.

En revenant à la thèse de la littérature moderne, suivant laquelle le système de la responsabilité du droit romain d'avant Justinien aurait été basé sur les mêmes fondements que la doctrine de la responsabilité objective des droits modernes, il faut reconnaître qu'il est impossible de considérer cette thèse comme bien fondée, étant donné qu'elle ne correspond ni à la réalité des faits historiques ni aux faits et aux lois naturelles de l'évolution du droit.

Après le règne millénaire du système de la responsabilité subjective, la responsabilité objective a fait sa première apparition dans les droits modernes en 1838 avec la loi prussienne sur les chemins de fer et plus tard, dans une forme plus générale, en 1871, avec la loi allemande sur la réparation des dommages. La doctrine a voulu „légitimer”

reconnaitre cette institution, en la faisant dériver, de la manière ci-devant exposée, du droit romain.

L'étude, en analysant les deux lois, la littérature y relative, ainsi que la situation économique et sociale de l'époque et en constatant la relation qui existe entre la responsabilité objective d'une part et la mécanisation de la production, ainsi que l'augmentation de son volume d'autre part, — aboutit, en ce qui concerne l'arrière-plan économique et social de la responsabilité objective, à ce qui suit :

a) Dans la loi prussienne de 1838, c'est la grande bourgeoisie industrielle en ascension qui fait une concession à la classe des grands propriétaires terriens par l'adoption de la responsabilité objective ;

b) Derrière la responsabilité objective plus étendue, introduite par la loi allemande de 1871, on peut déjà reconnaître l'influence des masses, privées de leurs moyens de production, et notamment de la classe ouvrière ; ici la concession est faite par le capital, sous la pression de la classe ouvrière organisée pour sa propre défense. Cependant, la bourgeoisie, dans quelques années à peine, se déchargera de ce fardeau accepté contre coeur, par moyen de la législation des assurances sociales, sur les victimes mêmes des accidents de travail, c'est à dire sur la classe ouvrière.

C'est avec les deux lois analysées, ou mieux dit avec l'évolution économique et sociale qui les a provoquées, que le droit et la littérature modernes de la responsabilité civile — y compris l'histoire de l'institution même — ont commencé de se révolutionner.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet szervezete és feladatai

HERCZEGH GÉZA

Az Állam- és Jogtudományi Intézet aránylag rövid, mindössze kilenc esztendő fennállásra tekint vissza. A Minisztertanács 1949. szeptember 9-én megszüntette a Kelet-európai Tudományos Intézetet (a volt Feleki-Intézetet) és helyette — a megváltozott tudományos feladatok megfelelő ellátása érdekében — megszervezte az Állam- és Jogtudományi Intézetet, a Történettudományi és a Nyelvtudományi Intézeteket, valamint a Földrajzi Könyv- és Léképtárat. Az átszervezésben kifejeződő szakosodási folyamat — egymástól független, önállóan működő intézetek felállítását — az egyes szaktudományok területén az elmélyült kutatómunkának az eddiginél kedvezőbb lehetőségeit teremtette meg. Különösen fontos volt ez az állam- és jogtudomány szempontjából, mivel a megszüntetett Kelet-európai Intézetben elsősorban történettudományi és földrajzi kutatások folytak, jogtudományiak egyáltalán nem, vagy csupán járulékosan, teljesen alárendelt formában.

Miután hasonló kezdeményezések Magyarországon a múltban nem voltak (a Magyar-féle intézet kizárólag igazgatási kérdésekkel foglalkozott), az új intézet töretlen utakon indult el és ezért nem hetek, hanem hónapok és évek teltek el, amíg az intézeti kutatások iránya és módszerei határozottabb körvonalat öltöttek. A népi demokratikus államnatalom kiépülése, a szocialista jogrendszer kialakulása, új jogágak megjelenése, valamint az állam- és jogtudománynak a marxizmus—leninizmus alapjaira való helyezése óriási feladatokat rótt e munkában résztvevő minden személyre és intézményre, tehát az Állam- és Jogtudományi Intézetre is. Az Intézet kezdetben meglehetősen kis létszámú, lassan bővülő munkatársi gárdája természetesen csupán szerény feladatokat vállaltatott a nagy átalakulás által felvetett fontos kérdések elméleti tisztázásából, mivel ugyanakkor egyes konkrét gyakorlati problémák megoldásában való részvétel elől sem zárkózhatott el. Lassan alakultak ki az Intézet munkamódszerei, a tudományos tervezés és ellenőrzés formái s az ezzel kapcsolatos nehézségek leküzdése természetesen hosszabb időt igényelt.

Amíg az Intézet a Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt működött, elsősorban az egyetemi oktató munka számára nyújtott hasznos segítséget. Jegyzet- és tankönyvbírálatok szervezésével, ankétok rendezésével mozdította elő egyes vitás kérdések tisztázását és a marxista—leninista szellemű jogi oktatás kiépítését, szakmai és ideológiai színvonalának emelését. Az Igazságügyminisztérium irányítása alatt az Intézet munkájában megnövekedett az állami főnökségek megkeresésére végzett és a gyakorlati problémák megoldásával szoros kapcsolatban álló segítő tevékenység aránya. Ennek körén belül elsősorban a törvényelőkészítés munkájában való részvételt kell hangsúlyozni. A kodifikációs problémák tanulmányozása kedvező hatást gyakorolt az intézeti dolgozók más jellegű tevékenységére is. Tanulmányai, cikkeik száma, valamint ideológiai és szakmai színvonala egyaránt emelkedett.

Az Intézet fejlődése érlelte meg és tette időszerűvé akadémiai kutatóintézetté való szervezését és a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá helyezését, mely 1955. május 15-én következett be. Ez a szervezeti változás az Intézet eddigi munkájának elismerését jelentette, de egyszersmind magasabb igényeket is támasztott tudományos tevékenységével szemben, főleg a fundamentális kutatások monografikus feldolgozása tekintetében. A fundamentális kutatások mellett azonban az Intézet eddigi szervező és segítő tevékenysége sem sorvadt el, továbbra is jelentős segítséget kellett nyújtania közvetlenül állami szerveinknek. Ez a tevékenység, mely az elméleti kutatásoktól a gyakorlatig a cél, hanem az alkalmazott munkamódszerek tekintetében is eltérést mutat, az Intézetet bizonyos mértékig kétarcúvá tette. A Szovjetunióban és Csehszlovákiában

ezt a kettősséget két különböző jogtudományi intézet megszervezésével küszöbölték ki. Mindkét államban az Akadémia irányítása alatt álló intézet az elméleti kutatások otthona, míg az Igazságügyminisztérium felügyelete alatt működő intézetnek szinte kizárólagos feladata a gyakorlati jogászai munka támogatása. Nálunk két különálló intézet létesítése anyagi, de más egyéb szempontokból sem indokolt, hiszen a kétarcúságnak nemcsak hátrányai, de határozott előnyei is vannak. Az elméleti kutatómunka és a gyakorlat egymástól való elszakadásának veszélye így sokkal halványabb, és ez a kapcsolat a gyakorlati segítő tevékenységet is megóvjaa a szűk praktícizmustól.

Az Intézet alapvető feladata — szervezeti szabályzatának 5. cikke szerint — „a marxista állam- és jogtudományok művelése és továbbfejlesztése; kutatómunkájával és tudományos szervező tevékenységével, a magyar népi demokrácia állam- és jogéletének tanulmányozásával és tudományos elemzésével, a szocialista országok állam- és jogtudományi eredményeinek és tapasztalatainak felhasználásával és közvetítésével, tudományos kutatásaira épülő javaslataival, továbbá a burzsoá állam- és jogtudományi irányzatok elleni kritikai munkásságával elvi szinten segíti az államépítést, a jogalkotást, a jogalkalmazást és a jogi oktatás munkáját, a Magyar Népköztársaság szocialista államának és jogának fejlődését, a szocialista jogtudat kialakítását és erősödését; tájékoztatja a külföldi országok tudományos köreit, elsősorban a baráti országokat a magyar állam- és jogfejlődés, a magyar állam- és jogtudományok eredményeiről, ápolja a magyar állam- és jogtudományok haladót, különösen forradalmi hagyományait.”

Az Intézet alapvető feladata határozta meg tevékenységének különböző formáit is. a) Kutatómunkát végez a különböző jogágazatok fontos elvi jelentőségű kérdéseinek körében, melynek eredményeit monográfiák, tanulmányok és cikkek formájában teszi közzé, illetőleg az időszéri tudományos kérdések megvitatására ankéteket rendez. b) Időszaki kiadványt bocsát ki, folyóiratot szerkeszt és ilyenek készítésében közreműködik. c) Szervező munkát fejt ki és kapcsolatot teremt az állam- és jogtudomány művelőivel. d) A különböző állami és társadalmi szervek felkérésére munkájukhoz, különösen a kodifikációs tevékenységhez segítséget nyújt. e) Figyelemmel kíséri a külföld, elsősorban a Szovjetunió és a népi demokráciák jogi életét, nyilvántartja a hazai és a külföldi jogszabályalkotást és irodalmat. f) Résztvesz külföldi állam- és jogtudományi szervezetekben, valamint g) egyes dolgozói útján különböző jogászszervezetek és társadalmi szervek munkájában.

Az Intézet, feladatainak eredményesebb ellátása érdekében több osztályra, csoportra, illetőleg részlegre tagozódik. Az államjogi és államigazgatási osztály az államjogi, államigazgatási jogi és pénzügyi jogi kutatásokkal foglalkozik, míg a büntetőjogi osztály munkája az anyagi büntetőjog, a büntető eljárásjog és a büntetőjog segédtudományainak (kriminálisztika stb.) területére is kiterjed. Az elméleti csoport az állam- és jogelmélet, valamint a nemzetközi jog művelőit fogja össze, a polgári jogi csoport feladata pedig a polgári jogi, polgári eljárásjogi, családjogi, munkajogi, földjogi és termelőszövetkezeti jogi kutatások folytatása. Több jogágnak nincs még képviselője a belső munkatársak kollektívájában és ezért ezeken a területeken az Intézet külső munkatársak hálózatának kiépítése útján igyekszik az időszéri kutatásokat előmozdítani. A dokumentációs osztály szervezete nem jogágakhoz, hanem nyelvetterületekhez igazodik, orosz, csehszlovák, román, bolgár, német és egy angol—francia előadója van. A szervezeti felépítést a könyvtárat és a fordításgyűjteményt kezelő részleg, valamint a gazdasági csoport egészíti ki. Mind a könyvtár, mind pedig a fordítási anyag a jogász kutatók rendelkezésére áll.

Az Intézet felelős vezetője az igazgató, aki a tudományos munkát irányítja és az Intézetet a különböző hatóságokkal, valamint a külföldi tudományos intézményekkel szemben képviseli. Munkájában Tudományos Tanács segít, melynek tagjai az Akadémia rendes és levelező jogásztagejai, továbbá a különböző jogágazatok egyes kiváló elméleti művelői. A Tanács figyelemmel kíséri az Intézet tevékenységét, megvitatja a tudományos tervet, állást foglal elvi kérdésekben, megbírálja és értékeli a jelentősebb intézeti munkákat. Az Intézet évi jelentését a Tanács véleményével együtt terjesztik fel az Akadémia II. osztályának vezetőségéhez. A Tanács általában negyedévenként egyszer ül össze.

Az Intézet vezetőségének és dolgozóinak munkáját egyaránt az a törekvés hatja át, hogy a kutatások irányát helyes célkitűzések szerint szabja meg és hogy általában egészséges kapcsolat alakuljon ki az elmélet és a gyakorlat — azaz a tudományos kutatómunka és a szocialista építés folyamatának gyakorlati jogászai tevékenysége — között. A múltban azzal a helytelen szemlélettel, mely a társadalomtudományok feladatainak minden áron való aktualizálására törekedett és a mindennapi politikai problémák társadalomtudományi illusztrálásában vélte a követendő utat megtalálni, párhuzamosan,

egyidejűleg megnyilvánuló hiba volt az, hogy egyes kutatók olyan témák kiválasztására és feldolgozására törekedtek, amelyek nem állottak kapcsolatban népi demokratikus fejlődésünk égető kérdéseivel. Nyilvánvaló, hogy a társadalomtudományi kutatásokat nem szabad elszakítani az ideológiai és politikai nevelőmunkától, még kevésbé lehet ezeket szembeállítani egymással. Az agitációs-propaganda munka nem szűrhető: háttérbe a hosszabb időt és fokozott elmélyülést kívánó fundamentális kutatásokat és nem is helyettesítheti azokat, mindkettőnek azonban közös célja, hogy a szocializmus építését a maga sajátos eszközeivel előmozdítsa. Az MSzMP művelődési politikájának irányelvei által kijelölt főfeladatok, a Tudományos Akadémia társadalmi és történelmi tudományok osztályának távlati tervei vezették az Intézetet 1959. évi munkatervének összeállításánál. A távlati terveknek az általános, a főfeladatokat kijelölő pontjai elősegítik a napi feladatok prakticista jellegű kiszolgálásának elkerülését, egyidejűleg pedig biztosítják az elmélet és a gyakorlat egységét. A kutatási témák időszerűségét nem a napi feladatokkal, hanem államunk és jogunk általános szocialista fejlődésével, és az egyes jogágak sajátos problematikáját a marxizmus—leninizmus alapján feldolgozó tudományág egészének kibontakozásával kapcsolatban kell lemérni és értékelni.

Jelenleg a következő fontosabb témakörökben folyik kutatómunka: a jogszabály-értelmezés módszere, az államforma fogalma, a népi demokratikus állam funkciói, az államigazgatás legfelsőbb szervei, az államhatalom helyi szervei a Magyar Népköztársaságban, a felelősség jogellenes kár okozásáért, a büntetőjogi felelősség és társadalomveszélyesség, a fiatalok büntetőjoga, az állam nemzetközi jogi felelőssége, az általános jogelvek szerepe a nemzetközi jogban stb.

Az elmélet és a gyakorlat összhangjának megteremtése a tervfeladatok kijelölése után is állandó vezető szempontja az intézeti munkának. A kutatások helyes irányának megtartását és a feldolgozás eredményességét nagymértékben elősegítik a rendszeressé vált havonkénti referátumok, amelyeken az egyes előadók ismertetik munkájuk eddigi eredményeit vagy egyes különösen bonyolultnak látszó problémákat. Ezek közül meg kell említenünk a decentralizáció és a demokratikus centralizmus, a Magyar Tanácsköztársaság szerepe a jogászai gondolkodás alakulásában, az állam belső joghatósága és az ENSz című referátumokat, valamint a „Szabad Európa” által kiadott magyar jogi bibliográfia bírálatát stb. A beszámolókat követő élénk viták nagymértékben hozzájárultak egyes kérdések tisztázásához és a fiatalabb munkatársak szakmai és ideológiai fejlődéséhez.

Ebbe az irányba hatott az a munka is, amelyet állami szerveink kérésére folytatott az Intézet. Ennek keretében kutatásokat végzett, illetőleg összeállításokat készített a külföldiek jogállása, az emberi jogok nemzetközi biztosítása, a tájékoztatás szabadsága és a nemzetközi döntőbíráskodás tárgyában. A különböző országok választási rendszereivel, az alkoholizmus elleni küzdelem jogi eszközeivel, valamint a Munka Törvénykönyvének és a Polgári törvénykönyv előkészítésével kapcsolatos anyagösszeállítások szintén állami szerveink, főhatóságaink felkérésére készültek és azok munkájához nyújtottak segítséget.

Az Intézet kiadványai közül első helyen az „Értesítő”-t kell megemlítenünk, mely az Intézet kutatóinak és a Tudományos Tanács tagjainak elvi jelentőségű, nagyobb terjedelmű tanulmányait publikálja. Eddig — a jelenlegivel együtt — három száma jelent meg és a terv szerint a jövőben negyedévenként egy-egy számban fogja közölni az intézeti kutatások legfontosabb eredményeit. A már hosszabb útra visszatekintő *Jogtudományi Közöny*-t 1954-ben az Intézet vette át, mely ily módon szintén az Intézet lapja. Jellegénél fogva az Értesítővel szemben a szélesebb érdeklődésre számot tartó és a gyakorlattal közvetlenebb kapcsolatban álló cikkeket és tanulmányokat tartalmaz. A Jogtudományi Közöny mellékleteként megjelenő *Szemle* közli az Intézet Dokumentációs osztálya által összegyűjtött és rendszerezett jogszabály- és jogirodalmi anyag javarészét, jogágonkénti csoportosításban.

Ami a dokumentációs munkát illeti, e téren az Intézet továbbfejleszti eddigi jogszabály- és jogirodalom nyilvántartását és — miként a múltban — egyes cikkekről kivonatokat készít, sőt a jelentősebb munkákat le is fordítja. A szűkebb értelemben vett dokumentációs tevékenységen túl azonban az Intézet bővíteni és szélesíteni kívánja összehasonlító jogi munkáját is. A jogi összehasonlító kutatások napjainkban mind nagyobb arányokban bontakoznak ki és számos országban kizárólag ezzel foglalkozó kutatóintézeteket létesítettek. Nálunk nincs helye a csupán regisztrálást, merev összehasonlítást végző intézetnek, mely csak leírja a különböző jogrendszerek sajátosságait anélkül, hogy rámutatna azok kialakulásának okaira és elemezné kapcsolatukat a társadalmi fejlődés sajátosságaival.

Az Intézet jogösszehasonlító munkájának eredményeit mind elméleti kutatásai-
ban, mind pedig a gyakorlatot segítő tevékenységében a regisztráláson túlmenő elemzés
útján egyaránt alkalmazni kívánja — mint ahogyan azt egyébként addig is tette —, azon-
ban a múltbelinél szélesebb körű anyaggyűjtés révén. Erre a kiszélesítésre köteleznek
a megnövekedett igények, másrészt pedig lehetőséget nyújtanak az Intézet mindinkább
bővülő összeköttetései, amelyek a magyar társadalomtudományi intézetek mellett főleg
a baráti országok társintézeteivel való szorosabb kapcsolatokban és a nyugati országok-
ból érkező gyakori megkeresésekben jutnak kifejezésre. A baráti országok társintézeteivel
állandó és mindinkább élénkülő kiadvány- és folyóirateserét bonyolítunk le, sőt lépések
történtek a kutatások összehangolására, és közös témák kijelölésére is. Több kutatónk
járt tanulmányúton a baráti országokban, ahonnan értékes tapasztalatokkal tértek haza,
amelyekről rendszeres beszámolókat tartottak az Intézet tudományos dolgozói számára.

Hézagos lenno az Intézetről adott kép, ha e helyen nem emlékeznénk meg a bib-
liográfiái munkálatokról. Az Intézet évről-évre összegyűjti és önálló kötetbe foglalva
teszi közzé a magyar állam- és jogtudományi munkák — monográfiák, tanulmányok,
cikkek stb. — bibliográfiáját, sőt visszamenőleg az 1945-től napjainkig terjedő anyagot
is feldolgozta. Új, demokratikus, illetőleg szocialista jogirodalmunk egésze tehát ezeknek
a köteteknek a segítségével könnyűszerrel áttekinthető és a kutatók számára hasznos
segítséget nyújt.

Az Intézet munkatársainak kollektívája a fejlődés képét mutatja. Nemesak lét-
száma bővült az utóbbi évek folyamán, hanem a tudományos fokozatot viselő munka-
társak aránya is jelentősen megnövekedett. Az Intézet dolgozói között jelenleg egy
akadémikus, egy tudományok doktora, kilenc kandidátus van és rajtuk kívül többen
munkálkodnak disszertációjuk elkészítésén. Az előttünk álló feladatok azonban szük-
séjessé tesszik a külső munkatársak hálózatának további kiépítését, főleg azokon a terü-
leteken, amelyeknek jelenleg nincs az Intézetben előadójuk. A külső munkatársak kuta-
tási témáit kellő megvitátás után beillesztik a tudományos munkatervbe, számukra az
Intézet könyv-, folyóirat-, fordításanyag és egyéb segítséget nyújt, a munka eredményei
pedig az Intézet kiadványaiban kerülnek közzétételre.

A szakmai elmélyülés biztosítása mellett az Intézet kezdeményező szerepet vállal
az ideológiai továbbképzés, a politikai nevelőmunka terén is, és pedig nemesak saját
munkatársai között, hanem ennél jóval szélesebb körben. Tudományos tevékenységének
fontos és jelentős részét alkotják azok a művek, amelyek a szűkebb értelemben vett
jogi problémákon túlmenően politikai fejlődésünk egy-egy fontos elvi kérdését világítják
meg, mint pl. az országgyűlés munkájáról készült tanulmány, a Magyar Népköztársaság
képviselési rendszerével foglalkozó és sajtó alatt levő monográfia, a szocialista jog és a
nemzeti fejlődés elvi kérdéseiről szóló tanulmány, a népi demokratikus állam funkciói-
ról szóló előadás stb. Ez a fajta tevékenység az Intézet szervezeti kiépülésével és szakmai
megerősödésével arányosan növekedett és a jövőben is szélesedni és bővülni fog. Az In-
tézet további fejlődése biztosítja majd, hogy dolgozói az eddiginél nagyobb mértékben
és hatékonyabb módon vegyenek részt a marxista — leninista elmélet és módszer terjesz-
tése és alkalmazása terén a jogtudományi és a jogászai életben.

Külföldi könyvészeti munka a magyar jog forrásairól és irodalmáról

NAGY LAJOS

I.

A tudományos ismereteknek, a tudományos kutatási eredményeknek hatalmas fejlődése napjainkban gyakorlati kérdésként veti fel a tudományos irodalmat összefoglaló s azt rendszeresen nyilvántartó könyvészeti munkák összeállítását. Az egyes tudományágak könyvészetében a gyakorlati szükség két, egyre jobban felismerhető irányú bibliográfiai tevékenységet követel meg. Egyrészt egyre több tudományágban készül el a kutatás alapvető kézikönyve: a legfontosabb, összefoglaló jellegű forrasműveknek s az önmagukban is egyre jelentősebb terjedelmű bibliográfiai összeállításoknak rendszeres feldolgozása. Ez a mű természetszerűleg hosszas előkészítő tevékenységet követel meg, viszont aránylag időtálló jellegű összeállítás. A kézikönyv gyűjtőkörébe tartozó munkák ugyanis aránylag ritkán jelennek meg, az egyszer nyilvántartásba vett forrasművek további kiegészítéseit, módosulásait pedig viszonylag könnyű ellenőrizni. Másrészt azonban az egyes tudományágakon belüli fejlődés mielőbbi, legrészletesebb nyilvántartását és az irodalmi eredmények áttekinthetőségének biztosítását, az egyes szakágakon belüli kurrens anyag könyvészeti feldolgozását a gyakorlati szükségek hozzák elsőrendű feladatként előtérbe.¹

A magyar jogi kutatás bibliográfiai kézikönyve mindmáig nem készült el. Egyes — időrendi és tárgyi — részleteinek több-kevesebb értékű feldolgozása után most — külföldön — jelent meg egy munka, amely nem kisebb feladatot tűz maga elé, mint hogy az idegen nyelvű olvasóknak elsődleges tájékoztatást adjon a magyar jog forrásairól és irodalmáról.² A közzététel személyi és tárgyi adottságai, amelyek szocialista építésünkkel szembenálló, ellenséges beállítottságúak, a munkával való részletesebb foglalkozásra készítetnek. Nem maradhatnak ugyanis tárgyilagos bírálat nélkül a világnyelven, minden valószínűség szerint nagy példányszámban közzétett, sőt esetleg új kiadásban is megjelent³ munkának könyvészeti tévedései, hiányosságai és ferdtései. A kritikai megállapításokon keresztül feltárul a munka politikai célja is, amely nem vitathatóan a mai magyar szocialista joganyag torzított bemutatása.

II.

A Szabad Európa-Bizottság költségére közzétett bibliográfia a Közép-európa Tanulmányi Központ által kiadott bibliográfiai sorozatba tartozik, amely a wathirgton Kongresszusi Könyvtár jogi könyvtárához kapcsolódik és amelynek munkatársai „a

¹ A könyvészeti irodalom legújabb problémáira, különösen a gyűjtőterületek elhatárolására, a naprakész bibliográfiai feldolgozások megszervezésére — a műszaki tudományokban — s a jövő fejlődés várható útjaira ld. részletesen legutóbb Köhalmi Béla, *A bibliográfia és az új technika*. Magyar Könyvszemle, LXXIX — 1958. 87 — 108. o.

² *Legal sources and bibliography of Hungary*. By Alexander Kálnoki Bedő and George Torzsay-Biber. General editor: Vladimir Gsowski. Published for Free Europe Committee Inc. New-York, Fr. A. Praeger, [1956]. 157 o. /Praeger Publications in Russian History and World Communism. 20./ Ism. Ch. Szladits [Károly, ifj.] *Revue Internationale de Droit Comparé*, IX-1957. 792 — 793. o.; *Osteuroparecht*, 1957. Heft. 1. 69 — 70. o.

³ Vö. Szladits ismertetését, 793. o.

jelenleg kommunista uralom alatt levő országokból emigrált jogászok közül” kerülnek ki.⁴

A bevezetés „több okra” hivatkozik, amelyek szükségessé tették a bibliográfia kiadását. Ezek közül legfontosabb — a bevezetés szerint — az, hogy: „Közép- és Kelet-európában a kommunista kormányok megalakulása után a jogban lényeges, nagyrészt a szovjet jogrendszer által befolyásolt változások jöttek létre”. A sorozat elsődleges célja az ezekkel kapcsolatos anyag bibliografizálása. A további cél az illető országok jogtörténetének rövid összefoglalása és az átmenet vázolása. Lényeges indok végül a bevezetés szerint az is, hogy ennek az anyagnak angol nyelvű bibliográfiai mutatója egyáltalán nincs. A részletesebb vizsgálat azonban meggyőző arról, hogy a munka ezeket a feladatokat — elsősorban a legújabb anyag feldolgozása, de emellett a történeti anyag gyűjtése tekintetében — sem teljesíti, rendezési módszerei nem alkalmazkodnak a tárgy természetéhez s az egész feldolgozásban nem érvényesülnek a könyvészeti irodalomban általában már elfogadott elméleti és gyakorlati eredmények.

Általános jellegű kritikai megjegyzésként kell előrebocsátani a munka módszerével kapcsolatos észrevételeinket. Az ismertetett munkával, mint az ország joganyagáról adott összefoglaló művel szemben támasztható feltétlen követelmény, hogy az legyen az élő, a hatályos anyagnak és az ahhoz kapcsolódó irodalomnak elsősorban hű, a közlési lehetőségekhez képest arányos, gyűjtési szempontjaiban pedig következetes bemutatása. Az elsődleges feladat mellett a bibliográfiának bizonyos történeti szempontokra is ki kell terjednie és egy-egy fejlődési időszak reprezentatív munkáit is fel kell ölelnie. Bár a munkának számottevő hibái vannak a másodlagos céllal, a történeti anyag bemutatásával kapcsolatban is, legfőbb hiányossága mégis az, hogy a hatályos joganyag és az arra vonatkozó irodalom összefoglalása fogyatékos, hiányos és megtévesztő, így alapjaiban tudománytalan.

A munka anyaggyűjtési és rendezési módszere ugyanis általában az, hogy egyrészt a hatályos joganyagot és az ahhoz kapcsolódó irodalmat, másrészt pedig a történeti fejlődést bemutató anyagot együttesen, legtöbbször mechanikus csoportosításban (pl. betűsorban) minden tárgyi vagy időbeli cezúra, elválasztó vonal nélkül közli. E módszertől a munka csak egyes, a tárgyak által szorosan meghatározott fejezeteinél (pl. erdélyi joganyag, hatályos joganyag mutatója stb.) tér el. Az alkalmazás céltudatosnak látszik, de nem egészen érthető. Két megoldásra lehet gondolnunk az összeállítók részéről. A munka vagy azt akarja bemutatni, hogy a „rég” — a felszabadulás előtti — magyar jogot mennyire semmisítette meg a „kommunista jog” vagy pedig a „rég” joganyagot élő, hatályos jognak törekszik feltüntetni azzal, hogy a bibliográfiában együttesen közli a régi és az új anyagot, tekintet nélkül a társadalmi, gazdasági és politikai élet terén történt forradalmi változásokra, amelyeken az ország a felszabadulást követően keresztülment s amelyek következtében egész jelenlegi jogrendszerünk szocialista típusú jogrendszerre alakult át. A „jogfolytonossági” szemléleten alapuló együttes közlés mindkét esetben nemcsak megnehezíti a tájékozódást, de egyenesen megtévesztő azok számára, akik a hatályos, a mai magyar joganyagáról akarnak tájékozódást szerezni.

Ez a téves felfogás a munka egész rendszerén végigvonul s mindennüt zavarólag hat. A hatályos és a történeti anyagot egyaránt tartalmazó gyűjtés természeté, a munka célkitűzése, amely — a hatályos anyag bemutatása mellett — éppen a változási folyamat bibliografizálását tűzte maga elé, egyaránt megkövetelik, hogy ezt a rendezés: az újnak és a réginek rendszerbeli elkülönítése, külön-külön bemutatása is tükrözze. A régi és új anyagnak összevegyítése eleve lehetetlenné teszi azt is, hogy szerzők egyik, saját maguk által kitűzött részfeladatot teljesítsék s az átmenet vázlatát adják. Különösen szembeötlő ez a munka első, a jogforrásokról szóló részében, ahol a kizárólag történeti jellegű anyagnak és a hatályos anyag forrásainak együttes közlése áttekinthetetlen, zavaros képet ad a hatályos magyar tételesjog forrásairól. A negatív értékű s az egész művön végigvonuló jellegzetességek: az eltorzított gyűjtési arányok, az elválasztó történeti határvonal hiánya és egy elmosott „jogfolytonossági” szemlélet a szükségképpen valejáráni ennek az alapvető, rendszerbeli hibának.

A gyűjtés időpontjának lezárását a munka nem közli, az anyaggyűjtés adataiból azonban arra kell következtetnünk, hogy a munka anyaggyűjtése 1956 első feléig terjed. Nem egészen következtetések a szerzők gyűjtési és feldolgozási szempontjai sem. Az

⁴ Bevezetés I. o. A sorozat általunk ismert megelőző kötete Sipkov, Ivan, *Legal sources and bibliography of Bulgaria*. General editor: Vladimir Gsowski. Published for Free Europe Committee Inc. New-York, Fr. A. Praeger, [1956]. 199 o. /Praeger Publications in Russian History and World Communism. 18./, amelynek célkitűzése, rendszere és módszere ugyanaz, mint az ismertetett munkáé.

irodalmi mű, a könyv vagy folyóirati tanulmány közzétételének ténye az, ami a bibliográfust munkájának összeállításánál elsősorban kell hogy vezesse s a közzététel tényének regisztrálása a bibliográfia elsődleges feladata. A gyűjtőkör pontos elhatárolása s ezzel kapcsolatban a kizárt részekre vonatkozó utalások, ajánló jellegű bibliográfiánál a válogatás szempontjainak meghatározása és a válogatás végrehajtása, végül az egész anyag rendezése egyébként is rengeteg külön feladatot jelent. Az alapvető feladatnak: a becsületes gyűjtésnek, illetőleg válogatásnak elvégzését azonban mindez csak elősegíti, de nem helyettesíti. Ahol ezek a szempontok elsikkadtak, s a tudományos objektivitást — mint az ismertetett műben is — politikai szempontoknak rendelték alá, ott a munka legnagyobb értékét: a megbízhatóságát veszítette el és ez az egész munka használhatóságát, gyakorlati értékét teszi kétségessé. A részleteknél látjuk, hogy ezeknek, a bibliográfus szempontjából elsődleges szempontoknak mellőzése, s a szocialista magyar jog terhére érvényesített, elsősorban az anyaggyűjtésben megnyilvánuló és felismerhető diszkreditálási célnak mind a válogatásban, mind pedig a rendezésben milyen negatív eredményekre vezetett.

A mű egész rendszere alapjaiban nem felel meg a szokásos és a jogi könyvészet általunk ismert nemzetközi anyagában követett gyakorlatnak, amely alapvető felosztási elvként elsősorban a legáltalánosabb lényegbeli, tartalmi ismérvet fogadja el s ennek alapján az anyagot elsődlegesen összefoglaló művekre és szakági munkákra csoportosítja. A szükséghez képest és az áttekinthetőség biztosítása céljából természetesen a szakági rendszeren belül is — a tárgyi részletezés mellett — a könyvészeti munkák ismételten is alkalmaznak formai alosztást (könyvanyag, folyóirati cikkok stb.), az egyes főrészekben belül — az anyag természetének és a munka célkitűzéseinek megfelelően — pedig többféle felosztási alapot (pl. tételesjog-jogi irodalom, továbbá földrajzi, történelmi stb. alosztást). A könyvészeti munkák gyakorlatából megállapíthatóan nem kétséges, hogy a fejlődés a mechanikus (pl. betűsoros) rendezési formáktól a tárgyi, tehát a logikus rendszerek felé halad.⁵

Az ismertetett munka rendszerében a következő főrészekre tagozódik: 1. A jogforrások áttekintése. 2. Törvény-, rendelet- és bírósági határozat-gyűjtemények. 3. A jogi irodalom bibliográfiája. 4. Erdély jogi irodalma. 5. A törvények, rendeletek stb. idegen nyelvű kiadásai és a nem magyar nyelvű jogi irodalom mutatója. 6. Az időszakos jogi kiadványok. 7. A legfontosabb jogszabályok. A munkát együttes tárgy- és névmutató egészíti ki.

A munka a fenti részttagozódás mellett általában csupán betűsoros, lexikális felsorolást ad. Ez a tisztán mechanikus felsorolás természetesen nem adja meg a jogrendszer megismeréséhez szükséges összefüggéseket. Általános jellegű rendszerbeli kifogásként meg kell még említeni azt, hogy a munka nem állítja külön össze az összefoglaló jellegű olyan kiadványokat (pl. gyűjteményes munka, évkönyv, sorozat stb.), amelyek

⁵ A régebbi jogi bibliográfiák rendszerint tiszta betűsoros rendezésűek. Így pl. Wuttig, Gustav Wilhelm, *Handbuch der gesamten neueren juristischen und staatswissenschaftlichen Literatur*. Bd. 1. 1849—1866. Bd. 2. 1867—1877. Leipzig, Otto Schultze Verl. 1867—1877. IV, 330; 249 o. stb. Az újabbak, így pl. az alapvető francia munka Grandin, A, *Bibliographie générale des sciences juridiques*. Vol. 1—3. Paris, Sirey, 1926. Supplém. 1—17. [Nálunk több nem ismeretes] 1926—1949. stb. stb. csupán a szakági tagozódáson — esetleg a szakágot tovább bontó címszavakon — belül betűsorosak, annyira, hogy a betűsoros jelleg itt is még elsődleges. Ezzel szemben az általunk ismert legújabb jogi szakbibliográfiák elsődleges jellegként már egyre inkább a tárgyi csoportosítást domborítják ki. Így pl. a szocialista országokban a vezető jogi folyóiratokban — Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo stb. — közölt vagy a Staat und Recht mellékleteként kiadott rövidebb bibliográfiák mellett a tőkés országokban önálló kiadványként közzétett bibliográfiák közül pl. Baekus, Richard — Eder, Phanor: *A Guide to the Law and Legal Literature of Columbia*. [Publ. by] Library of Congress. Washington, US. Government Printing Office, 1949. VII, 222 o. /The Law Library. Latin—America Series No. 4./, továbbá a sorozat többi kötetei stb. stb. A mechanikus visszakeresést megkönnyítő részek (betűsoros, tárgysoros mutató, esetleg jogszabálmutató stb.) feltétlenül szükségesek ilyen esetben is a használhatóságához. A kizárólag betűsoros felsorolás ma már csak egészen szűk gyűjtőkörű munka esetében indokolt. Ilyen pl. — ugyancsak megfelelő segédmutatókkal ellátva — legújabbban Friend, William, *Anglo—American Legal Bibliographies*. [Publ. by] Library of Congress. Washington, US. Government Printing Office, 1944. XII, 166 o. c. kutatási segédkönyv.

sok vonatkozásban megkönnyítik a kutató munkáját. Hiányzik a jogi lexikonanyag is.⁶ Mindezek mellőzése az eddigi gyakorlattal ellentétes.⁷

Annak ellenére, hogy ez a rendszer elvileg hibás, a recenzióban — az általános kérdések külön tárgyalása mellett — mégis ezt vagyunk kénytelenek követni, kritikai megállapításaink könnyebb ellenőrzése és az ismétlések elkerülése végett. Ezen belül azonban elkülönítjük a hatályos és a történeti anyagra tett — természetesen egy-mástól eltérő szempontokat követő — megjegyzéseinket.

III.

A munka első része a jogforrások áttekintése. Ez a rész a jogforrások fontosságának sorrendjében (törvény, törvényerejű rendelet stb.) egy-egy címszó alatt enciklopédikusan ismerteti a legfontosabb jogforrásokat. E rész legszembevetőbb fogyatékoságára — a történeti és a hatályos anyag áttekinthetetlen, együttes tárgyalására — már rámutattunk. Ennek következménye, hogy a hatályos jogforrásokról a munka nem ad tiszta képet.⁸

A munka második része a jogforrásgyűjteményeket: a törvény- és rendeletgyűjteményeket, továbbá a bírósági határozatgyűjteményeket tünteti fel. Ebben a részben néhány címszó (törvények, rendeletek, kommentált törvénykiadások, helyhatósági törvényhozás, döntvénygyűjtemények, törvénytűzítő) alatt elég részletes-séggel, történeti időrendben sorolja fel az anyagot. Néhány megjegyzés azonban a gyűjtés teljességével és következettségével kapcsolatban nem mellőzhető.⁹

Fontosabb következtetés észlelhető pl. a döntvénygyűjteményekkel kapcsolatban. Itt az általános jellegű döntvénytárak között szakági döntvénytárakat közöl

⁶ A történeti anyagból elsősorban a Márkus Dezső-féle Jogi Lexikon, néhány — ma már csak történeti értékű — szaklexikon (Közigazgatási, Diplomáciai lexikon, Adólexikon stb.), végül legalább összefoglaló utalás az elsődleges tájékoztatást adó általános lexikonokra, pl. a bő bibliográfiai anyagot tartalmazó Pallas-lexikonra.

⁷ A nálunk ismert anyagból a legjobban áttekinthető ebben a vonatkozásban a szocialista országok anyagából a *Bibliographie juridique plénaise (1944–1956.)* c. munka, a tőkés országok anyagából pedig a *Suomen Lainopillinen Kirjallisuus. 1809–1948. Bibliographia iuridica jennica.* Toimittaja: Veikko Reinikainen. Helsinki, Suomalainen Lakimiesyhdistys, 1951. XXXV, 1047. o. c. munka.

⁸ A fejezetben a tételesjogi források között ugyanis a törvény, a törvényerejű rendelet, a határozat (elnöki tanácsi és minisztertanácsi), a rendelet (minisztertanácsi, miniszteri és tervehivatali) és az utasítás mellett a mű felsorolja a jogszokást, a bírói határozatot, a helyhatósági szabályrendeletet, a királyi kiváltságlevelet és az egyéb kiegészítő jogforrásokat (a házasságjogban pl. az egyházi törvényeket stb.), amelyek tételes jogunkban nem jogforrások. A felsorolt jogforrás-típusokról rövid jellemzést ad. A hatályos jog forrásainak fogalmáról adott meghatározások sokszor tévesek, nem a lényegét adják.

⁹ Általánosabb jellegű ilyen megjegyzés, hogy a történeti anyagból hiányzik az országgyűlési anyag részletezése, (törvényjavaslati szövegek, indokolások, parlamenti tárgyalás stb.) akár csupán a történettudományi bibliográfiai anyagra való hivatkozással. Hiányzó fontosabb művek: A Márkus Dezső-féle hatkötetes: A hatályos magyar törvények gyűjteménye (1000–1910), a Vladár Gábor-féle háromkötetes: Hatályos jogszabályok gyűjteménye stb. Eléggé hiányos az idegen nyelvű hivatalos törvénygyűjtemények felsorolása. (Pl. a német, román stb. nyelvű hivatalos kiadásokat mellőzi) A rendeletekről szóló részben — az előzményekre vonatkozó utalás nélkül — az 1848-at követő anyagot adja elég jó részletességgel. Törvénygyűjtemények magyarázatos kiadásaival kapcsolatban néhány tartalmi, illetőleg besorolási következtetés észlelhető (Térly-féle Igazságügyi zsebkönyvtárnál — 22. sz. alatt — nem a legutóbbi kiadást sorolja fel stb. A 32–33. tételek nem összefoglaló, hanem csupán közigazgatási anyagot tartalmaznak stb.). A helyhatósági jogszabályanyagról szóló rész csupán a Kolosvári–Övári-féle gyűjteményt sorolja fel, holott ennek kiadása (1902) és különösen a felszabadulás óta hatalmas jogtörténeti anyagot tártak fel, amelyekre (pl. a történettudományi bibliográfiákra, továbbá a helytörténeti bibliográfiai irodalomra stb.) még utalás sincs. Végül hiányoznak a statutum-gyűjtemény kiadását megelőzően (Jakab Elek stb.) vagy azt követően megjelent várostörténeti forrásgyűjtemények (Király János, Veres Endre stb.), amelyek igen jelentős városjogi forrásanyagot tartalmaznak.

(48–52. közigazgatási, 47. védjegyjogi stb.), nem közöl kötetszámot (37–58. és 54. számok). A felsorolás a teljesen önkényes és abban sem időrendi, sen. pedig tárgyi következetesség még nem ismerhető fel (30–31. o.) stb. Hiányzó fontosabb határozatgyűjtemények a történeti anyagból: Az 1831–1848. esztendőkből Czövek István összeállításai, Trattner–Károlyi kiadásában megjelent és a főtörvényszékek ítéleti anyagát teljes egészében közétevé sorozat, Klész Lajos, Vajdady Emil stb. összeállításai (1880, 1894 és 1904) stb. és két rendkívül jelentős és gyakorlatilag használt döntvénytár: a Magyar Döntvénytár és a Grill-féle Döntvénytár. Hiányzanak a bírói gyakorlat felhasználását lényegesen megkönnyítő mutatók (Haraszthy György, Szencsely Károly, Boronkay István, Bodó Farkas, Bernhard–Vekerdy, Bronner Aldor stb. munkái). Jelentős tárgyi tévedés, hogy pl. szerzők nem vesznek tudcn.ást arról (29–30. o.), hogy a Jogtudományi Közlöny régi folyamának kiadásában megjelent Döntvénytárak (Magánjogi, Büntetőjogi, Perjogi stb. Döntvénytár), a Magyar Jogi Szemle c. folyóirat kiadásában megjelent döntvénytárak (Magánjog Tára, Büntetőjog Tára [ez egyébként is egy korábban megindult folyóirat folytatása] a Hiteljog Tára stb.), végül a Jogtudományi Közlöny új folyama által az 1946–1949. években közzétett döntvénytárak (Magánjogi-, Büntetőjogi-, Hiteljogi-, Munkajogi-, Népbírói Döntvénytár stb.) nem azonosak.

A jogszabálymutatók történeti anyagánál hiányoznak a Haraszthy György, Knorr Alajos, Pényes Vince, Ladik Gusztáv-féle mutatók az 1836–1891. időszakra; Márkus Dezsőnek a Corpus Juris Hungaricihoz (1000–1902); Grecsák Károlynak a Codex Hungaricushoz készített mutatói; a Térfy Gyula–Petrovay Zoltán–Térffy Béla-féle mutató a Magyar törvények Grill-féle sorozatában. A hatályos anyagból hiányzik a Zsigmond Gyula–Nagy László-féle jogszabálymutató (1948-ig), továbbá a 75–76. tételszámok alatt felvett Bacsó Ferenc stb. összeállításában megjelent jogszabálymutató 1947. évi füzeté stb. A 78. sz. alatt felvett Jogeset-lexikon tisztán polgári jogi döntvényanyagot tartalmaz.

A munka legterjedelmesebb része a bibliográfiai rész. A bibliográfiai anyag gyűjtésében és válogatásában akkora mérvű következetlenség és hiányosság mutatkozik, amely az egész munka megbízhatóságát, használhatóságát problematikusá teszi. A válogatás – sok értékes, nagyobb terjedelmű, sőt világnyelveken megjelent munka mellőzésével – túlságos mértékben irányult egyrészt a történeti anyag – a fejezet anyagának több mint felelérését az ilyen munkák teszik ki –, másrészt pedig a legújabbban a nyugati világban, főleg az USA-ban megjelent s a mai magyar jogot tárgyaló művekre s mindezt a hatályos, az élő anyaghoz kapcsolódó irodalom mellőzésével teszi. A történeti anyag válogatása nem kielégítő. Az USA-ban közzétett műveket nem ismerjük, tudományos értékeikről – ami a válogatásnál egyéb szempontok mellett irányadó kellene hogy legyen – tehát nincs közvetlen tudomásunk. Pillanatig sem lehet azonban kétséges, hogy legnagyobb részük a mai magyar jogéletben és jogtudományban kizárólag a hibákat kereső, azokat felnagyító, ellenséges beállítottságú. Ezek éppen abból az időből származnak, amelyből hazai anyagot szerzők alig gyűjtöttek. Ettől eltekintve alig hihető, hogy ez az újabb anyag a magyar jogi irodalom összefoglaló munkájában a reprezentatív művek között értéke szerint akkora helyet foglalhatna el, mint amekkorát a szerzők neki juttattak.¹⁰

Ugyancsak általános jellegű hiányosság a folyóirati anyag túltengése az önálló munkák, a könyvanyag rovására. Torzít a válogatás, amikor a folyóiratcikkek – akár a mai magyar irodalomból, akár pedig a történeti anyagból – esetleg standard műveket szorítottak ki. Az alábbi kritika a hiányosságok felsorolásánál egyébként éppen ezért kizárólag önálló, monografikus művekre hivatkozik mind az új, mind pedig a történeti anyag vonatkozásában.

A bibliográfiai rész betűsoros címszavak alatt közli a magyar vonatkozású könyv- és folyóirati anyagot. A betűsorban közölt címszavas megoldás – amelyet indokolhat az idegen jogrendszerben élő olvasó kutatási szempontja – eleve lemondást jelent arról, hogy a jogi irodalom anyagával egyidejűleg magát a jogrendszert, az egyes jogágak helyét, jellegét, összefüggéseit stb. is megismertesse a bibliográfia az olvasóval. A cím-

¹⁰ A közel 700 tételszámot kitevő anyag (vegyesen folyóiratcikk és önálló mű) kb. 5%-át ezek a munkák – legújabbban megjelent folyóiratcikkek, egyetlen önálló, tudományos jellegű munka nélkül – teszik ki. Ezen nem változtat az, hogy – a leelőhelyekre történt utalásokból megállapíthatólag – szerzők általában csak a washingtoni Kongresszusi Könyvtár anyagát dolgozták fel. Ha ugyanis szerzők csupán a Kongresszusi Könyvtár magyar jogi anyagának mutatóját adják, az egész magyar jogi irodalomra utaló cím megtevésztő.

szavas megoldás kivételesen kapcsolatban egyébként a műben két szempont kifogásható; egyrészt nem alkalmazkodik eléggé a hatályos anyaghoz, másrészt a régi és az új anyag együttes közlésével itt is sokszor megtévesztően kapcsol egybe elavult jogintézményeket új, lényegileg megváltozott tartalmú és rendeltetésű jogintézményekkel. A szakágak szerinti tárgyi rendezés, a megfelelő s már említett elosztási elvek alkalmazásával egyrészt sokkal áttekinthetőbb, másrészt pedig világosan megosztja a történeti és hatályos anyagot.

A részletkérdésekre térve mindenekelőtt külön kell szót emelni a bibliográfiai munkák mostoha kezelése ellen.¹¹ Vonatkozik ez a megállapítás nemcsak az összefoglaló jellegű — tehát a több jogi szakágat érintő — munkákra, hanem az egyes jogi szakágak anyagát hosszabb-rövidebb időre, vagy bizonyos jogintézmények könyvészeti anyagát összefoglaló művekre is.¹²

Hiányzik végül ebből a bibliográfiai anyagból legalább rövid utalás azokra a munkákra, amelyek — éppen jogi könyvészeti irodalmunk szegénysége miatt — jó kutatási lehetőségeket adnak.¹³

A bibliográfiai rész egyes címszavaival kapcsolatos részletes tartalmi bírálat nem lehet feladatunk. Néhány példával azonban rá kell mutatni ennek a résznek szembeötlő hiányosságaira is.¹⁴

A címszavas megoldás alkalmazásánál még a rövidre fogott összeállításnak is ki kell terjednie azokra a legfontosabb munkákra, amelyek a címszó anyagára a legjobb összefoglalások. A munka anyaggyűjtése azonban azt árulja el, hogy ezt a szempontot nem mindig tudta vagy nem akarta követni. Ugyancsak a gyűjtéssel kapcsolatos megjegyzés, hogy — a történeti anyagnak az alábbiakban részletezett hiányosságokkal történt összeállítása mellett — a legújabb hazai anyag gyűjtésének hiányosságai is szembeszökőek.¹⁵ A munka a történeti anyagból is, de főképpen a szocialista magyar

¹¹ Ugyis, mint elsődleges áttekintést adó műnek, az ismertetett munkának fokozott feladata lett volna a jogi könyvészeti munkák jó összefoglalása és megfelelő értékelése. Ezt külön fejezetben, szerkezetileg is ki kellett volna említeni. Az általunk ismert összes művek ezt a megoldást alkalmazzák. Így pl. legújabban a Clagett, Helen, *A Guide to the Law and Legal Literature of Argentina. 1917—1946.* [Publ. by] Library of Congress. Washington, US. Printing Office, 1948. 3. s. köv. o. stb. stb. mindjárt a történeti bevezetés után közlik külön fejezetben a bibliográfiai anyagot, a már felhívott *Bibliographie juridique polonaise* és a *Bibliographia fennica* a rendszeres rész elejére helyezi a külön bibliográfiai fejezetet. A bibliográfia ugyanis a további kutatás alapja és így a rendelkezésre álló tér minél jobb kihasználása végett az összefoglaló jellegű munkák mellett ezekre a részletesebben ki kellett volna térni. Az egyes címszavaknál sincs utalás a tárgyat összefoglaló bibliográfiai munkára. Hiányoznak az idegen nyelven közzétett összefoglaló jellegű magyar jogi bibliográfiák, így Balás P. Elemérnek előbb Egyed Istvánnal közösen, majd egyedül az 1928—1932 években közzétett: *Rassegna di legislazione . . .*, utóbb: *Rassegna di letteratura giuridica ungherese c. összeállításai*, amelyek olyan időszakot dolgoznak fel, amikor nemcsak jogi ciklikus bibliográfiánk, de összefoglaló nemzeti bibliográfiánk sem készült. Hiányzik végül a 142. sz. alatt felvett bibliográfia 1953. évi füzete (megj. 1955. májusban, holott pl. nyilvánvalóan 1955. augusztusnál későbbi keletű a 420. sz. alatti tétel).

¹² Szerzők itt is megkezdették a történeti anyag közzétételét pl. Panka (143. sz.), [Takács] Prámer József (145. sz.) stb. munkáinak közlésével. Ugyanakkor azonban mellőzik pl. a korszerű közszolgálat útja c. sorozatban — a Takács-féle bibliográfiával azonos módon — közzétett bibliográfiákat, mint pl. Mikó Tibornak a nemzetiségi kérdéstről, Karay Kálmánnak a városügyről stb. készített bibliográfiáit. A fontosabb szakági bibliográfiák közül hiányzik Bozóky Gézának: A magyar hiteljog fejlődése c. ciklikus bibliográfiája, Takács Györgynek: A magyar pénzügyi jog irodalmáról készített összeállítás, Szabó Ervinnek: A választóreformok anyagáról összeállított bibliográfiája stb., stb.

¹³ Így pl. a jogi könyvtárak nyomtatott katalógusaira, periodikák katalógusaira stb., stb., amelyekről elég részletes leírás van a 141. sz. alatt felvett tanulmányban.

¹⁴ Az alábbiakban a bibliográfiából hiányzó művekről tájékoztató jellegű, az azonosításhoz elegendő anyagot közlünk, de azokról nem adunk részletes leírást, minthogy feladatunk nem az ismertetett munka gyűjtésének bibliográfiai adatokat tartalmazó kiegészítése.

¹⁵ Az anyaggyűjtés észrevehetően az 1948—1949. évek tájékán zárul, ezután csupán az 1952. évi — sok esetben másodkézből vett — adatok következnek, viszont foly-

jogi irodalomból számos alapvető munkát mellőz, amelyek kétségtelenül olyan jelentős művei a magyar jogi irodalomnak, hogy mellőzésük az egész bibliográfiai összeállítás hitelét rendíti meg.

A teljesség igénye nélkül, példaképpen néhány fontosabb címszavat emelünk ki ennek alátámasztására.¹⁶

tatja a gyűjtést az 1954–1955. évi anyaggal, amely eredeti gyűjtés. A kihagyott időszakok tehát jelentősek. Szemetszűrő módon hiányzanak – szinte kivétel nélkül – a legújabb szakági összefoglaló – tehát a legfontosabb – munkák, így pl. az új egyetemi tankönyvek (Beér, Hajdú stb.). Néhol az anyag „kozmetizálása” egyenesen szembe-
szökő. Így pl. a Transportation címszónál (99–100. o.) 6 db. – megállapíthatóan másodkézből vett – 1952. évi könyv, illetve folyóiratcikk szerepel, s a történeti anyagból ugyanitt nem veszik fel a gyűjtésbe az olyan alapvető munkákat, mint pl. Sándorfy Kamill: A légi közlekedés joga. (1924.); Sándorfy Kamill: A magyar vasúti jog döntvénytára. (1915.) stb.

¹⁶ Az *Alkotmány jog* címszónál pl. hiányzik a történeti anyagból Virozil latin és magyar munkája, Récsi, Korbuly, Nagy Ernő, Molnár Kálmán stb., stb. kézikönyvei, Deák Ferenc német nyelvű vitairata (1865), a hatályos anyagból Beér János szerkesztésében megjelent Magyar alkotmányjog c. egyetemi tankönyv, a Beér–Szabó-féle két kiadásban megjelent alkotmányjogi kommentár stb.

A *Polgári jog* címszónál pl. hiányzik Marton Géza: La responsabilité civile. (Paris, Sirey, 1937. XI, 459 o.) munkája, továbbá Szászy Istvánnak: A kötelmi jog általános tanai c. munkája, az osztrák polgári törvénykönyvnek Bartók–Sztás összeállításában megjelent szövegkiadása, amely a magyar bíróságok csaknem 50 éves gyakorlatát is összefoglalja stb.

A *Nemzetközi jog* címszónál pl. hiányzik az új anyagból Hajdú Gyula szerkesztésében megjelent egyetemi tankönyv és Tanulmánygyűjtemény (1953), a történeti anyagból Irk Albert tankönyve, Ferenczy Árpád nemzetközi magánjogi kézikönyve, Szászy István több jelentős monográfiája (A kiadatási jog, Az államok közötti utódlás elmélete, A szerződés felek jogszabályválasztó joga), a külföldön megjelent munkái közül a Les conflits des lois dans le temps c. munka, a fordítási anyagból a Lunc-tankönyv stb.

Az *államigazgatási jog* címszónál pl. hiányzik Magyar Zoltán: A magyar közigazgatás c. kézikönyve stb., stb. A Mártonffy Károly szerkesztésében megjelent, A korszerű közzszolgálat útja c. hatalmas és 17 kötetes sorozatból egyetlen munkát [97. sz.] vesz fel.

A *Pénzügyi jog* címszónál pl. a történeti anyagból hiányzik Mariska Vilmos alapvető kézikönyve, amely 8 kiadást ért el, Exner Kornél, Kmetty Károly, Tomcsányi, Takács György kézikönyvei stb. Az új anyagból a Horváth Róbert szerkesztette tanulmánygyűjtemény (1954).

A *Polgári eljárási jog* címszónál pl. hiányzik a történeti anyagból Magyar Géza – Nizsalovszky Endre: Magyar polgári perjog c. tankönyve, Plósz munkássága, Jancsó kézikönyve, Králik Lajosnak a magyar ügyvédségről írt kétkötetes munkája stb., a hatályos anyagból pedig az Állam- és Jogtudományi Intézet perjogi tanulmánykötete (1953) stb.

Az *Egyházjog* címszónál pl. hiányzik Dósa Elek: Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana; Sipos: Enchiridion iuris canonici c. munkájának régi kiadását tünteti fel.

A *Büntető eljárási jog* címszónál pl. hiányzanak: a történeti anyagból Szlemenics munkái; Fayer László négy kiadásban megjelent tankönyve, Balogh Jenő, Vámbéry Rusztem, Aur György, Heller Erik stb. kézikönyvei, a két kiadást megért Balogh – Edvi Illés – Vargha-féle kommentár, az Angyal–Isaák kommentár stb.

A *Büntetőjog* címszónál pl. hiányzó fontosabb művek a történeti anyagból: Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye; Angyal, Hacker stb. tankönyvei. Kun Béla–Láday Imre: La lutte contre la criminalité des mineurs en Hongrie; Balás P. Elemér: A büntetőjogi okozatosságról szóló monográfiája stb. Hiányzik a fordítási anyagból a Menyagim-tankönyv.

A *Gazdasági igazgatás* címszónál pl. hiányzik a Koszó András: A magyar vállalati jog gyakorlati kézikönyve, a Tervgazdasági jogszabálygyűjtemény (1953) stb.

A *Munkajog* címszónál hiányzik a Munkajogi jogszabályok gyűjteménye c., 1953-ban megjelent 3 kötetes alapvető szövegkiadás stb.

A *Jogfilozófia* címszónál hiányzik Pulszky Ágost angol nyelven kiadott jogfilozófiája (1888), Somló Bódog jogbölcseleti előadásai (1906) stb.

A technikai hibák közül ebben a részben néhány besorolási hibát, fordítási hibát és névelírást¹⁷ kell megemlíteni.

Az anyaggyűjtés következetlensége és aránytalansága a bibliográfiai résznél még szembetűnőbb. Vonatkozik ez mind egyes címszavakra, amelyek fontosságukat jóval meghaladó kidolgozást kaptak,¹⁸ de ezen túlmenően az egyes szerzőkkel kapcsolatban is szembetűnő a személyek melletti és személyek elleni válogatás.¹⁹

A felsorolást folytatni lehetne. Talán a kritika sem a legértékesebb művek hiányát kifogásolta és a hiányok teljes felsorolása sem volt célja a kritikának. Mindezekből azonban nyilvánvaló, hogy annak, aki 700 adatban akarja összesűriteni a magyar jogi irodalom legfontosabb munkáit, amelyeket — mint kutatási segédeszköz, időtálló jelleggel — a külföld elé kíván tárni: nagyon komoly, felelősségteljes, időtrábló munkát kell végeznie. Hatalmas — elsősorban a hatályos — anyagból a művet, a szerzőt, a fejlődési és egyéb körülményeket egyenként mérlegelve kell kiválogatnia a tárgykört legjobban felülelő vagy a történeti fejlődés szempontjából legfontosabb munkákat, meg kell teremtenie

Az Állam- és jogtörténet címszónál teljesen hiányzik az új irodalom (Eckhart Ferenc: Földesúri büntetőbíráskodás, Bónis: Hajnóczy, Rákos Ferenc: A Magyar Tanácsköztársaság, a Magyar Tanácsköztársaságról szóló tanulmánygyűjtemény (1955) a fordított anyagból a Csernilovszkij-féle tankönyv stb. stb.). A történeti értékű anyagból hiányzik néhány fontos jogtörténeti forráskiadvány. (Pl. Borovszky-féle *R gestrum Váradense*, a Komáromy-féle oklevéltár a boszorkányperekről, az újabb anyagból a Benda-féle oklevéltár a Martinovics perről, a Zsigmond-kori oklevéltár stb.) Nincs utalás az összefoglaló forráskiadvány-bibliográfiákra (Bartoniek stb.). Haznos lett volna — épp. n az idegen nyelvű tájékoztatóanyag szegénysége miatt a: *The Past of Hungarian Law*. [Ed. by] Hungarian National Museum. Bp. Sárkány ny. 1934. 26 oldalas alkalmi kiadványt megemlíteni, amely a legfontosabb kéziratoss jogi forrásokról ad áttekintést stb.

A *Római jog* címszó teljesen kimaradt, holott ilyen tárgyú irodalmunk — ha csak Farkas Lajos, Marton Géza, Szentmiklósi Márton stb. neveit említjük meg — elég jelentős.

Itt jegyzem meg végül, hogy indokolatlan Werbőczy Hármaskönyvének külön címszó alatti beiktatása a bibliográfiai részbe. A forráskiadványoknál felveendő munka kiadásaira vonatkozóan — az amúgy is hiányos és éppen könyvészeti szempontokat nem kielégítő felsorolás helyett — célszerűbb lett volna hivatkozni a korábbi, teljes felsorolásokra (C. J. H. kötet, Kolozsvári egyetemi tanárok tanulmánygyűjteménye.)

¹⁷ Besorolási hibák: Kádár Miklós—Kálmán György 580. sz. alatti büntető-eljárási kommentárja a népbírósági anyaghoz, Mónus Lajosnak a megyei döntőbizottságok feladataival foglalkozó munkája (98. sz.) a közigazgatáshoz került. A „kommunista ideológia és jog” címszó alá sorolja (214. s. köv.) Pap Tibor családjogi cikkét, Barna Péternek a jogtudatról írt büntetőjogi cikkét, Gál Tivadarnak az állami szervek hatáskörének eltolódásáról, Névai Lászlónak a törvénykezési jog problémájáról szóló cikkeit stb., stb.

Fordítási hibák: pl. Zehery Lajosnak (148. sz.) a büntető eljárás irodalmáról szóló cikkét polgári eljárásnak fordítja stb.

Névelírások: Franz Schuler v. Libloy, nagyszombeni jogtanár két esetben (818. és 823. sz.) Schuler von Lubloy, a névmutatóban (154. o.) Schuler von Lubley alatt szerepel. (297. sz.) Csilszár Cieslár helyett (581. sz.), Reisz Ries István helyett (581. sz.), Paulay Pulay helyett (453. sz.), Számel Szamel helyett (85. sz.), Miklós Mikos helyett (687. sz.), Faluhely Faluhelyi helyett (441. sz.) stb. szerepel. Néha ilyen hibákat a másodkézből átvett adatoknál is csinál. Pl. a 760. sz.-nál Banda Vilmost ír Bauda Vilmos helyett, Kereskedelmi Közlönyt a Közlekedési Közlöny helyett.

¹⁸ Néhány kizárólag történeti jellegű és egyébként is szűkebb körben érvényesülő jogintézmény külön címszava (hitbizomány, róm. kath. papok utáni öröklés, egyházi adózás stb.) a bibliográfia áttekintő jellege következtében mellőzhető lett volna.

¹⁹ Pl. Horváth Barnának 588-614. sz. alatt, Moór Gyulának 618-634. sz. alatt igen részletes bibliográfiát ad, de pl. Pohner Ödön egyáltalán nem szerepel. Eckhart Ferencnek, Marton Gézának, Nizsalovszky Endrének, Hacker Ervinnek csak néhány — nem mindig a legfontosabb — munkáját veszi fel. A szerzők munkásságának összeállítására nem objektív kritika eredménye: Torzsay—Biber 8, Bedő pedig 11 folyóirat-cikkkel szerepel az egész magyar jogi irodalmat áttekintő összeállításban, amikor Marton Géza és Balás P. Elemér 1—1 munkával, Eckhart Ferenc és Irk Albert 2—2 munkával szerepelnek.

az arányt a fejlődés egyes időszakai között és ilyen sokszoros ellenőrzés és mérlegelés után djathat a végleges szövegben. A könnyen kinalkozó vagy esetleg másodkézből vett adatok egyszerű felsorolásával, lelkiismeretes munka nélkül komoly eredményt itt nem lehet elérni. Ez a rész a munka leggyengébb része, amelynek — mint az egész mű lényegének — döntő súlya van az egész munka elbírálásánál is.

Nem hagyhatók megjegyzés nélkül, hogy szerzők nem kísérték figyelemmel az idegen nyelveken megjelent legújabb magyar jogi munkákat,²⁰ amelyek pedig — a munka kinyilvánított célkitűzését tekintve — szintén fontosak lettek volna.

A munka 4. része „Erdély” címszó alatt foglalja össze az erdélyi jogfejlődést, felsorolva az ehhez kapcsolódó forrásokat és az irodalmi anyagot. Az előszóban, valamint e résznek bevezetésében szerzők ezt a felosztást Erdély különleges jogállásával indokolják. Az 1918. évet követő anyag a román bibliográfiában fog megjelenni. A felosztás alapjainak helyessége vitatható, a megoldás útja szerintünk nem kizárólagosan a területi elv merev alkalmazása, hanem emellett más (tárgyi, nyelvi stb.) szempontokat is figyelembe kell venni. A kérdésben célravezető nem a rész merev elkülönítése, hanem ennek az egész anyagnak a jogtörténetbe való besorolása, megfelelő magyarzó szöveggel, utalásokkal stb. A rész egyébként az önálló Erdélyre vonatkozó (1540—1848), tisztán történeti anyagot tartalmazza. Néhány gyűjtési és rendezési pontatlanság, illetőleg következetlenség itt is észlelhető.²¹

„A jogszabályok idegen nyelvű kiadásai és a nem magyar nyelven írt jogi irodalom mutatója” c. fejezet első részében a munka az idegen nyelvű tételes szövegkiadásokat sorolja fel, a második részben pedig betűsoros címszavak alatt, a bibliográfiai anyagra tett utalások formájában közli az idegen nyelvű magyar jogi irodalmat. Mindkét részben számottevő tartalmi hibák vannak.²²

Hiányoznak a hatályos anyag idegen nyelvű kiadásai, az 1949. évi alkotmány francia és orosz szövege stb. Hiányos az angol és német nyelvű anyag is, továbbá az újabb törvények idegen nyelvű szövegkiadásainak felsorolása. A szovjet munkák közül csak a két jogszabálygyűjteményt (Farberov, Izraelian 840—941. o.) sorolja fel, mellőz viszont olyan munkákat, mint pl. a büntetőperrendtartás orosz nyelvű szövegkiadása (1953), az Obzor Vengerszkoj Zakonodatelsztva c. sorozatban közzétett anyag stb.

A második rész anyaggyűjtésével kapcsolatban a bibliográfiai rész gyűjtésére tett megállapításokat meg kell ismételnii azzal, hogy az idegen nyelvű anyag szegénysége miatt itt a hiányosságok még szembetűnőbbek. A történeti anyagból hiányoznak Marton Géza, Szladits Károly, Kun—Láday, Hacker Ervin, Megyery István, Szász István stb. művei, s teljesen hiányzik a legújabb idegen nyelvű cikkanyag. Bár gyűjtőkörénél fogva indokolt az elkülönítés, utalni kellett volna arra is, hogy a magyar jogyagnak jelentős számú szövegkiadása és irodalma van azokban az országokban, ahol az első világháborút követően a magyar jog részben, vagy egészben hatályban maradt. Így pl. a román nyelven megjelent Gheorghe Plopu, Paul Balaşiu, Stefan Laday, Predovicu-Ney stb. szövegkiadásai, cseh vonatkozásban pedig a Rajnos—Zátucezky-féle döntvénygyűjtemény

²⁰ Pl. Árvai, Beér János, Récei László, Szabó Imre, Molnár Erik cikkei stb.

²¹ Néhány esetben a gyűjtési időszaknál későbbi keletű művet is besorol (821. alatt Dósa Elek, 826. alatt Wenzel Gusztáv, 818. alatt Schuler von Libloy). Talán túlságos részletességgel adja a jogszabályok felsorolását (királyi szabadságlevelek, törvénykönyvek). A történeti anyagnál azonban hiányoznak a korszakra alapvető forráskiadványok, mint a Székely Oklevéltár, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek stb. A jogtörténeti anyagnál nincs utalás a Történettudományi Intézet bibliográfiára és a Kosáry-féle kézikönyv megfelelő részeire. A helyhatósági anyagnál egyéb, kevésbé fontos munkák felsorolása mellett nem utal a Kolosvári—Óvári-féle, már idézett statutumgyűjteményre, amely pedig ennek az anyagnak is jelentős forráskiadványa. Hiányoznak a statutumanyag újabb forráskiadványai. (Ld. még erre a 9. sz. lábjegyzetet). A Dósa Elek-féle összefoglaló munkának (921. sz.) a polgári jogba való besorolása téves, mert ez az összefoglaló munka legalább ugyanolyan mértékben tartalmaz alkotmányjogi, eljárásjogi stb. anyagot is. Hiányoznak Dósa Elek: Egyházi jogtan, továbbá Connert János, Szádeczky—Kardos Lajos és Schuler v. Libloy stb., stb. jogtörténeti munkássága. Nincs utalás a Monoky István szerkesztésében megjelent: Erdély magyar irodalma. 1920—1940. c. összeállításra, amely a teljes anyagot — közte a jogi anyagot is — közli.

²² A tételes jog történeti anyagánál még utalás sincs a magyarországi nemzetiiségek nyelvén (német, horvát, román stb.) hivatalos fordításokban megjelent jogszabályanyagra.

stb. A következetlenség annival szembetűnőbb, mert a főszerkesztő Geoweki ugyanilyen jellegű munkásságát felveszi (180, 421. sz.). Ugyancsak lényeges hibája, hogy nem veszi fel az olasz Istituto di Studi Legislativi kiadásában ismertett magyar tételesjogi anyagot.

A jogi folyóiratok jegyzékében szerzők betűsorban 47 jogi folyóiratot sorolnak fel, csupán a főcímnek és a megjelenés idejének — nem mindig pontos — megjelölésével. Általános jellegű kifogásunk, hogy az állam- és jogtudományi, továbbá társadalomtudományi jellegű, de emellett jogi anyagot is tartalmazó és így a jogi kutatásnál figyelembeveendő anyagot együttesen közli.²³ Mi ezt már eddigi gyakorlatunkban elkerültük és a két kategóriát elkülönítettük.

A részletkérdésekkel kapcsolatban elsősorban a részletesebb bibliográfiai adatok mellőzése kifogásolható, mert ezekből (pl. alcím, szerkesztő személye, közrebocsátó intézmény stb.) már elsődleges tájékoztatást kapunk az egész folyóirat tartalmára és értékére. Tartalmilag az összeállítás hibájaként róható fel néhány fontosabb — elsősorban itt is a felszabadulás utáni — folyóirat mellőzése, a területi alosztás néhány következetlensége, végül néhány adatközlési következetlenség, illetve tévedés.²⁴

Az utolsó fejezet a legfontosabb, hatályos jogszabályokról készített mutató, amely kb. 60 betűrendes címszó alatt időrendi felsorolásban közli az anyagot. Az anyaggyűjtés hiányosságaira részletesebben nem térünk ki. A mutató gyakorlati használhatóságát lényegesen csökkenti az, hogy nem utal azokra a már felvett összefoglaló hiteles szövegkiadásokra, amelyek részletesebben közléseket a vonatkozó szakági tételes anyagot,²⁵ s így gyakorlati szempontból elsőrendű fontosságúak.

IV.

A magyar jogi irodalom és a jogi források bibliográfiájának alapvetése kétségtelenül rendkívül nehéz, sokoldalú feladat, különösen akkor, amikor az irodalmi előz-

²³ Így pl. a társadalomtudományi anyagból ebben a részben felsorolja a Budapesti Szemlét, a Magyar Figyelőt és Magyar Szemlét, a történettudományi anyagból a Magazin für die Geschichte Siebenbürgens c. folyóiratot.

²⁴ *Mellőzött folyóiratok*: A történeti anyagból a: Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok. Szerk. Nagy Dezső Bálint stb. (1933—1944); Jogi Szemle. Szerk. Márkus Dezső; Közigazgatási Közlöny. Szerk. Karácsony Gyula, Battlay Dezső stb. (1904—1936.); Miskolci Jogászélet (1925—1944.) stb., stb. Különösen szembetűnő, hogy a felszabadulás utáni folyóirati anyag legnagyobb része (Állam és Közigazgatás, utóbb: Állam és Igazgatás, Pénzügy és Közigazgatás, Állam és Jog, Falu és Város, Jogászegyleti Szemle, az [1.] és [2.] Magyar Jog stb., stb.) hiányzik. A jogi anyagot is tartalmazó — ma már csak történeti értékű — társadalomtudományi időszakos anyagból hiányzik a: Közgazdasági Szemle. Szerk. Jekelfalussy József, utóbb mások (1847—1946.); Magyar Társadalomtudományi Szemle. Szerk. Apáthy István, utóbb mások (1908—1917.) stb.

Következellenségek a területi alosztásnál: Az erdélyi anyagnál sorolja fel a Tudománytár és a Zeitschrift für Ungarn c. pesti, az Ungarisches Magazin c. pozsonyi folyóiratokat stb.

Adatközlési következetlenségek: Megtévésztő, hogy egyes melléklapokat önálló folyóiratként tüntet fel (pl. a Magyar Jogi Szemle melléklapjait: Nemzetközi Jog Tárát, Polgári Jog Tárát stb.), de ebben sem következetes. Pl. önálló lapként tünteti fel az Ügyvédi Közlényt, amely a Jogtudományi Közlöny melléklapja volt, de mellőzi a sokkal hosszabb életű: Bírák és Ügyészek Lapját (1909—1938), amely ugyanennek a folyóiratnak volt melléklapja. Szembeötlő végül pl. az eredetileg önálló, majd melléklapként (Magyar Jogi Szemle) kiadott Büntető Jog Tárának e változásokat mellőző, fogyatékos leírása stb.

Pl. az Athenaeumot, minden további alcím nélkül mint egyetlen folyóiratot tünteti fel 1892—1944 között, holott az [1.] Athenaeum (1837—1842.) mint: Tanulmányok és szépművészetek tára, a [2.] Athenaeum (1842—1848) Bajza—Schedel [Toldy] — Vörösmarty szerkesztésében mint: Társadalmi, politikai, irodalmi és művészeti hetilap állott fenn, a [3.] Athenaeum (1873—1947) Filozófiai és államtudományi folyóirat volt.

²⁵ Mint pl. a 308. sz.: Hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása, a Tervgazdálkodási jogszabálygyűjtemény, Vámkódex, az adótörvények szövegkiadásai stb.

mények alig használhatók fel ebben a munkában. A felsorolt hiányosságok miatt a bírálat eredménye, hogy a munka ennek a sokrétű feladatnak még abban a vonatkozásban sem tesz eleget, amit magára vállalt. Szerzők a munka bevezetésében saját maguk elé kitűzött feladatokat: a szovjet jogrendszer által befolyásolt változásokkal kapcsolatos anyag bibliografizálását, a magyar jogtörténet rövid összefoglalását és az átmenet vázolását nem teljesítik maradéktalanul.

A munka közzététele azonban feltétlenül meggondolkoztató két vonatkozásban is. A mű megjelenésének körülményei ugyanis amellet, hogy újból felvetik a magyar jogi irodalmi összefoglaló kézikönyv összeállításának problémáját, ezzel párhuzamosan egy másik, a külföld felé teljesítendő és különleges nyelvi adottságainktól eredő feladatot is előtérbe hoznak. Bármilyen őszintén is érdeklődik az ország határain kívülről — akár a szocialista tábor országaiból, akár pedig a tőkés országok haladó elemei közül — bárki törvényhozásunk eredményeiről, problémáinkról, jogtudományunk helyzetéről, a nyelvi nehézségek már az első lépésnél mindenkit elriasztanak. Egy, a magyar jogforrásokról és irodalomról szóló, idegen nyelveken közzétett bibliográfiai összefoglaló áttekintés, amely felölelné az idegen nyelveken megjelent magyar anyagot is, bizonyára sok őszinte barátunkat segítené túl ezen az első akadályon, s tenne ezzel hosszabb időre szólan szolgáltatot a szocialista magyar jogtudománynak. Az ismertetett bibliográfiai összeállítás nemcsak kézenfekvő bizonyíték arra, hogy ilyen mű — a könyvészet legmagasabb színvonalú módszereinek és tapasztalatainak alkalmazásával — csak hazai munka eredménye lehet, de nyomós indok amellet is, hogy ezt a feladatot mielőbb teljesíteni is kell.²⁶

²⁶ Az Association Internationale des Sciences Juridiques keretében működő Comité International de Droit Comparé legutóbb Csikágóban tartott értekezletén — amint erről a *Revue de Droit Comparé* IX — 1957. 739 — 741. oldalakon közölt tudósítás beszámoló — különösen részletesen foglalkozott a dokumentációs kérdésekkel és ezzel kapcsolatban a nemzeti törvényhozás, a jogi irodalom összefoglaló munkáival. A Comité munkájában — a közlemény szerint — a szocialista országok is részt vesznek. Ennek a tevékenységnek a keretében, az Association által meghatározott rendszerben készült el a lengyel anyag: *Bibliographie juridique polonaise. 1944 — 1956*. Réd. Witold Czachórski. [Publ. par] Institut des Sciences Juridiques de l'Académie Polonaise des Sciences. Warszawa, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. 136 o. címen. A közlemény szerint a szovjet bibliográfiát az év folyamán fejezik be.

Fábry Valer: Mezőgazdasági-szövetkezeti jog (Zemědělsko-družstevní právo)
Praha, 1956, a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadója, 510 p.

MÁRKUS FERENC

A Csehszlovák Tudományos Akadémia gazdasági és jogi szekciója az 1953. április határozatában kimondotta, hogy a mezőgazdasági-szövetkezeti jogot a csehszlovák jogrendszer különálló ágazatának kell tekinteni. Ez a határozat az elé a feladat elé állította a csehszlovák jogtudományt, hogy dolgozza ki e jogágazat rendszerét és oldja meg az ezzel kapcsolatban keletkező összes elméleti kérdéseket. Fábry 1956-ban megjelent munkája azt mutatja, hogy a csehszlovák jogtudomány ezt a feladatot sikeresen megoldotta. E munka jelentős állomása a csehszlovák mezőgazdasági-szövetkezeti jog fejlődésének, mert egységes rendszerbe foglalja a csehszlovák mezőgazdasági-szövetkezeti jog valamennyi szabályát és megfelelően oldja meg a mezőgazdasági szövetkezetek építése során keletkező bonyolult és sokrétű társadalmi és gazdasági viszonyokkal kapcsolatos összes problémákat. Szerző tudatában van annak, hogy a jogtudomány csak akkor fejlesztheti alkotó módon a mezőgazdasági-szövetkezeti jogot, ha megfelelően megvilágítja és kritikailag elemzi a vonatkozó joganyagot, általánosítja a gyakorlat eredményeit és feltárja az új rendezést megkövetelő gazdasági viszonyokat a falun. Fejtegetéseit a marxista-leninista elméletre alapítja, és nincsen a csehszlovák mezőgazdasági-szövetkezeti jognak egyetlen olyan problémája sem, amelyet részletesen ne tárgyalna és amellyel kapcsolatban a csehszlovák viszonyoknak megfelelő megoldást meg ne adná. E munka értékelése során nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a jogterületen a csehszlovák viszonyok sokban hasonlítanak a magyar viszonyokhoz, tehát a munkában adott megoldások sokban elősegíthetik a mi problémáink megoldását is.

A munka e jogágnak a szerző által megadott rendszeréből kiindulva tizenhét fejezetre osztva tárgyalja a mezőgazdasági-szövetkezeti jog kérdéseit. Ebből az első öt fejezet az elméleti részt alkotja, a további fejezetek pedig a tételes jog elemzésével foglalkoznak. A tételes joggal foglalkozó anyagot is két részre lehet osztani, éspedig a szövetkezet belső viszonyaival foglalkozó részre és a gépállomás, valamint a mezőgazdasági szövetkezetek állami irányításának kérdéseit vázoló utolsó két fejezetre.

Az első fejezet „A mezőgazdaság kollektivizálásának marxista-leninista elmélete – a mezőgazdasági-szövetkezeti jog tudományos alapja” cím alatt a kollektivizálás elméletének legfontosabb kérdéseit tárgyalja, abból kiindulva, hogy a kollektivizálás fejezi ki a falu szocialista építésének gazdasági feltételeit és útját, és így ez a mezőgazdasági-szövetkezeti jog alapja.

A második fejezet a mezőgazdasági-szövetkezeti jog tárgyát és rendszerét világítja meg. Itt találjuk a mezőgazdasági-szövetkezeti jogviszony kérdésének kifejtését, ami az alapja annak, hogy a mezőgazdasági-szövetkezeti jog különálló jogággá vált. A szerző ebben a fejezetben világítja meg a mezőgazdasági-szövetkezeti jog mint különálló jogágazat fogalmát és itt foglalkozik e jogágazat rendszerének kérdéseivel.

„A mezőgazdasági-szövetkezeti jog szabályai” című harmadik fejezet vázolja a mezőgazdasági-szövetkezeti viszonyokat szabályozó jogszabályok sajátosságait és megadja a mezőgazdasági szövetkezeti jog alapvető szabályának, a Mintaalapszabálynak a jellemzését. Ehhez kapcsolódik „A mezőgazdasági-szövetkezeti jog alapelvei” című negyedik fejezet, amely felvázolja azokat az alapelveket, amelyek a csehszlovák mezőgazdasági szövetkezetek egész építését áthatják és a mezőgazdasági-szövetkezeti jogszabályaiban maradéktalanul érvényesülnek.

Az elméleti részt „A mezőgazdasági-szövetkezeti jog fejlődése” című, ötödik fejezet zárja be.

A további fejezetek – amint már említettem – a tételes jogi anyaggal foglalkoznak, éspedig a következő sorrendben: az egységes mezőgazdasági szövetkezetek

keletkezése, az egységes mezőgazdasági szövetkezetek földje; az egységes mezőgazdasági-szövetkezeti tulajdon, az egységes mezőgazdasági-szövetkezeti tagság, az egységes mezőgazdasági szövetkezet gazdasági termelő-tevékenysége, a munka megszervezése az egységes mezőgazdasági szövetkezetekben, a jövedelem felosztása, a munka díjazása, az egységes mezőgazdasági szövetkezetek igazgatási szervei, a háztáji gazdaság, a gép-állomások és kapcsolataik a szövetkezetekhez, az egységes mezőgazdasági szövetkezetek állami vezetésének jogi szabályozása.

A mű tartalmának és az általa adott rendszernek vázlatos ismertetése után, e rövid ismertetésen belül nincs lehetőségem arra, hogy e munka által felvetett valamennyi problémával és megadott vonatkozó megoldással foglalkozzam, mégis érintenem kell egynéhány olyan kérdést, amelyek megítélesem szerint jelentősek és elméleti szempontból érdeklődésre tarthatnak számot.

Az első ilyen kérdés a mezőgazdasági-szövetkezeti jogviszonnyal kapcsolatban, azaz az a kérdés, hogy csupán a szövetkezeten belüli viszonyokat lehet-e ilyen jogviszonynak tekinteni, avagy kiterjedhet a szövetkezeti jogviszony a szövetkezet külső viszonyaira is. Amint ismeretes, ez a probléma a szovjet irodalomban is vitás. E kérdésben a szerző a következő helyes megállapítást teszi: „... Úgy vélem, hogy nagyon nehéz olyan kritériumot találni, amely kellő módon indokolttá tenné azt, hogy a szövetkezet külső viszonyait mezőgazdasági-szövetkezeti jogviszonynak tekintsük, ez utóbbiak ugyanis túlnyomó részben közigazgatási jogiak, polgári jogiak stb. Ez azonban nem gátol meg bennünket abban, hogy felvegyünk a mezőgazdasági-szövetkezeti jogba mint a jog különálló ágazatába a szövetkezet külső kapcsolatait szabályozó és az egységes mezőgazdasági szövetkezetek állami vezetésével összefüggő olyan szabályokat is, amelyek belső viszonyaival szoros kapcsolatban állnak és azokkal együtt a mezőgazdasági-szövetkezeti jog valamely intézményét alkotják” (30. o.). Ez a megállapítás — bár egy kicsit szűkebben szabja meg a mezőgazdasági-szövetkezeti jogviszony körét — lényegében megfelel a kolhozjog 1955. évi szovjet tankönyvében foglalt következtetéseknek.¹

A mezőgazdasági-szövetkezeti jogszabályok sajátosságainak vázolója során a szerző részletesen foglalkozik az ajánlásokkal. Kimutatja, hogy itt is jogszabályokról van szó. Nem kétséges, hogy a kormány direktívákban is megszabhatná a szövetkezetek számára az ajánlásokban foglalt kötelezettségeket, de ha a meggyőzés helyett az utasítás útjára lépne, ez ellentétben állna a kollektívizálás elméletével és a mezőgazdasági-szövetkezeti jog elveivel. Az ajánlás jellegű szabály általánosan kötelező volta abban nyilvánul meg, hogy a szövetkezetek az ilyen szabályokat sem sérthetik meg. A szövetkezeti szerveknek az ilyen ajánlásokba ütköző intézkedéseit jogelleneseknek kell tekinteni. Ebből következik, hogy az ilyen ajánlásokat nem lehet a polgári jog diszpozitív jellegű szabályaihoz hasonlítani. Az ajánlások jogi jellegének tisztázása a mi számunkra is komoly jelentőséggel bírna, annál is inkább, mert e kérdésben az egyetemeken tansegéd-leként használt jegyzet nem a fentebb kifejtett álláspontot vallja.² Megjegyzem, hogy véleményem szerint ebben a kérdésben a szerző álláspontja a helyes, és e kérdésben a fentebb említett szovjet tankönyv is ezen az állásponton van.³

A munka egyes fejezetei közül külön kell foglalkozni „Az egységes mezőgazdasági szövetkezetek földje” című hetedik fejezettel. Ebben a fejezetben a szerző a legapróbb részletekig megvilágítja azokat a rendkívül sokrétű jogviszonyokat, amelyek alapján a szövetkezetek egységes földtömege kialakul. Amint ismeretes, a szövetkezet egységes földtömege különböző részekből tevődik össze, s e részek mindegyikére más és más jogi szabályozás hatályos. Rendkívül tanulságos és hasznos e kérdések együttes megvilágítása és a tételes jognak megfelelő helyzet tisztázása, annál is inkább, mert e téren a Szovjetunióban más a helyzet, s a népi demokratikus országok e kérdések tisztázásánál nem támaszkodhatnak a szovjet jogtudomány eredményeire.

¹ *Kolhozjog.* (N. D. Kazancev, I. V. Pavlov, A. A. Ruszkol szerk. alatt.) Goszjurizdat, Moszkva 1955. A 21. oldal a következő megállapítást tartalmazza: „Láthatjuk, hogy a kolhozjog által szabályozott társadalmi viszonyok köre jelentős mértékben szélesebb a kolhozon belüli viszonyoknál. A kolhozjog mint a szovjet szocialista jog ága, szabályozásával felölel a kolhozok és az államigazgatási szervek között egész sor viszonyt is ...”

² *Ld. Mezőgazdasági jog.* (Egyetemi jegyzet.) 1954. II. rész. (Szerk. Földes Iván.) Jegyzetellátó, Budapest, 1954. 194. o.

³ A fenti tankönyv a 108. oldalon a következőket tartalmazza: „A kormány határozataiban foglalt ajánlások, miként a közvetlen előírások is, az emberek magatartásával kapcsolatos állami akaratot fejezik ki, és ezért jogi normák.”

Az egész munkában kiemelkedő helyet foglal el az egységes mezőgazdasági szövetkezetek szocialista tulajdonával foglalkozó nyolcadik fejezet. Bár a szerző e fejezetben a tőteles jogi helyzet feldolgozását tűzte maga elé célul, e fejezet is sok olyan megállapítást tartalmaz, amelyek elsősorban elméleti szempontból érdekesek. Így többek között megállapítja a szerző, hogy a polgári törvénykönyv bevezette a csehszlovák jogrendszerbe a szocialista tulajdon két formáját, de nem adhatott választ mindazokra a vagyoni jogi jellegű kérdésekre, amelyek a szocialista tulajdon szövetkezeti formájával kapcsolatban felmerülnek. Nem tehetette ezt meg, mert az egységes mezőgazdasági szövetkezet és a szövetkezeti tag között a szövetkezeti tulajdon alapján létrejövő viszonyok sajátos jellegű, mezőgazdasági-szövetkezeti jogviszonyok, amelyeket részletesen a mezőgazdasági szövetkezeti jog szabályoz. Ebből a szempontból igen fontos a csehszlovák polgári törvénykönyv 110. §-ának rendelkezése, amely kifejezetten lehetővé teszi a kollektívizálás során keletkező viszonyoknak specifikus szabályokkal való rendezését. A polgári törvénykönyvnek a mezőgazdasági földterületek tulajdoni viszonyaira vonatkozó rendelkezései csupán szubszidiáris érvénnyel bírnak. Így tehát a mezőgazdasági-szövetkezeti jog szabályai, a polgári jog rendelkezései mellett, az egységes mezőgazdasági szövetkezetek vagyoni jogi viszonyainak eldöntése szempontjából rendkívüli jelentőségűek (162. o.).

A szövetkezeti tulajdont tárgyaló fejezeten belül még számtalan egyéb kérdést is érinthetnék, de sajnos az ismertetés jellege ezt nem teszi lehetővé. Meg kell még emlékezni azonban az egységes mezőgazdasági szövetkezetek állami irányításával foglalkozó utolsó fejezetről. Ezen belül is csak egy kérdést kívánok röviden érinteni, és pedig az állami vezetés és a szövetkezeti demokrácia közötti kapcsolat kérdését.

Az államigazgatási szervek — állapítja meg a szerző — nem gyakorolhatják a szövetkezet egyes szerveit megillető jogokat. Ugyanakkor nem tűrhetik azt, hogy a szövetkezeti vezetés alkalmatlan vagy kártevő legyen. A szövetkezeti demokrácia hangsúlyozásánál azonban gyakran a másik végletbe csapnak át. Ez annak a helytelen képzetnek a következménye, hogy a szövetkezeti demokrácia kizárja a szövetkezet irányítását az állami szervek részéről. A szövetkezetek állami vezetése nincsen ellentétben a szövetkezeti demokrácia elvével, hanem éppen ellenkezőleg, annak olyannak kell lennie, hogy biztosítsa a szövetkezet és a szövetkezeti termelés mindenirányú fejlesztését és a szövetkezeti demokrácia felvirágzását a szövetkezet saját választott szerveinek a vezetése alatt (473—474. o.).

A népi demokratikus országokban folyó szocialista építés fontos területe a falu szocialista átépítése. Az e téren végzett munka zökkenőmentességét és eredményeit nagymértékben segíthetik elő a jogtudomány dolgozói azáltal, hogy a kialakuló új viszonyokat és az azokkal kapcsolatos elméleti problémákat megfelelően megvilágítják. Fábry Valer munkája olyan munka, amely ezt a feladatot a csehszlovák viszonyokra tekintettel kiválóan megoldotta. A fejlődés hasonlósága folytán a munkából sokat meríthetnek a többi népi demokráciák jogtudósai is, s így ez a munka a mi szocialista építésünket is segíti.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

- Геза Мартон*: Три книги об ответственности за причинение вреда в советском праве 3
Вильмош Пешка: Юрико-философские а-новы венгерской науки частного права 37
Петер Шмидт: Децентрализация и демократический централизм 75
Ференц Мадл: К истории объективной ответственности 101

Обзор

- Геза Херцег*: Организация и задачи Института политических и юридических наук 147
Лайош Надь: Зарубежное библиографическое сочинение о источниках и литературе венгерского права 151
Ференц Маркуш: Valer Fábry: Zemědělsko-družstevní právo (Валер Фабри: Сельскохозяйственно-кооперативное право) Прага, 1956, Издательство Чехословацкой Академии Наук, стр. 510 162

SOMMAIRE

Études

- Géza Marton*: Trois livres sur la responsabilité civile en droit soviétique 3
Guillaume Peschka: Les fondements philosophiques de la science du droit civil en Hongrie 37
Pierre Schmidt: Décentralisation et centralisme démocratique 75
François Mádl: Contribution à l'histoire de la responsabilité civile 101
Les études sont accompagnées d'extraits en langues russe et française

Revue

- Géza Herczegh*: L'organisation et les attributions de l'Institut des Sciences juridiques et politiques 147
Louis Nagy: Une bibliographie étrangère sur les sources du droit et la littérature juridique hongrois 151
François Márkus: Valer Fábry: Le droit des coopératives agricoles. (Zemědělsko-družstevní právo) Praha, Edition de l'Académie des Sciences Tchécoslovaque, 1956. 510 pages (Compte rendu) 162

Ára: 40.— Ft

Évi előfizetés: 60.— Ft